

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

SELÇUKLU İKTİDARI ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR
İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

UMUT GÜNER

KOCAELİ 2022

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

SELÇUKLU İKTİDARI ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR
İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

UMUT GÜNER

DOÇ. DR. MERYEM GÜRBÜZ

KOCAELİ 2022

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

SELÇUKLU İKTİDARI ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR
İNCELEME

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Umut GÜNER
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 22.06.2022/18

KOCAELİ 2022

ÖNSÖZ

Selçuklu iktidar anlayışı karakter olarak kendine has özgünlük taşımanın yanı sıra başta erken dönem Türk devlet anlayışı olmak üzere İran ve Arap-İslâm iktidar anlayışlarından beslenmiştir. Selçuklu iktidar ve devlet anlayışı bilhassa daha sonraki yüzyıllarda tanımlanacak ve literatürde kendisine yer edinecek Türk-İslâm siyaset ve devlet düşüncesinin şekillendiği ve kimlik kazandığı bir dönem olması bakımından oldukça mühimdir.

Bilhassa Selçuklular bir Türk devleti olarak Türk devletlerinin kadim dönemlerden itibaren ortaya koyduğu siyasî düşüncüyü en temelde kaynak olarak almış ve bu düşüncenin taşıyıcı ve aktarıcısı olarak varlık göstermişlerdir. Fakat özellikle İran coğrafyasına doğru nüfus hareketleri ve bu coğrafyada devlet kurmalarının bir sonucu olarak bu toprakların mevcut siyasal geleneklerinden de beslenmiş ve yeni bir form oluşturmuşlardır. Keza zaman içerisinde İslâmiyet'i kabul etmeleri ve ilerleyen süreçte Abbâsî halifeliği ve Arap medeniyeti ile temas kurmaları bu medeniyet birikiminden de devlet, iktidar ve hükümdarlık hususunda beslenmelerini sağlamıştır.

Selçuklular tüm bu hususlara ilave olarak kendilerinden önce bölgede var olan Sâmanîler, Karahanlılar ve Gazneliler gibi önemli devletlerinde devlet gelenekleri ile bürokratik varlıklarından miras devralmışlar ve bu gelenekler üzerine kendi bürokratik yapılarını oluşturmuşlardır. Aynı zamanda Selçuklu hükümdarlarının vezirleri olan bilge kişilerin devletin teşkilatlanması hususunda gösterdikleri gayretler neticesinde önemli bir kurumsallaşma faaliyetleri içerisine girmişlerdir. Özellikle Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk kaleme aldığı siyasetname adlı eserle Selçuklu devlet, iktidar ve hükümdarlık anlayışları ile ilgili önemli fikirsel alt yapı inşa etmiştir.

Selçuklu iktidar anlayışının kazandığı kimlik neticesinde devlet kısa süre içerisinde büyük bir imparatorluk haline gelmiş Bizans'ı mağlup etmiş, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesine öncülük etmiş ve İslâm'ın yeryüzündeki temsilcisi olan manevi otorite halifenin koruyucusu olmuşlardır.

Yüksek lisans ders ve tez aşaması başta olmak üzere bu tezin yazım sürecinde bilgisi, birikimi ve manevi varlığı ile bana destek olan, rahle-i tedrisinden geçmekten şeref ve onur duyduğum Doç. Dr. Meryem Gürbüz hocama sonsuz şükran ve

teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi olarak beni destekleyen, ilgi ve alakasını eksik etmeyen aileme de teşekkürü borç bilirim.

Umut Güner

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
KISALTMALAR	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SELÇUKLU İKTİDAR ANLAYIŞININ KAYNAKLARI	3
1.1. İSLÂM ÖNCESİ TÜRK İKTİDAR TASAVVURU	3
1.2. ARAP-İSLÂM İKTİDAR TASAVVURU.....	34
1.3. PERS-İRAN İKTİDAR TASAVVURU	73

İKİNCİ BÖLÜM

2. SELÇUKLU İKTİDARININ TESİSİ – TARİHSEL BİR BAKIŞ	95
2.1. İLK İKTİDAR MÜCADELESİ: KÖKEN MESELESİ, OĞUZ YABGU DEVLETİNDEN AYRILIŞ VE İSLÂMİYETİ KABUL EDİŞ	95
2.2. İKTİDARIN DOĞUŞU: MÜCADELELER, BAĞIMSIZLIK VE SELÇUKLU KİMLİĞİNİN OLUŞUMU.....	101
2.3. İKTİDARIN TESİSİ: KURULTAY, MERKEZİLEŞME, FETİHLER VE DEVLETİN GENİŞLEMESİ.....	114
2.4. SELÇUKLU İKTİDARININ DİNİ MEŞRUIYETİ: İSLAMİYET'TEN GÜÇ ALMA VE HAİLFE İLE İLİŞKİLER.....	126
2.5. KILICIN GÖLGESİNDEKİ İKTİDARLAR: TÜRKMENLER, ASKERLER VE VEZİRLER	141

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SELÇUKLU İKTİDAR VE HAKİMİYETİNİN KAVRAMSAL TEMELLERİ	165
3.1. DEVLETİN MAHİYETİ.....	165
3.2. HÜKÜMDAR	175
3.3. GAZA VE CİHAD	183
3.4. DİNİ SİYASET.....	185
3.5. CİHAN HAKİMİYETİ.....	197
SONUÇ.....	206
KAYNAKÇA	208

ÖZET

Selçuklu iktidar anlayışı İslâmiyet öncesi Türk, Arap-İslâm ve Pers-İran iktidar anlayışından beslenmiştir. Özellikle de bu kadim geleneklerin tarihi süreç içerisinde tecrübe ederek oluşturdukları devlet felsefesi, hâkimiyet anlayışları ve bürokratik müesseseleri bir medeniyet birikimi olarak Selçuklulara intikal etmiştir. Selçuklu Devleti tüm bu kadim geleneklerden beslenerek kendi özgün siyasî formunu, iktidar ve hâkimiyet anlayışını vücuda getirmiştir.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu yeni bir dine giriş, bağımsızlık mücadeleleri ve yeni bir devletin tesis edilerek merkezi otoritenin kurulması Türk tarihi için en önemli kırılma noktalarından birisidir. Selçuklular hanedan ve devlet iktidarının tesis edilmesi için muhtelif geleneklerden beslenerek bir siyasal sistem yaratmışlardır. Aynı zamanda Abbâsî halifeliği olmak üzere muhtelif devlet ve topluluklar ile ilişkiler kurmuşlardır. Özellikle de Sünnî İslâm'ın yeryüzündeki siyasî temsilcileri olma şerefine nail olarak cihân hâkimiyeti çerçevesinde evrensel politikalar izlemişlerdir.

Selçukluların kurduğu bu devlet yapılanması kendilerinden önce var olan köklü medeniyet birikimlerinin onlara sağladığı kurumsal ve felsefî arka plan aracılığı ile kendilerine has devlet, hükümdar, dinî siyaset ve hâkimiyet anlayışlarını ortaya çıkarmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Selçuklu, İslâmiyet, İran, Türk, Arap

ABSTRACT

The Seljuk traditions of power was fed by the pre-Islamic Turkish, Arab-Islamic and Persian-Iranian power understanding. In particular, the state philosophy, understanding of domination and bureaucratic institutions that these ancient traditions have experienced in the historical process have been transferred to the Seljuks as a civilization accumulation. The Seljuk State, fed from all these ancient traditions, brought its own unique political form, understanding of power and domination into the body.

The establishment of the Seljuk State, the introduction of a new religion, the struggle for independence and the establishment of a new state and the establishment of the central authority are one of the most important breaking points for Turkish history. The Seljuks created a political system by feeding on various traditions in order to establish dynastic and state power. At the same time, he established relations with various states and communities, including the Abbâsîd caliphate. In particular, they achieved the honor of being the political representatives of Sunni Islam on earth, and they followed universal policies within the framework of world domination.

This unique state established by the Seljuks revealed their own unique understanding of state, ruler, religious politics and dominance through the institutional and philosophical background provided by their deep-rooted civilization accumulation.

Keywords: Power, Seljuk, Islam, Iran, Turkish, Arab

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
a.g.t	:	Adı Geçen Tez
AKM	:	Atatürk Kültür Merkezi
b.	:	İbn
Bkz.	:	Bakınız
Cilt.	:	Cilt
çev.	:	Çeviri
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
hş.	:	Hicrî Şemsî
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
nşr.	:	Neşreden
Prof. Dr.	:	Profesör Doktor
s.	:	Sayfa
Sayı.	:	Sayı
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
TDV.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE.	:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
trc.	:	Tercüme
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
Yay.	:	Yayınları
YKY	:	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Selçuklu ailesinin Oğuz Yabguluğundan bir iktidar meselesi yüzünden ayrılmaları Türk tarihinin önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Selçuklu ailesinin Oğuzlardan ayrılarak Cend'e göç etmeleri onlar için sadece yeni bir yurda değil yeni bir dine girecekleri ortama da intikal etmelerine imkan tanımıştır. Selçuk Bey'in İslâmiyet'i kabul etmesi sonrası yeni dinin onlara verdiği motivasyon ile gazâ ve cihad faaliyetleri yürütmüşler ve zaman içerisinde bölgede yükselen bir güç olmuşlardır.

Selçuklular yeni göç ettikleri bölgede var olan siyasî karışıklıklar neticesinde hayatta kalabilmek için aileleri adına bir iktidar mücadelesi içerisine girmişlerdir. Özellikle de bu bölgede var olan Sâmânî, Karahanlı ve Gazneli gibi güçlü Türk devletlerinin siyasî atmosferinde birçok kez taraf olmuşlardır. Bu köklü devletlerle yürütülen mücadeleler neticesinde hızlı bir yükseliş göstermişler ve 1040 Dandanakan Savaşı sonrası Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun zeminini hazırlamışlardır.

Selçuklu hanedan üyelerinin Nişâbur ve Rey merkezli olarak kurdukları devletin kısa sürede bölgede büyük bir güç olması ve ardından Sünnî İslâm'ın yeryüzündeki tek temsilcisi Abbâsî halifeliğinden dinî meşruiyet elde etmeleri oldukça dikkat çekicidir. Özellikle de daha önce hiçbir hükümdarın sahip olmadığı unvanlara sahip olmaları, Abbâsî halifeliğini yok olmaktan kurtarmaları, Sünnî İslâm'ın tek siyasî temsilcileri olmaları Selçukluların kısa sürede tesis ettiği iktidarın başarısının sonuçlarıdır.

Selçuklu iktidarının başarısının arkasında yatan tarihi süreç, beslendikleri siyasî kaynaklar, taşıdığı gelenekler ve tanıştığı yeni inanç ve düşünce sistemlerinin dönüştürücü etkisi büyük bir merak konusu olmuştur. Biz de bu tezimizde Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve yükselişi sürecine tarihsel bir bakışla iktidarı nasıl tesis ettikleri üzerinde durmaya çalıştık.

Tezimizin birinci bölümünde Selçuklu iktidar anlayışının kaynaklarını teşkil eden ve beslendiği gelenekler olan İslâmiyet Öncesi Türk, Arap-İslâm ve Pers-İran siyasî düşüncesi üzerinde durarak Selçuklulara kadar olan süreçte yarattıkları siyasî gelenek ve tecrübeyi temellendirmeye çalıştık.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Selçukluların Oğuz Yabguluğundan ayrılarak başlattıkları iktidar mücadelelerinin yeni bir devletin kuruluşu ile devam eden sürecini ele aldık. Bu bölümde Selçuklu hanedanının bağımsızlıklarını nasıl kazandıkları ve iktidar meşruiyetlerini nasıl sağlamaya çalıştıkları üzerinde durduk. Aynı zamanda siyasî meşruiyetlerine ilave olarak dinî meşruiyetlerini temin etmek için Abbâsî halifeliği ile kurdukları ilişki üzerinde durduk. Son olarak ise Selçuklu Devleti bünyesinde gölge iktidar olarak tanımlayabileceğimiz Türkmenler, Vezirler ve Asker ile ilgili hanedanın kurduğu ilişki ve devletin merkezileşme faaliyetlerini ele aldık.

Tezimizin üçüncü ve son bölümünde ise Selçuklu iktidar ve hâkimiyet anlayışının kavramsal bir incelemesi ve analizini yapmaya çalıştık. En başta Selçuklu devletinin mahiyeti üzerinde durarak Selçuklu Devleti ile ilgili sınırları çizmeye çalıştık. Bir diğer başlık olan hükümdarlık bahsinde Selçuklu hükümdarlarının karakterleri, ilişkileri ve mücadeleleri başta olmak üzere Selçukluların hükümdarlık telakkisini ele aldık. Daha sonra ise sırası ile gazâ ve cihad kavramlarını Selçuklu özelinde işlemeye çalıştık. Son olarak ise devletin dinî siyasî ile cihân hâkimiyeti anlayışı üzerinde durarak Selçuklu iktidarını bu kavramlar üzerinden inceleyerek tanımlamaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SELÇUKLU İKTİDAR ANLAYIŞININ KAYNAKLARI

1.1. İSLÂM ÖNCESİ TÜRK İKTİDAR TASAVVURU

Türk tarihinin erken dönemleri bozkır coğrafyası içerisinde var olmuştur. Bozkır hayatı, inanç ve dünya görüşü, düşünce tarzı, örf ve gelenekler gibi çeşitli bakımlardan eski Türk yaşamına tesir etmiştir.¹ Erken dönem Türk topluluklarının sosyal yaşantıları ırmak ve göl gibi çeşitli su kaynaklarının bulunduğu alanlar ve bu alanlarda yaşam bulan yaylak ve kışlak hayatı üzerine kurulmuştur. Bu sosyal yaşantı Türk topluluklarının hâkim bozkır kültürü altında kendilerine özgü bir sosyal ve siyasî karakter oluşturmalarını sağlamıştır. Hayat mücadelesinin zor olduğu bozkır hayatında başarılı bir yaşam mücadelesi vermek için bozkırın gereklilikleri cihetinde Türk topluluklarının sosyal yapıları bu şekillenmiştir.² Bu nedenle Türk devlet ve iktidar anlayışı da erken dönemlerden itibaren bozkır kültür temeline dayanan ve bozkır hayatının kendine has karakter özelliklerinden beslenen bir model oluşturmuştur.

Bozkır topluluklarının tarih boyunca birbirleri ile daha aktif ve dinamik bir şekilde iletişim kurabilmeleri ve bozkır hayatının çetin ve zorlu yaşamında ayakta kalabilmeleri için sosyal sınıflar oluşturdıkları görülmektedir. Türk toplulukları oğuş (aile), uruk (boy) ve bodun olarak sınıflandırılan ve bozkır halklarını dinamik bir şekilde birbirine bağlayan ve ayakta tutan bir sosyal sistem kurmuştur. Bozkır sosyal sistemi içerisinde aile en küçük sosyal birimi oluşturmaktadır. Ailelerin yeni evlilikler ve ilişkiler neticesinde büyümesi sonucunda ise uruglar ortaya çıkmaktadır. Küçük birer kabile olarak kabul edebileceğimiz urugların birleşiminden ise boylar ortaya çıkmaktadır. Boyların bir araya gelmesi ile büyük siyasî ve sosyal güç olan ve il olarak tabir edilen devletler ve bodunlar oluşmaktadır.³

¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1997, s. 205.

² Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul, Bilge Kültür ve Sanat, 2014, s. 36-39.

³ Taşağıl, a.g.e, s. 38-39.

Kısaca bozkır Türk devlet sisteminin temelinde aile yani oğuş ve en önemli siyasî güç olarak ise boyların var olduğunu söyleyebiliriz. Kalabalık insan topluluklarından oluşan boyların sahip olduğu teşkilatlanma, siyasî ve sosyal güç neticesinde güçlü birer devlet yapılanmaları kurulmuştur. Aile ve boy birliği temeline dayanan Türk devleti sadece maddi değil manevi özellikleri de olan siyasî bir organizasyondur diyebiliriz.⁴

Bozkır Türk sosyal hayatında en temel sınıf olan urug yani aile, soy ve aileler birliği anlamlarına da gelmektedir. Ailelerin bir araya gelmesi sonucunda boylar teşekkül etmekteydi ve her boyun bir beyi bulunmaktaydı. Boyların başında muhtelif yükümlülükleri bulunan boy beylerinin varlığı önemlidir.⁵ Boy beyleri boy içi dayanışma, hak ve adalet düzenini sağlama ve gerektiğinde silahlı mücadelede boyun menfaatlerini koruma ve önderlik etme görevleri ile vazifelidir. Bu bilgilerden hareketle boyları en temel ve küçük siyasî birlikler olarak tanımlayabiliriz. Boyların kendilerine has damgaları, mülkleri ve hayvan sürüleri bulunuyordu. Her boy kendi hususî karakterleri neticesinde diğer boy ve yapılardan ayrılmaktaydı. Bu boyların adları şöret, unvan ve faziletlerine göre aldıkları isimler ile tanınmaktaydı. Boy beyleri seçim yolu ile başa geçiyordu. Boy beylerinin ekseriyetle doğruluğu, çalışkânlığı ve mali gücü ile tanınan kişiler oldukları bilinmektedir. Boy reisinin seçen heyet boyu meydana getiren ailelerin temsilcilerin oluşuyordu. Aile temsilcileri tarafından boy beylerinin seçilmesi aynı zamanda boy beylerinin meşru bir kişi olmalarını sağlayan önemli bir faktördü.

Tarihi süreç içerisinde muhtelif nedenlere bağlı olarak farklı boyların bir araya gelerek konfederasyon tarzı bir örgütlenmeye gittikleri dikkat çekmektedir. Boyların bir araya gelerek birleşiminden oluşan konfederasyon şeklindeki siyasî ve sosyal organizasyon Türk tarihinde bodun olarak tanımlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde verdiği mana ile bodun kavim, halk ve insan topluluğu gibi çeşitli anlamlara gelmektedir.⁶ Bir boyun diğer boylar üzerinde hâkimiyet kurması ve belirli bir siyasî büyüklüğe ulaşması sonucunda bodunlar meydana geliyordu. Bodunların lideri olarak başında bey veya han bulunmaktaydı.

⁴ Tuncer Baykara, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001, s. 159.

⁵ Umut Güner, Tarih Musahabeleri, Ankara, DİB Yayınları, 2021, s. 113.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk (Haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020, s. 591.

Bodunu yöneten kişiler sahip olduğu tobaının büyüklüğüne ve arazi genişliğine göre şad, yabgu ve ilteber gibi unvanlar alıyordu.⁷ Boylar bir devlete (il) tabii olabildikleri gibi bazı özel durumlarda müstakil bir siyasî yapıda da olabilirlerdi. Bodunlar genellikle aynı dili konuşan ve aynı soya sahip boylardan müteşekkildi.⁸ En temelde askerî düzenleme ve hiyerarşi boylara dayanıyordu. Boylar savaş durumlarında hızlı bir şekilde organize olabilen askerî birlikler olarak hareket etmekteydi.

Boyların kendi aralarında tesis ettikleri disiplinli ve teşkilatçı bir yapıdan doğan devlet karakteristik olarak askerî ve savaşçı bir görünüme sahipti. Bozkır hayatının zorluğu ile at ve silah gibi araç gereçlerin aktif kullanılması bozkır topluluklarını her zaman fütühata ve göçlere açık ve hazır bir teşkilatlanmaya itmisti.⁹

Orta Asya siyasî yapılanmalarının erken tarihlerde boylar konfederasyonu şeklinde örgütlendiği ve zaman içerisinde başta Çin olmak üzere düşman olarak adlandırılabilir komşu devletlerle süren mücadeleler neticesinde erken bir devlet modeli oluşturduğu düşünülmektedir. Bu erken devlet modeli dış ilişkilerinde otoriter bir tutum izlerken iç işlerinde ise istişareye dayalı bir anlayış geliştirmiştir. Başta siyasî bir ilişki geliştiren ve ortak hareket eden boyların zaman içerisinde düşmanlarına karşı otoriter ve güçlü bir iktidar oluşturmak amacı ile devletleştiği görüşü hâkimdir.¹⁰ Boy beylerinin idaresinde olan boyların mevcut teşkilat yapısı ve askerî varlığı devlet erkinin ve iktidarının zayıfladığı zamanlarda serbest ve bağımsız hareket etme gücünü boylara tanımış oluyordu. Nitekim güçlü bir hükümdarın olmadığı ve merkezi otoritenin zaafa uğradığı dönemlerde hırslı ve güçlü boy beylerinin bağımsız hareket ettikleri görülmektedir.¹¹

İslâm öncesi Türk topluluklarının en üstün siyasî teşekküllerine “il” denilmekteydi. İl devlet olarak kabul edilmektedir. Türk Bengü taşlarda il’in devlet anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Türk toplulukları kendi devletlerini “iç il”, başka toplulukların devletlerini ise “dış il” olarak tanımlamaktadır. Özellikle Türk anıtlarında il tutmak sözcüğünün kullanımı ile devleti tutmak ve muhafaza etmek

⁷ Kafesoğlu, a.g.e, s. 223.

⁸ Kafesoğlu, a.g.e, s. 120 – 122.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014, s. 120.

¹⁰ Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2002, s. 79

¹¹ Nevzat Köseoglu, Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler’de, İslâm’da ve Osmanlı’da Devlet, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013, s. 32.

anlamlarında bir kullanım söz konusudur.¹² İleriş unvanının manası da ili toplayan ve devlet kuran demektir. İl, bozkır siyasî teşkilatlanmasının en üst mertebisini oluşturmaktaydı. Genel manası ile il, ülke, iktidar, hükümet, siyasî teşkilat ve imparatorluk anlamlarına gelmekteydi. İl kavramının aynı zamanda sulh anlamında da kullanıldığı ifade edilmektedir. Özellikle boylar arasındaki çatışmaların ve sorunların ortadan kaldırılıp tek bir il çatısı altında toplanmasından hareketle il'e sulh anlamları da verilmiştir.¹³ Gök Türkler ebedi olan ve asla yıkılmayacağını düşündükleri devlet için “*bengü il*” deyimini kullanmaktaydılar. Buna ek olarak “*edgü il*” (iyi il) ile “*kamışık il*” (kötü il) tabiri de kullanılmaktadır. Devlet idaresi ise “*il tutmak*”, devletin yıkılması ise “*il kaybolmuş*” deyimleri ile ifade ediliyordu.¹⁴ İl, muntazam bir teşkilatlanmaya sahip ve siyasî olarak müstakil yapılardı. İl'in en temel yapı taşları ülke, istiklal ve halk kavramlarından oluşmaktadır. İl iktidarının güçlü ve dirayetli bir yapıda olabilmesi için ili oluşturan bu üç kavramın da özgün ve güçlü olması gerekmektedir. Bu kavramlardan öncelikli olarak istiklal bozkır Türk topluluk ve devletlerinin en önemli karakteristik unsurlarından birisidir. Türk toplulukları en küçük sosyal birimden en üst sosyal birim olan il'e kadar istiklal yani bağımsızlıklarına düşkün olduğu görülmektedir. Başka bir topluluk veya devlete tabiiyet asla kabul edilemeyeceği tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Nitekim bulunduğu bölgede bağımsızlıklarını yitiren Türklerin sürekli göç ederek yeni yaşam alanları bulması ve gittikleri yerlerde bağımsız beylik ve hanlık gibi müstakil siyasî teşekküller oluşturmaları tabiiyeti kabul etmeme ve bağımsızlığa düşkün olmanın bir neticesidir. Türk topluluklarının hürriyetlerine düşkün oluşlarının tarihi izlerini başta Çin yıllıkları olmak üzere erken döneme dair kitabelerde görmek mümkündür.

Bozkır Türk topluluklarında siyasî teşekküllerinin belirli sınırlar ile çizildiği, hak ve yetkilerinin geçerli olduğu alanlara ülke denilmekteydi. Ülkeler uçsuz bucaksız bozkırda da bulunsa belirli sınırlara sahipti. Ülke sınırlarına ise “*yaka*” deniliyordu. Ülkeyi oluşturan toprak hükümdar ailesinin bir malı değil devletin ve devleti oluşturan milletin ortak malı olarak kabul edilmekteydi. Hun lideri Mo-tu'un kendisinden

¹² Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul, Dergah Yayınları, 2016, s. 432.

¹³ Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, s. 188.

¹⁴ Mehmed Niyazi, Türk Devlet Felsefesi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013, s. 24.

istenilen toprak talebine karşılık toprağın kendisinin değil devletin bir malı olduğunu ifade etmesi bunun en güzel örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁵

Tüm bunlara ek olarak devletin gerçek sınırları dışında idealize edilmiş ülküsel sınırlarının varlığı da söz konusudur. Halkın ve hükümdarın tahayyülünde var olan sınır ekseriyetle daha genişdir ve cihân hakimiyeti anlayışı nisbetinde tüm dünyayı kapsamaktadır. Bilhassa Kül Tigin yazıtının Güney yüzünde ifadesini bulan: “*Doğuda güneşin doğduğu yer, güneyde gündüz ortası, batıda güneşin battığı yer ve kuzeyde ise gece ortasına kadar*” ifadesi ile Kül Tigin yazıtının Doğu yüzüne kazınmış olan “*Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin ve İstemi Kağan hükümdar olmuş*” ifadeleri ülküsel sınırların açıklanması bakımından oldukça önemlidir.¹⁶ Bu ifadeler aynı zamanda hükümdarın iktidarının gücünü ve büyüklüğünü göstermesi bakımından da önemlidir. Aynı zamanda böylesine idealize edilmiş sınırların varlığı halkın da istediği zaman istediği alan ve bölgelere göç edip yerleşebilmesinin en önemli kanıtı olsa gerek. Bu anlayış aynı zamanda Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi olarak kavramsallaşan telakkinin erken dönem temellerinden kabul edilebilir.

İdealize edilmiş sınırlara ek olarak ise manevi değeri olan ve herkes tarafından kabul edilmiş bir başkent varlığı da hem devletin gücü hem de iktidarın meşruiyeti açısından oldukça önemlidir. Kadim Türk başkenti Ötüken bu hususla ilgili olarak Türkler için dinî, mitolojik ve siyasî meşruiyetin bir dayanağı olarak algılanmıştır. Ötüken, kutsal ve siyasî bir merkez olarak kabul edilip burada kağan karargâhı ve külliyesi inşa edilmiştir. Nitekim bu bölge Hunlardan itibaren Türk topluluklarının kutsallık atfettiği bir yerleşim merkezidir. Hun, Wusun, Juan Juan'lar gibi muhtelif Türk devletleri veya boyların kutsal yönetim merkezi olarak kabul ettikleri Ötüken ardılları tarafından özellikle Göktürkler tarafından da kutsal ve önemli kabul edilmiştir. Böylelikle kurulan bütün Türk devletleri bu kadim başkenti kendilerine yaşam alanı olarak kabul etmişler ve bozkır halkları üzerinde siyasî meşruiyetlerini bir temele dayandırmaya çalışmışlardır.¹⁷ Özellikle Ötüken'e kağanlığın merkezi olarak verilen manevi önem bunun en büyük kanıtı olarak görülebilir. Surlarla çevrili

¹⁵ Kafesoğlu, a.g.e, s. 122-127.

¹⁶ Ercilasun, a.g.e, s. 444.

¹⁷ Munire Hatamova, "Ötüken", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, (2020), s. 321-332.

olmayan, etrafında dağların bulunduğu ve büyük kitlelerin çadırlar halinde yaşayabilmesine imkân tanıyan Ötüken, erken dönemlerden itibaren Türk devletleri ve toplulukları için önemli bir yerleşim merkezi ve ilahi başkent olmuştur. Devleti yöneten meşru güç, yani hükümdarın merkezi yönetim yerinin Ötüken olması o hükümdarın halkının üzerinde otoritesini ve iktidarını arttırdığını söylemek mümkündür. Devletin yeniden kurulması veya tekrardan bağımsızlığını elde etmiş olması sonrası devlet merkezi olarak Ötüken'in seçilmesi büyük halk kitlelerinin daha kolay bir şekilde devlete katılmasını sağlamıştır. Nitekim Tonyukuk diktirdiği anıtında devletin bağımsızlığa kavuşmasından sonra ilk iş olarak Türk hükümdarını ve Türk milletini Ötüken'e getirdiğinden övünerek bahsetmektedir. Bunlara ek olarak Bilge Kağan'ın da “*Bunca yerlere ordu yürüttüm fakat Ötüken dağlarından daha iyi devleti yönetecek yer yokmuş*” şeklinde Kül Tigin yazıtında geçen ifadesi oldukça önemlidir. Bilge Kağan aynı zamanda Türk milletinin kutsal bir bölge olan Ötüken'de oturdukları sürece ebedi bir devlete sahip olacaklarını zikretmektedir.¹⁸ Kutsal başkent Türkler için sonsuz devletin ve hâkimiyetin bir anahtarıdır. Türk kağanının Ötüken'de oturduğu müddetçe ülkesinde sıkıntı olmayacağı ve buranın asla terk edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁹ Anlaşılacağı üzere Türk toplulukları için manevi bir öneme sahip olan Ötüken'i devlet merkezi olarak kullanan hükümdarın halkın nezdinde iktidarının daha da etkili olduğu aşıkardır. Ötüken topraklarına sahip olan hükümdar otorite olarak daha güçlü bir siyasî kimlikle ön plana çıkmaktadır ve karizmatik şahsiyeti artmaktadır.

Devletleri kuran ve hükümdarın arkasındaki güç olarak halkların varlığı her zaman önemli olmuştur. Türk iktidar anlayışını daha iyi anlamak için Türk halklarının hususiyetleri üzerinde de durmak elzem görünmektedir. Türk devletlerinin tarih boyunca en temel politikalarından birisinin halkı toplamak ve idare etmek olduğu bilinmektedir. Bilhassa Türk devletinin en temel gayelerinden birinin de dağınık halk kitlelerini tek bir çatı altında toplama ve bir araya getirme olduğu bilinmektedir. Çünkü bozkır Türk devletleri halk topluluklarının kılıç zoru ile bir araya getirildiği devlet teşekküllerinden ziyade; halkın da idarecilerle iş birliği yaptığı, devletin kuruluşunda askerî olarak varlık gösterdiği ve katkı sunduğu siyasî oluşumlardır. Bunun en büyük

¹⁸ Ercilasun, a.g.e, s. 446-447.

¹⁹ Erhan Aydın, Taşa Kazılan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 65.

sebebi hükümdarın ve hükümdarlığın meşru bir temele özellikle de halk gibi sosyal bir temele dayanmasıdır. Halk ile devlet mekanizması ve hükümdar arasında var olan ilişki iktidar anlayışı bakımından oldukça önemlidir. Eski Türklerde halk kelimesinin karşılığı “kün” olarak ifade ediliyordu.

Türk toplulukları erken dönemden itibaren özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahip kitleler olmuşlardır. Sadece taşınır mallar üzerinde değil tarım arazileri üzerinde de özel mülkiyeti olan ailelerin varlığı bilinmektedir. Aynı zamanda halk yaylak ve otlaklar gibi devlete ait olan ve ortak mülkiyete sahip alanları da vergi karşılığında kullanma hakkına sahipti. Halk içerisinde siyasî ve medeni haklardan mahrum olan ve köle olarak tabir edilecek kişilerin varlığı söz konusu değildir. Köleliğin kul ile ifade edilen ve sadece siyasî esirlik anlamında varlığının söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Köleliğin kul tabiri ile başta Gök Türk yazıtlarında olmak üzere muhtelif yerlerde geçtiği görülsede bu daha çok siyasî esirlik anlamlarında bir köleliğin varlığını ifade etmektedir. Eski Türk halk kitleleri arasında imtiyazlı ve yüksek sınıfların oluşmadığı görülmektedir. Yüksek tabakaların oluşmamasının en büyük gerekçelerinden biri olarak hâkim bozkır kültürünün varlığı kabul edilmektedir. Özellikle de bozkır hayatının herkese eşit şartlar sunması ayrıcalıklı sınıf imtiyazlarının oluşmasını engellemiştir. Aynı zamanda bozkır halklarının büyük arazilere sahip olma imkanının bulunmaması nedeniyle de toprak aristokrasisi ve toprak köleliği de oluşmamıştır. Aynı yüzyıllarda hemen hemen birçok toplumda görülen din adamlarının imtiyazlı sınıf oluşturmaları olgusu Türk halk kitleleri arasında görülmemektedir.²⁰

Türk devlet ve iktidar anlayışına dair somut örneklik teşkil edebilecek en eski devlet Hunlardır. Hun devletinin siyasî yapısı, hükümdarlık anlayışı ve teşkilatı bozkır Türk devleti felsefesi ve siyasî anlayışını anlamak bakımından oldukça önemlidir. Hun devletinde en üst yöneticisi olarak Tanrıkut bulunmaktaydı. Tanrıkut aynı zamanda orduların en yüksek komutanıdır ve diğer komutanları da o tayin eder. Tanrıkut’un kendisine bağlı olan boylar mevcuttu. Tanrıkut’un emrinde olan boylar sadece tek bir boy olmayıp boyların birliğinden oluşan bir yapıydı. Aynı zamanda Shan-yü/Chan-yü unvanını da taşıyan Hun hükümdarları siyasî, sosyal ve iktisadî güç olarak diğer boylar arasından ayrılan ve daha kuvvetli kabul edilen T’u-ke boyundan gelmekteydi. T’u-ke

²⁰ Kafesoğlu, a.g.e, 219-237.

boyu ve bu boya akraba olan boylara mensup kişiler devlet içerisinde ayrıcalıklı ve üstün bir yere sahiptiler. Devlet bürokrasisi içerisinde bulunan önemli memuriyetler bu boya mensup kişiler tarafından yürütülmekteydi. Fakat sadece hükümdar ailesinin boyu değil akraba boylara mensup kişilerin de memuriyetlere getirildiği bilinmektedir.²¹

Bütün ordular Tanrıkut'a tabidir. Savaş zamanında orduyu kendisi kumanda eder. Yargı hususunda da en yüksek hâkim kendisidir ve mühim meselelerde kaza hakkı kendisine aittir. Suçluların cezalandırılmasını bizzat o üstlenir. Düşman devlet ve topluluklara karşı savaş ilan eden veya barışı tesis eden de kendisidir. Yabancı ülkelere gönderilen elçiler bizzat Tanrıkut adına onun vekili sıfatı ile gönderilir. Vergiye bağladığı topluluklar vergilerini memurlar aracılığı ile bizzat ona gönderirler. İfade ettiğimiz bu haklardan ziyade Tanrıkut daha pek çok hak ve yetkiye sahiptir. Ülkesini, sınırlarını ve halkını korumak, barış ve asayiş tesis etmek ve halkını refaha ulaştırmak hükümdarın bir diğer görev ve sorumluluklarındandır.²²

Hükümdarın, şahsi iktidarının en temel dayanaklarından biri olan halka karşı sorumlulukları oldukça önemlidir. Özellikle de kağanın halkına karşı sorumlu olduğu ve üstlendiği vazifeleri başarılı bir şekilde yerine getirmesi hem devlet hem de hükümdarın şahsi iktidarını arttıran ve sağlamlaştıran en önemli güçtü. Eğer hükümdar halkına karşı yükümlü olduğu en temel vazifeleri dahi yerine getiremezse hem iktidar meşruiyeti hem de sahip olduğu kut'u zaafa uğrayabilirdi. Hükümdarın halkına karşı en önemli vazifelerinden birisi halkı beslemek, diriltip onarmak ve derleyip toplamaktır. Bunlara ek olarak hükümdar halkına iyi hayat vermeli ve nüfusunu arttırabilecek kadar bir refahı onlara sağlamalıdır. Bu hususla ilgili olarak Gök Türk yazıtlarında "*az milleti çok kılma*" ifadesi en somut örneklerden birisidir. Hükümdar aynı zamanda açları doyurmak ve çıplakları giydirmekle yükümlüdür. Hükümdarın en temel sorumluluklarından olan bu hususlar sadece topyekûn halka değil en temel bireylere karşı dahi sorumluluğunu ifade etmektedir. Hükümdar aynı zamanda halkı kondurmak, iskân etmek ve yurtluk vermekle de yükümlüdür. Özellikle yeni fetih edilen bölgelerde halkın iskân edilip yurt verilmesi hükümdarın en önemli vazifelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Kağan'ın halkına karşı bir diğer

²¹ Taşağıl, a.g.e, s. 83.

²² Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 196.

sorumluluğu ise onları eğitmek ve terbiye etmektir. Orhun kitabelerinde Türk hükümdarının gece uyumayıp gündüz de dinlenmeyerek sürekli çalıştığı ve mücadele ettiği ifade edilir. Türk hakanı sadece milleti doyurmak ve iskân etmek için gece uyumayıp gündüz dinlenmeyen bir kişi değildir. O, Türk milletinin şan ve şöhreti için gece ve gündüz çarpışmakta ve çalışmaktadır.²³

Yukarıdaki paragrafta ifade ettiğimiz hususlar hükümdarın en temelde halka ve bireylere karşı olan sorumluluklarını ifade etmektedir. Bu hususlara ek olarak hükümdarın devlete karşı da ciddi sorumlulukları bulunmaktaydı. Bu sorumluluklar en başta devleti, milleti ve töreyi düzene koymak olarak karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarın en temel görev ve sorumluluklarından birisi halkı ve töreyi bir düzen içerisinde tutmak ve eğer dağılma söz konusu ise bunu gidermekle yükümlüdür. Hükümdar hem devleti hem de kendi iktidarını sağlamlaştırmak için orduyu ve ülke sınırlarını da düzene koymak zorundadır. Ordunun birlik ve beraberlik içerisinde güçlü bir yapıda olması hem devletin gücü hem de kendi iktidarı açısından önemlidir. Hükümdarın bir diğer önemli sorumluluğu ise sınırların korunması ve düzenlenmesidir. Özellikle kutsal kabul edilen ülke topraklarının sınırlarının belirgin olması ve korunması hükümdarın iktidarının önemli bir gücüdür. Devlet içerisinde var olan asayiş ve iç huzuru temin etmek ve düzenlemek de hükümdarın en temel yükümlülüklerinden kabul edilmektedir.²⁴ Halkın mal ve can güvenliği başta olmak üzere adaletin tesis edilmesi iktidarın en önemli dinamiklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hükümdar için bir diğer sorumluluk alanı ise bürokratik işleyişteki düzenin sağlıklı bir şekilde tesis edilmesi ve halk ile beyler arasındaki güven ortamının oluşturulmasıdır. Halk ve beylerin birbirleriyle anlaşır kaynaşması önemlidir.

Geleneksel Türk iktidar anlayışında hükümdar ili tutmalı, töreyi tutmalı, devleti tutmalı, toprağı tutmalı ve son olarak da Türk adını tutmalıdır. Burada kullanılan tutmak ifadesi ekseriyetle korumak ve gözetmek anlamlarında kullanılmaktadır. Saydığımız tüm bu hususlar hükümdarın en önemli iktidar sorumluluklarından kabul edilmektedir. Bu hususların hiçbirinde bir bozulma veya kayıp söz konusu olamaz. Tüm bunlara ek olarak hükümdarın hem devlete hem de halka karşı esas

²³ İsmail Hami Danişmend, Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021, s. 17.

²⁴ Sema Orsoy, "Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Asayiş ve Güvenlik Yapılanması", Türk Polis Tarihinin Kökenleri Kitabı, Ankara, Polis Akademisi Yayınları, 2017, s. 3-13.

sorumluluklarından bir diğeri ise işini ve gücünü tamamı ile devlet işlerine ve halkına vermesidir. Türk iktidar ve devlet anlayışında hükümdarın devlet işleri dışında özel hayatına fazlaca vakit ayırması, eğlence, zevk ve sefaya dalması asla kabul edilemez. Bu tür alışkanlıkların hemen hepsi hükümdarın iktidar zafiyeti olarak kabul edilmektedir.²⁵

Burada üzerinde durulması gereken bir diğeri husus ise erken dönemlerden itibaren Türk devleti sınırları içerisinde yaşayan halkın sadece Türk kökenli olmadığıdır. Türk devleti sınırları içerisinde farklı din ve etnik unsura mensup muhtelif halkların yaşadığı bilinmektedir. Bu halklar zorbalıkla toplanmış pervasız gruplar değildi. Farklı dinî ve etnik unsura mensup topluluklar devlet içerisinde en küçük birim olan aileye kadar nizam ve teşkilat içerisinde kontrol edilir ve yönetilirdi.²⁶ Türk devlet anlayışı ve hükümdarlık telakkisi içerisinde etnik köken ve dinî inanç ayırt etmeksizin halkın yönetilmesi hükümdarın bir diğeri önemli önceliklerinden kabul edilir. Bu durum hükümdarın iktidarına güç veren bir özelliktir. İnsan ayırt etmeksizin tebaanın başarılı bir şekilde yönetimi demek hükümdarın ününün farklı coğrafya ve topluluklara yayılması, onun ülkesine başka halkların göç edip yerleşmesi gibi önemli kazanımlar sağlamaktadır. Türk hükümdarlarının bu özellikleri onların bir imparator olabilecek devletlerinin ise bir imparatorluk kurabilecek yetkinlik ve kabiliyette olduklarının ifadesidir.²⁷

Esas itibarı ile Türk tarihi göz önünde bulundurulduğunda halkın yaşaması ile hükümdarın yaşamasının aynı şeyler olduğunu ve bu ikisinin birbirini tamamladığını ifade etmek gerekmektedir. Burada üzerinde durulması gerek bir diğeri husus ise hükümdar ve halk benzeşmesidir. Türk halkları ve devletleri hükümdar ve halk benzeşmesinin tarihte en iyi örneklerinden kabul edilebilir. Halk ile kağan güçleri veya zaafları ile neredeyse birbirleri ile benzeşen yapıdadırlar. Hükümdar ne kadar güçlüyse halk da o kadar güçlüdür veya halk ne kadar güçsüzse hükümdar da o kadar güçsüzdür. Nitekim erken dönemden itibaren Türk halklarının zihin dünyasında hükümdarın öldürülmesi demek aynı şekilde halkında öldürülmesi anlamlarına gelmektedir. Hükümdar yaşıyorsa halk da yaşamaktadır. Bu durum Türk devletlerinin düşmanları tarafından da fark edilmiştir. Özellikle düşman bir kavmin yöneticisinin “*Beylerini*

²⁵ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, 143-176.

²⁶ Lajos Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s. 46.

²⁷ Tuncer Baykara, Türk, Türklük ve Türkler, İstanbul, IQ Yayınları, 2012, s.307.

öldürdüm Türk halkı da öldü” şeklinde ifadesi bu durumun en açık örneklerinden birisidir.²⁸

Devletin en üst yöneticisi olan Tanrıkut’un yetkileri kurultay (toy) ile sınırlandırılmıştır. Devleti ve milleti ilgilendiren kararların birçoğu kurultayda alınmaktaydı. Tanrıkut burada alınan kararlara uymakla yükümlüydü. Fakat tarihte hükümdarın kurultayın kararlarına uymadığı örnekler de mevcuttur. Bu gibi durumlarda ekseriyetle ülke içi siyasî karışıklıklar çıkmış ve bölünmeler yaşanmıştır. Bu nedenle de hükümdarın kurultayın kararlarına uymadığı durumlar nadir yaşanmaktaydı.²⁹

Hun hükümdarlık telakkisi kendisinden sonra hüküm sürecek devlet ve hükümdarlar için de önemli bir temeli oluşturmaktaydı. Hun hükümdarlık telakkisine yüklenen anlam daha sonraki yüzyıllarda hükümdar olan devlet yöneticilerinin vasıflarını da belirleyen bir referans noktası olmuştur. Kadim Türk hükümdarlık telakkisi ekseriyetle karizmatik hükümdarlık tipi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda hükümdara devleti idare etme ve yönetme hakkı Tanrı tarafından verildiği bilinmektedir. Nitekim hükümdarlık yetkisinin Tanrı tarafından verildiğinin en somut örnekleri hükümdarlara verilen ve onlar tarafından kullanılan unvanlar olmuştur. Hükümdarın aldığı unvanlara ek olarak hükümdarlık sembolleri olarak kabul edilen otağ, taht, tuğ, davul ve yay gibi araçlarında sembolik olarak hükümdarın iktidarını ve gücünü temsil eden araçlardır. Özellikle hükümdarın hâkimiyet ve iktidar sembolleri olarak kullandığı bu araçlar onun siyasî varlığının bir göstergesidir. Bu sembollerin halk nezdinde yansması kağanın iktidarının ve gücünün varlığını idrak etme olarak anlaşılabilir. Kullanılan bu semboller iktidarı tanımlama açısından da oldukça önemlidir. Nitekim isyan eden beylerin de kendi iktidatlarını ifade etmek için en temel araç olarak bu sembolleri kullandıkları görülmektedir. Bunlara ek olarak başta Çin olmak üzere rakip devletler mevcut Türk iktidarı dışında yeni bir ayrılıkçı hükümdarı desteklemek için destekledikleri beylere kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir.³⁰

Türk topluluklarında hakanların seçilmesi önemli hususiyetlere bağlıydı. Hükümdarların seçilebilmesi ve başta halk olmak üzere herkes tarafından

²⁸ Jean-Paul Roux, Kral, Mitler ve Simgeler, İstanbul, Dergah Yayınları, 2021, s. 68.

²⁹ Konuralp Ercilasun, Türk Tarihinde Asya Hunları, İstanbul, Dergah Yayınları, 2019, s. 203-204.

³⁰ Taşağıl, a.g.e, s. 179.

hükümdarlığın meşru kabul edilmesi için yetenek, liyakat, bilgelik, alplık ve kut gibi çeşitli özellikler aranmaktaydı. Hükümdarlığa namzet olan kardeşlerin sayısı fazla ise kardeşler arasında saydığımız bu niteliklere sahip olan kardeş genellikle tahta geçerdi. Fakat kardeşler arasında anlaşmazlıkların olduğu ve taht kavgalarının yaşandığı ender durumlar da yaşanabilmekteydi. Hakanın seçilmesi ve meşruiyetinin kabul edilmesinin bir diğer adımı ise hükümdarın kurultay tarafından tanınması ve kabul edilmesidir.

Kurultay, Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren varlık gösteren en önemli siyasî aygıtlardan birisidir. Moğolca “*tay*” ekiyle oluşmuş olan bu sözcüğün Türkçe karşılığının “*kengeş*” olduğu bilinmektedir. Kurultaylar devlet mekanizmasının işleyişini sağlayan önemli bir organizasyondur. Türk bürokrasisinin köklü bir müessesesi olan kurultayın hakanın seçilmesi hususunda etkin bir rol oynaması yeni hakanın meşruiyetini sağlamasının en büyük araçlarından birisidir. Özellikle devlet yeni kurulmuşsa töreyi tekrardan tespit edip ilan etmek için kurultaylar yapıyordu. Kurultayın hakanı kabul etmesi demek aynı zamanda bütün boy beylerinin de yeni hükümdarı meşru olarak tanınması anlamlarına gelmektedir. Senenin muhtelif mevsimlerinde kurultayların toplandığı bilinmektedir. Kurultaylarda ekseriyetle halkın ekonomik durumu, iç ve dış siyaset, savaş ve barış gibi çeşitli meseleler görüşülürdü.³¹ Düzenlenen kurultaylara katılmayanlar hem Tanrı’ya hem de hükümdara karşı gelmiş sayılıyorlardı. Kurultaya gelmeyenler kanuna karşı gelenler ve hainler olarak kabul ediliyordu. Böyle bir davranış isyan olarak adlandırılarak bu tutumu sergileyenler cezalandırılırdı.

Halk ve devlet erkanının bir araya geldiği bu toplantılar devlet ve halk bütünleşmesini sağlayan siyasî amaçlarının yanı sıra dinî tören, bayram, yeme-içme toyu, eğlence ve yarışma gibi muhtelif etkinliklerin yapıldığı sosyal organizasyonlar olarak da ön plana çıkmaktadır. Hunlardan itibaren var olduğu bilinen başlıca üç toy bulunmaktaydı. Bu toylar, yeni yıl bayramı, ilk bahar bayramı ve güz bayramı olmak üzere gerçekleştiriliyordu. Düzenlenen toy ve kurultaylar sadece halk ile hükümdarın kaynaşmasını sağlamıyor aynı zamanda il beyleri ve bürokraside görevli olan kişilerin de denetlenmelerini sağlıyordu. Toylar, karar alma, meclis vasıfları, dinî tören, eğlence, festival ve düzenlenen yarışmalar ile idarî, siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve

³¹ Arsal, a.g.e, s. 274-276.

kültürel yönleriyle halkın ve devletin birleşmesine imkân tanıyan kurullar olmuştur. Toylarda tabîyet altındaki devlet yöneticileri ve boy beyleri başta olmak üzere devlet erkanı bu toylarda hükümdara bağlılıklarını bildiriliyor ve sadakat yeminlerini tazeliyorlardı. Toylara devlet kademesinde görevli olan herkes katılmak zorundaydı. Toylara katılanlara “*Toygun*” denilirdi. Toy’a başta kağan olmak üzere, kağanın eşi Hatun (Katun), Aygucı veya Üge, beyler ve buyruklar ile şadapıt, apa, erkin, tudun ve ilteber denilen beyler katılmaktaydı.³²

Türk Tarihinin erken dönemlerinden itibaren toylar yeni hükümdarın seçiminde ve meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Toyların varlığı Türkler için meşruti bir yönetimin ve iktidarın dayanaklarından olmuştur. Toy ve kurultaylarda devlet protokolü ve rütbeler büyük bir önem arz etmekteydi. Özellikle düzenlenen meclis ve yemek davetleri gibi toplantılarda herkes her istediği yere rahatlıkla oturamıyordu. Özellikle bir hiyerarşi söz konusuydu. Ülüş sistemi içerisinde kişinin sahip olduğu değere göre protokolde yer alması esastı. Bunlara ek olarak bu kurultaylarda devletin mevcut gücü ve kaynaklarının sayımı ve kontrolü bu dönemlerde yapılmıyordu. Askerî güç, insan gücü ve hayvan sayımları gerçekleştiriliyordu.³³

Türk tarihinin erken dönemlerinde belirli zaman aralıkları ile düzenlenen kurultaylara ek olarak özel hal ve zamanlarda da kurultaylar tertip edildiği görülmektedir. Özel zamanlarda düzenlenen kurultaylar ise savaş kurultayı, göç kurultayı, barış kurultayı, isyan ve tabi olma kurultayı ile mahkeme kurultayları olarak ifade edilebilir. Savaş kurultayları savaşlardan önce veya savaş sırasında strateji ve taktik belirlemek amacı ile yapılan kurultaylardan birisidir. Bu kurultay savaş sırasında yapılıyorsa pratik olarak hemen at üzerinde rütbeliler tarafından icra edilirdi. Göç kurultaylarında ise ekseriyetle büyük göçlerden önce yapılan ve göç ile ilgili çeşitli kararların alındığı ve değerlendirildiği bir kurultaydır. Bir diğer özel kurultaylardan biri olan barış kurultaylarında ise devletler arasında var olan husumeti gidermek için yapılan barış kurultaylarıdır. Bu kurultaylar savaş dışında olduğu gibi savaş içerisinde de görüşülerek yapılabilirdi. Barış kurultayları ayrıca evlilik yolu ile yapılan barışlar için de düzenlenmekteydi. İsyan ve tabi olma kurultayı ise isyan eden tabi devletlerin veya beylerin görüşüldüğü kurultaylardan birisidir. Bu kurultaylarda isyancılar dışında

³² Mehmet Seyitdanlıoğlu , "Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 28, Sayı. 45, (Mayıs 2009), s. 1-12.

³³ Ögel, a.g.e, s. 99-103.

başka bir devlete tabi olma durumlarının da görüldüğü bilinmektedir. Mahkeme kurultayları olarak ifade edebileceğimiz kurultaylarda ise genel hatlarıyla hukuk meselelerin görüldüğü ve üst düzey yargılamaların yapıldığı kurultaylardır. Bu kurultaylarda önemli cezai kararlar verilirdi.³⁴

Türk devletlerinde ekseriyetle tahta çıkmak, olurmak/oturmak kelimeleri ile ifade ediliyordu. Nitekim Türk tarihinin erken dönemlerine dair bizlere önemli bilgiler veren Türk yazıtlarında hakanın tahta çıkması özellikle oturmak olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda halkın üzerine oturdu ifadesi kullanılarak halkın üzerinde hakan olduğu ifade edilirdi. Hakanın seçilmesi ve başa geçmesi bütün halkın katılımı ile gerçekleşen festival ve törenler ile gerçekleşirdi. Hakan toy vermek zorundaydı. Bu toplantı ve törenler aynı zamanda halk ile hakanın bir olup bütünleşeceği önemli etkinlikler olarak kabul edilirdi. Hakanın toy vermediği durumlarda halk ile hükümdarın arasının açılacağına inanılmaktaydı. Özellikle yeni hükümdarın tahta geçme törenine herkes iştirak etmek zorundaydı. Eğer boylar ve halklar yeni hakanın tahta çıkış törenine iştirak etmezse bu hakan karşı itaatsizlik, isyan veya hakanı kabul etmeme gibi çeşitli anlamlara gelmekteydi. Hakanın tahta çıkma töreni geleneksel ritüeller, and ve yeminler ile halkın huzurunda yapılırdı. Yeni hakan hükümdar olarak kendi sorumluluklarının bilincinde olarak halkına karşı yemin ederdi.³⁵ Türk hükümdarlarının tahta çıkma merasimlerine dair önemli gelenekleri Çin kaynaklarının verdiği bilgiler sayesinde öğrenebiliyoruz. Özellikle tahta çıkma merasimi hususunda yüksek rütbeli memurları yeni hükümdarı keçe bir örtü üzerinde oturtarak güneşin etrafında dokuz defa döndürüyorlardı. Keçe örtünün her bir dönüşünde bağlı uyruklar yeni hükümdarın önünde eğiliyorlardı. Daha sonra hükümdar ata bindiriliyordu. Bu merasimlere ek olarak da yeni kağanı ipek bir şal ile boğmaya çalışıyorlardı. Boğma esnasında hükümdara kaç yıl kağanlık edeceği soruluyor ve alınan boğuk cevaplardan yola çıkılarak kaç yıl kağanlık edeceği tahmin ediliyordu.³⁶

Türk devletlerinde hâkimiyet kağanın şahsında belirginleşen ve vücut bulan bir telakki olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda devletsizleşmek ve kağansızlaşmak

³⁴ Ögel, a.g.e, s. 104-109

³⁵ Ögel, a.g.s, s. 87-95.

³⁶ Istvan Vasary, Eski İç Asya'nın Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2003, s. 124-125.

aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Kağanını kaybeden halkın devletini, bağımsızlığını ve yasalarını kaybettiği belirtilmektedir.³⁷

Devleti kuran hükümdarın iktidarı elinde tutabilmek için temel bir meşruiyet dayanağına ihtiyacı vardı. Devlet yöneticisinin hâkimiyet hakkı, bu meşru dayanağa dayanarak halka izah edilmesi söz konusuydu. Türk halklarında ise bu durum ilahi takdire mazhariyet yani kut olarak görülmüştür.³⁸ Hükümdarların kağan olarak yaratıldığı ve hazırlandığı düşünülmekteydi. Özellikle de Göktürk yazıtlarında ifade edildiği gibi Tanrı “yarlıg” yani emir ve izin, kut yani ikbal ve devlet verdiği için ve son olarak “ülüg” yani talih vererek Türk kağanını hükümdarlık için hazırlamış oluyordu.³⁹

Türk hükümdarları kendilerine Tanrı tarafından ülüg yani kismet ile kut verildiği için devleti yönetme salahiyetine ve kabiliyetine sahip olmaları önemli bir husustur. Türk hükümdarlarının karizmatik şahsiyetleri ve Tanrı tarafından onlara kut verilmiş olması muhtelif toplumlarda görüleceği gibi asla onlara dinî bir vasıf kazandırmadığını söylemek gerek. Halk hükümdarın kendileri gibi bir insan olduğunun her zaman farkındadır. Tanrı tarafından hükümdara verilen kut sınırsız ve sonsuz değildir. Kut sahibi olan hükümdar halkı ve milleti için hükümdarlık görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmese kendisine Tanrı tarafından verilen kut geri alınabilirdi. Kut sahibi olan hükümdar töreye uymak zorundaydı. İktidarı ve kutu töre ile sınırlandırılmış olan kağan eğer töreye uymazsa kut kendisinden alınırdı. Kut’u alınan hükümdarın iktidarı düşmüş olurdu. Hükümdarın sahip olduğu kutun varlığı töreye bağlı kalması ile ilişkilendirilmiştir. Töreye bağlı kalan hükümdar Kut sahibi olarak sayılmıştır. Töreye uymayan hükümdar ise siyasî varlığını yitirmiş bazen de katledilmiştir. Hükümdar, metafizik meşruiyet olarak nitelendirebileceğimiz kutu yitirmemek için yasayı uygulamak, adaletli olmak ve doğruluktan ayrılmamak zorundadır. Bu hususlar Türk hükümdarlarının vazgeçilemez en temel vasıfları arasında yer almaktadır. Türk devletinde töreye olan bağlılık, hükümdarın iktidarının, egemenliğinin ve kutunun kaynağını ve sınırını oluşturmuştur.⁴⁰

³⁷ Ercilasun, a.g.e, s. 433.

³⁸ Osman Karatay, Bey ile Büyücü, Ankara, Kripto Yayınları, 2021, s. 164.

³⁹ Ögel, a.g.e, s. 80.

⁴⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümdarlığın Hududları", Tarih Dergisi, Sayı. 71, (2020), s. 29-50.

Kut sahibi olmak aynı zamanda hükümdarın sadece halka karşı değil Tanrı'ya karşı da sorumlu ve vazifeli olduğunun bir göstergesiydi. Hükümdarının iktidarının kaynağının Tanrı'ya bağlı olması genel kabulün aksine onu sonsuz bir erke sahip yapmıyor ve onu daha çok sınırlayan ve sorumluluğunu arttıran bir etkiye yaratıyordu.⁴¹

Mo-tu'un M. Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektubunda sözüne başlarken “*Gök tarafından tahta çıkarılmış*” tabirini kullandığı bilinmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Hun hükümdarına Tanrı tarafından verilen kutun meşru bir güç olarak yabancı devlet hükümdarlarına karşı da kullanıldığı görülmektedir.⁴² Tanrı tüm insanlığın mabudu olduğu için Türk kağanı da bu vesileyle kendisini bütün insanlığın hükümdarı olarak görmektedir.

Tanrı tarafından Türk hükümdarına kut verilmesine ek olarak ilahi bir güç olarak Tanrı, Türk devleti ve halk arasında var olan bağın da iktidar anlayışı hususunda ele alınması gerekmektedir. Türk inancısında Tanrı, Türk milletin koruyucusu olarak kabul edilmektedir. Türk hükümdarı Tanrı'dan kut aldığı gibi devlet ve millet aynı zamanda Tanrı tarafından korunmakta ve desteklenmektedir. Özellikle de Tanrı'nın Türk milletin adının ve ününün yok olmaması için milleti ve devleti koruduğu inancı Türk iktidar anlayışının ilahi kaynağının en önemli göstergeleri olarak kabul edilebilir. Bu hususta eski Türkler tarafından kullanılan “*il berigme Tengri*” yani “*il veren Tanrı*” ifadesi de iktidarın ilahi kaynağını ifade etmesi bakımından önemlidir.⁴³ Tanrı hükümdara iktidar için kut verdiği gibi kötü yönetim söz konusu olduğunda ise hükümdarın kut'unu geri alabiliyordu. Bu anlayışta aynı şekilde ilahi bir iktidarın devleti koruduğu ve desteklediğinin bir göstergesi olarak yorumlanmalıdır. Türk topluluklarının zihin dünyasında bulunan dünyaya hükmetme ve cihân hâkimiyeti düşüncesinin asıl kaynağı şüphesiz Türklere iktidarın Tanrı tarafından verilmiş olmasıdır. Kabul edilebilecek en üst makam ve iktidar kaynağının ilahi bir güce dayanması Türk topluluklarını her zaman devlet sahibi ve hükümdar sahibi olma yönünden psikolojik olarak desteklemiştir diyebiliriz. Tanrı tarafından kendilerine iktidar ve hükmetme gücü verilen ve yine aynı Tanrı tarafından desteklenen ve korunan Türk milletin gittikleri her coğrafyada devlet kurmalarının ve asla

⁴¹ Kafesoğlu, a.g.e, s. 133-139.

⁴² Ögel, a.g.e, s. 67.

⁴³ Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005, s. 77.

hükümdarsız kalmamaların arkasında yatan en büyük realite bu telakki olmalıdır. Mutluluk, devlet kudreti ve hâkimiyet anlamlarında kut ile iktidar gücü vurgulanmıştır. Mutlak iktidara giden yol kut'tan geçmektedir. Kut, layık olma erdemi ve aslî cevher olarak nitelendirilebilir. Kut sahibi olmak için en temelde bireyin ve hükümdarın bütün erdemlere sahip olması gerekir. Bütün erdemleri ve iktidarı şahsında toplamış olan hükümdar halkın nazarında töreyi yürütecek olan ve itaat edilmesi gereken yegâne kişidir.⁴⁴

Türk tarihinin kadim dönemlerinden itibaren karizmatik bir lider anlayışının varlığı söz konusu olmuştur. Özellikle erken dönemlerden itibaren bozkır hayatının getirdiği siyasî, sosyal ve ekonomik olarak zor yaşam koşulları nedeni ile karizmatik bir lider etrafında toplanılan bir iktidar anlayışı doğmuştur. Bozkır yaşamında kalabalık kitleler halinde hareket edebilmek ve kontrolü elde tutabilmek ancak sağlam bir iktidar anlayışına ve onu elinde bulunduran karizmatik bir hükümdara bağlıydı.⁴⁵

Türk devlet idare sistemi içerisinde hükümdara yardımcı olan beylerin varlığı ve beyler arasında bir hiyerarşi dikkat çekmektedir. En yüksek mertebeye sahip bey asil bir soydan gelmektedir. Özellikle beylerin soyu hükümdarın geldiği boya mensupsa mevkileri daha da yüksektir. Devlet içerisinde beyler ifa ettikleri vazifelere göre unvanlar almaktadır. Hükümdardan sonra en yüksek unvan devletin doğu ve batı kanadı olan yöneticilerinin aldığı unvanlardır. Beylerin aynı zamanda danışmanlık etme fonksiyonları vardır. Hükümdar devlet ile ilgili önemli meseleleri beylerine danışırdı. Beyler aynı zamanda muhtelif bölgelerde idareci olarak görev almaktadır. Beyler, kendi yönetimleri altında bulunan bu bölgelerin yönetimi için iç işlerinde bir çeşit muhtariyete sahiptiler. Fakat çoğu daha bir üst idare olan merkezdeki hükümdara her şartta kayıtsız bir şekilde tabidir. Beyler daha genel bir anlayışla yöneticisi olduğu il'e bakan, onu muhafaza eden, koruyan ve il işlerini yürüten kişilerdir. Hükümdarın meclisine katılır ve burada belirli sorumluluklara sahip olurlardı. Her bey'in mecliste oy hakkı bulunuyordu. Beylik vazifesi veraset sistemi ile intikal edebiliyordu.⁴⁶

Geleneksel Türk iktidar anlayışını ele alırken kanaatimize göre özellikle incelenmesi gereken bir diğer husus ise devlet içerisindeki bilge kişilerin varlığıdır.

⁴⁴İsmail Göktürk, "Temel Kaynaklardan Hareketle Türk Devlet Geleneğinde Meşruluğun Dayanakları", KSÜSBD, Cilt. 17, Sayı. 2, s. 1096.

⁴⁵ Haldun Eroğlu, Türklerde Siyasal İktidarın Gelişim Tarihi, İstanbul, Post Yayınları, 2021, s. 41.

⁴⁶ Arsal, a.g.e, s.196-197.

Bilge ve bilgelik kavramları eski Türk yazıtlarında açık bir şekilde yer alan önemli kavramlardandır. Bilge kişiler aynı zamanda bu adlandırmayı bir unvan olarak almaktadır. Hatta Türklerin siyasî ve sosyal yaşayışlarını yazan komşuları dâhi Türklerin sahip olduğu bu unvanları eserlerinde zikrettikleri görülmektedir.⁴⁷ Türk devletlerinde hükümdarın bilge/alp gibi özelliklere sahip olmasının yanı sıra maiyetindekilerin de bilge kişiler olması gerekirdi. Özellikle en temelde Türk sosyal hayatında büyük, tecrübeli ve bilge kişilere verilen değer ve hürmet anlayışının keza devlet kademesinde de varlık gösterdiği bilinmektedir. Nitekim hükümdarların daha doğru kararlar alabilmek amacı ile bilge kişilerin tecrübelerinden yararlanma arzuları devlet anlayışının önemli felsefi geleneklerinden birisidir. Özellikle başta hükümdarın etrafında bulunan ve ona danışmanlık yapan bilge kişilerin varlığı hükümdarın iktidarının gücünü ve dayandığı temelleri ifade etmek bakımından oldukça mühimdir. Aynı zamanda halk nezdinde de değer verilen ve tecrübelerine güvenilen bilge kişilerin hükümdarın yanında ve bürokrasisinde yer almaları halk içerisinde hükümdarın iktidarını daha güçlü kılan etkenlerdendir. Halkın saygı duyduğu ve güvendiği bilge kişilerin hükümdarla birlikte olmasının olumlu bir politik yansıması olmaktadır. Türk kağanının yanında yer alan özellikle de danışmanlık gibi önemli bir görevi ifa eden danışmanların en ayırt edici nitelikleri bilge kişiler olmalarıdır. Bunun tarihteki en büyük örneklerinden birisi ise hiç şüphesiz Göktürk Kağanlığına danışmanlık yapmış olan Tonyukuk'un bilge olarak anılmasıdır. Bunlara ek olarak Türk destanlarında ve muhtelif mitolojik anlatılarında da birçok bilge kişiye rastlanılmaktadır. Türk töresi içerisinde de bilge kişilerin yeri her zaman ayrıcalıklı olmuştur ve özellikle bilgilerin sözleri ata sözü veya töre sözü olarak bir gelenek halini almıştır.⁴⁸

Çin kaynaklarında “*Hsien*” olarak yazılan “*Bilge*” kavramı ilk olarak Hun imparatorluğunun yüksek bir devlet makamı ve unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle devlet içerisinde kağandan sonra gelen ve ikinci derecede olan makam sahiplerine bu unvanın verildiği bilinmektedir. Bilge unvanının Çin kaynaklarında sıklıkla kullanılan bir diğer ifadesi ise “*Hsien-wang*” şeklindedir. Ayrıca “*Bilge bey*” anlamına gelen bu ifade, erken dönem Türk devlet modelinin doğu ve batı kanadının

⁴⁷ Ahmet Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2021, s. 14.

⁴⁸ Ögel, a.g.e, 245-251.

temsilcilerini tanımlayan bir unvan olarak da kullanılmaktaydı. Kadim Türk devlet felsefesinin bir ifadesi olan bu adlandırmalar Hunlardan sonra Göktürk ve Uygur dönemlerinde de hem kağan hem de devlet adamlarının kullandığı unvanlar olarak yaşamaya devam etmiştir.⁴⁹

Eski Türk devlet geleneğinde genellikle ülkenin iki kanat halinde idare edildiği ve buna bağlı bir yönetim anlayışı izlendiği görülmektedir. Muhtelif dönemlerde Türk devletlerinde Sağ-Sol, Doğu-Batı, Kuzey-Güney, iç ve dış, büyük ve küçük şeklinde uygulanan bu sistem Türklerin kadim yönetim anlayışlarından birisi olarak kabul edilmektedir. Devlet, hükümdar ailesinin ortak malı olarak kabul edildiği için idaresi de hanedan üyeleri tarafından ülkenin büyüklüğüyle orantılı bir şekilde belirli bölgelere ayrılmıştır. Bu bölgelerden de hanedan mensupları idareci olarak sorumlu tutulmuştur. Bu nedenle hem daha sağlıklı bir yönetim uygulamak hem de merkeziyetçi yapıyı korumak için ülke toprakları hükümdarın kardeşleri ve çocukları arasında paylaştırılarak yönetilmiştir.⁵⁰ İkili anlayışta her zaman bir tarafın daha üstün olduğu kabul edilir ve asıl hâkimiyet o kanadın elinde olurdu. Kanatlarda bulunan yöneticiler merkeze bağlı olarak hükümdarın kontrolü altında idarede bulunurlardı. Kanatlarda bulunan yöneticiler kendi bulundukları bölgelerde hükümdarın adına töre hükümlerini uygular ve yürütürlerdi. Özellikle bölgeleri için memur tayin etmek ve askerî rütbeleri vermek gibi görevler bölge yöneticilerinin sorumluluğunda ve yetkisindeydi. Kendi içlerinde daha rahat karar alma ve hareket etme haklarına sahiptiler fakat bütün devleti ilgilendiren meseleler ile ilgili konularda merkezden karar alırlardı. Kanat yöneticilerinin seçilmesi ve yerine gelecek yeni idarecinin tespitinde veraset sisteminin varlığı söz konusudur. Kanat beyi vefat ettiğinde yerine veraset usullerine uygun bir şekilde çocukları veya aileden birisi gelirdi. Önemli Çin kaynaklarından olan ve hanedanların tarihinin anlatıldığı muhtelif eserlerde Türk devlet teşkilatı ve kanat yapılanmaları hakkında teferruatlı bilgiler bulmak mümkündür. Nitekim Jin Shu'da yer alan kayıtlarda Hunların sol ve sağ kanatlarını idare eden generallerin maiyetlerinin büyüklüğü ve nüfusları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.⁵¹

⁴⁹ Taşağıl, a.g.e, s. 14.

⁵⁰ Adem Uslu, "Türklerde Devlet Yönetimi", Türk Ekini, Sayı. 3, (Eylül 2019), s. 5.

⁵¹ Sema Orsoy, "Jin Shu'daki Bilgiler Işığında MS. 3. Yüzyılda Hunlara (XİONG-NU) Genel Bir Bakış, GTTAD, Cilt 2, Sayı. 3, (Ocak 2020), s. 1-10.

Türk devletlerinde görülen ikili teşkilat ve yönetim anlayışının zaman içerisinde merkezi iktidarı zayıflatabileceği, yönetimde aykırılıkların ortaya çıkabileceği düşüncesi merkeze alınarak çifte hükümdarlık nazariyesi modern dönem araştırmacıları tarafından sıklıkla dile getirilmiş ve araştırmalara konu edinilmiştir. Fakat Türk tarihi incelendiğinde bu yönetim anlayışının çifte hükümdarlık ziyade merkezin ve dolayısı ile hükümdarın mutlak hâkimiyeti ile kontrol altında tutulduğu görülmektedir. Aynı zamanda kanat yöneticilerinin şahsiyet ve hanedan mensubiyeti olarak hükümdarın karizmatik şahsiyetine yakın olabilecek derecede bir üstün vasıflarının söz konusu olmadığı aşikardır. Bunlara ek olarak da ilahi güç yani kut'un Tanrı tarafından hükümdara verilmiş olması onu hem devlet hem de halk nezdinde mutlak idareci olarak tartışılmaz yapıyordu.⁵² İkili teşkilatın varlığının hükümdarın iktidarı daha etkili kullanmasının bir aracı olduğunu söylemek mümkündür. İkili yönetim anlayışının merkezi iktidarı bölmekten ziyade yönetilebilirliği daha da güçlü kıldığını ifade edebiliriz. Özellikle uzak bölgelerde yaşayan tebaanın daha rahat kontrol altında tutulması gibi muhtelif gerekçelerle mevcut iktidarı kuvvetlendirdiğini söyleyebiliriz. Hükümdar adına bölgeleri yöneten idarecilerin bölgelerindeki varlığı aynı zamanda hükümdarın varlığının o bölgelerde yaşaması ve hissedilmesini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bölge yöneticilerini hükümdarın gölgesi olarak tanımlayabiliriz.

Türk devlet geleneği ve iktidar anlayışını ele alırken Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren hem siyasî hem de sosyal bir öneme sahip olan kadınların varlığını da ele almamız gerekmektedir. Türk tarihi içerisinde kadınların varlığı ve tarihi süreçte kazanımları erken dönemlerden itibaren hem yazılı hem de sözlü kaynakların en önemli argümanlarından birisidir. Bozkır tarihinde kadın ekseriyetle hatun/katun olarak adlandırılmıştır. Katun adı ile ilgili Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde katun adını Afrasiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı olarak adlandırmıştır.⁵³ Efsanevi Turan hükümdarı Afrasiyab'a atıfta bulunarak Türk kadınlarının soyluluğuna yapılan vurgu oldukça önemlidir.

Türk tarihinde kadın, erken dönemlerden itibaren sadece sosyal ve siyasî hayatın bir parçası olarak değil manevî özellikle de mitolojik bir unsur olarak da dikkat

⁵² Kafesoğlu, a.g.e, 261-267.

⁵³ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e, s. 693.

çekicidir. Türk mitolojisini aktaran yazılı ve sözlü geleneklerde kadınların lider bir profil taşıdıklarını ifade eden birçok anlatı yer almaktadır. Özellikle de Türk toplulukları için oldukça önemli bir yere sahip olan Umay Ana miti ile İskitlerin kadın hükümdarı Tomris Han'ın liderlik vasıfları bu bakımdan kıymetli örneklerdendir. Keza Oğuz Kağan Destanı'nda da kadınların lider ve bilge hususiyetlerini ifade eden anlatılar söz konusudur.⁵⁴ Tüm bu hususlara ek olarak bozkır dönemi Türk toplulukları içerisinde kadının siyasî hayattaki varlığı özellikle üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir husustur. Kadınların varlığı hükümdar eşi, velihatların annesi, ailenin önemli bir parçası ve siyasî yöneticilik gibi vasıflarla karizmatik iktidar anlayışı için değerlidir. Kadın, Hun döneminden itibaren hükümdarların önünde saygıyla eğildikleri bir varlık olmuştur. Aynı zamanda kadın bir bereket kaynağı olarak görülmüştür.

Erkeğin bir tamamlayıcısı olarak da kabul edilen kadınlar olmadan ekseriyetle bir iş görülmezdi. Önemli işlerde her zaman hükümdarın yanında kadının bulunduğu bilinmektedir. Katunların da tıpkı hükümdarlar gibi taht sahibi oldukları kaynaklarda belirtilmiştir. Nitekim Katunluk tahtının olması ve bu tahta çıkmanın da muhtelif ritüellerinin olması, eski Türklerde hükümdar eşinin nüfuzunun ne kadar önemli ve güçlü olduğunun kanıtlarından birisidir. Katunluk tahtına oturulması aynı zamanda hükümdar eşinin katun unvanını alarak topluluktan ayrılması ve diğer eş ve kadınların üzerinde daha yüksek bir makama erişmesidir.⁵⁵ Hükümdar eşinin sahip olduğu bu iktidar onu tebaası altında yaşayan bütün kadınlara karşı da sorumlu yapmaktadır. Bu hususlara ilave olarak kadınların törenlerde gösterdiği varlığı da önemlidir. Başta törenler olmak üzere yabancı elçilerin kabulünde ve siyasî meselelerin görüşüldüğü meclislerde kadınların yer aldığı bilinmektedir. Tıpkı Hunlarda olduğu gibi halefleri olan Göktürklerde de kadının siyasî ve toplumsal hayattaki önemi ve değeri korunarak devam etmiştir. Göktürklerde hatunun kağanla birlikte devlet işlerinde söz sahibi olduğu bilinmektedir. Kaleme alınan emirnamelerin sadece kağanın adına değil aynı zamanda hatunun adına da imzalandığı görülmektedir. Bilhassa başta Göktürk tarihi olmak üzere Türk tarihi içinde en önemli yazılı kaynaklardan olan Orhun yazıtlarında

⁵⁴ Hasan Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", İnsan ve İnsan, Cilt. 6, Sayı. 21, (Ağustos 2019), s. 397.

⁵⁵ Raziye Peker, "Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu", BUSAD, Cilt. 1, Sayı 2, (2017), s. 159.

da kadının siyasî ve sosyal hayattaki önemine dair birçok bilginin varlığı söz konusudur.⁵⁶

Özellikle Orhun yazıtlarında geçen “*Türk milleti yok olmasın diye Tanrı, babam İteriş Kağan’ı ve annem İlbilge Hatun’u yukarı kaldırmış*” ifadesi sadece kağanın değil hatunun da kurtarıcı bir güç olarak kabul edildiğinin bir göstergesidir. Nitekim hatunların da hükümdar kutuna sahip oldukları kabul edilmekteydi.⁵⁷ Yine aynı yazıtlarda geçen “*devleti yaşatan Hakan ile devleti bilen Hatun*” tabiri de kadınların siyasî olaylardaki bilgeliğini ve varlığını ifade etmektedir. Nitekim Türk devletlerinde siyasî olaylara katılan ve devlet yönetiminde söz sahibi olan kadınlar bilgisiz kadınlar değildi. Türk devletlerinde hatunların da devlet adamları gibi özenli eğitilip yetiştirildiği bilinmektedir. Devlet yönetiminde en az hakan kadar hatunun da sorumluluğu bulunmaktadır.⁵⁸ Devlet yönetimi gibi önemli bir bilgelik ve tecrübe gereken bir alanda muhtelif vazifeleri bulunan kadınların eğitimsiz olmaları asla söz konusu değildir.

Yukarıdaki satırlarda bahis konusu ettiğimiz Türk kadının nüfuzu aynı zamanda devlet ve hükümdarın iktidarının da önemli bir güç temsili olarak görülmelidir. Katun’un siyasî ve sosyal hayattaki etkinliği aynı zamanda devlete ve kağana ekstra bir iktidar gücü vermektedir. Hükümdarların hem eş olarak hem de kendilerinden sonra tahta geçecek olan ardıllarının annesi olarak güçlü bir kadına sahip olmaları başta halk nezdinde olmak üzere dış ilişkilerde de otoritelerini arttırmaktaydı. Son olarak kısaca ifade etmek gerekirse kadının varlığı bozkır Türk devletleri için iktidarın ve hâkimiyetin en önemli kaynaklarından kabul edilebilir.

Türk hükümdarının kut’u tanrıdan alınmış olsa da egemenliğinin töre ile sınırlandırılmış olduğunu hükümdarlık bahsinde ele almıştık. Hükümdar ve hükümdarın elde ettiği iktidar meşruiyeti töreye uymak zorundaydı. Eğer hükümdar töreye uymazsa ona Tanrı tarafından verilen kut’u çekilebilirdi. Erken dönem Türk devletlerinde töre hem hükümdarı hem de halkı kontrol eden ve düzenleyen manevî kaideler olarak oldukça önemlidir. Sosyal hayatı da düzenleyen bu mecburi kaideler anayasa hükmünde kabul edilir ve kolay kolay değişmezdi. Hem hükümdarı hem de

⁵⁶ Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013, s. 179-188.

⁵⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014, s. 290.

⁵⁸ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul, IQ Yayınları, 2008, s. 204.

halkı adalet ile hareket etmeye zorlayan töre bozkır halkları için adaletin temeli olarak kabul edilebilir. Töre aynı zamanda hükümdar ile halk arasında değil bozkır hayatının her safhasında önemini korumakta, hem siyasî hem de sosyal hayatı düzenlemektedir.⁵⁹ Özellikle uçsuz bucaksız bir bozkırda hakandan ve merkezden uzakta yaşayan halkların başta devlete ve hükümdara olan bağlılık ve sadakatinin en önemli kontrol edici ve düzenleyici gücü töredir. Töre, varlık olarak uzakta olan merkezi iktidar ve onun temsilcilerinin olmadığı yerlerde dahi geçerli olan görünmez bir devlet gibidir. Töre kavramını halkın, kurultayın ve hatta hükümdarın da üzerinde olan kadim bir iktidar olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Türklerde siyasî ve sosyal hayatı düzenleyen törenin kaynakları halk, kurultay ve hükümdardır. Törenin halk nezdinde var olan ve kaynağını halktan alan şekli an'ane olarak şekillenmiştir. Törenin kurultay ile olan ilişkisi ise kurultayda beylerin aldıkları kararın töre olarak kabul edilip uygulanması olarak telakki edilmektedir. Son olarak ise hakanın şahsi kanaatleri ve eylemleri neticesinde ortaya çıkan kanunlar töre olarak kabul edilmektedir. Milli kanunlar olarak adlandırılabilen olan töreyi değiştirmeye ve reform yapmaya başta hükümdar ve kurultay ekseriyetle teşebbüs edemezdi. Fakat Türk tarihi içerisinde yeni kanun koyma veya geleneksel olarak var olan ve kabul edilmiş olan kanunu değiştirmeye cesaret eden hükümdarların varlığı da söz konusu olmuştur.⁶⁰ Bu hususlara ek olarak ise töre bazı hallerde değişime doğal bir şekilde açıktı. Özellikle bozkır hayatının getirdiği dinamizm ve yenilikler nisbetinde törede değişiklik yapmak doğal bir zorunluluktur. Bu nedenlerle zamana ve şartlara bağlı olarak töre değişebiliyordu. Fakat törenin bazı hükümleri asla değişmezdi. Özellikle adalet (könilik), iyilik (uzluk), eşitlik (tüzlük) ve kişilik (insanîyet) asla değişmeyen töre hükümleriydi.⁶¹

Erken dönem Türk tarihinin en önemli kaynaklarından olan Orhun kitabelerinde “*töre*” kelimesinin 11 yerde geçtiği bilinmektedir. Bu yazıtlarda töre kelimesi ekseriyetle il sözcüğü ile birlikte kullanılmaktadır. Bu husus töre ve devlet ilişkisini anlamak bakımından oldukça önemlidir. Özellikle de devletin varlığı ile törenin varlığı bir tutulmaktadır. Devleti kurmak töreyi tesis etmek, devleti kaybetmek töreyi

⁵⁹ Kafesoğlu, a.g.e, 40-41.

⁶⁰ Arsal, a.g.e, 282-285

⁶¹ Taşağıl, a.g.e, s. 179.

kaybetmek olarak ifade edilmektedir.⁶² Töre aynı zamanda “yol” olarak da ifade edilmektedir ve “*doğru yol*” şeklindeki benzer kullanımlarla törenin doğruluğu ve takip edilecek yol olmasına atıfta bulunulurdu. Yeni bir devletin kurulması veya esaretten kurtularak bağımsızlığı kazanmak töreyi kazanmak olarak ifade edilmektedir. Tahta oturan hükümdarların yasaları tutması ve düzenlemesi töre ile ifade edilmiştir. Keza Bilge Kağan’ın kitabesinde yazdığı *üze tenri basmasarasra yer telinmeser türük bodun elinin törönün kim artatı “Türk Oğuz beyleri, halkı dinleyin: Yukarıda gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu ve yasalarını kim bozabilir?”* meşhur sözü töre ile ilgili en açıklayıcı ve tanımlayıcı cümledir.⁶³

Türk töresinin en kadim dayanaklarından birinin de “*Oğuz Han Töresi*” olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Nitekim törenin en temel maddeleri olan halkı kondurma/yerleştirme ve besleyip güvenliğini tesis etme gibi hususlar Oğuz Han Töresi’nde açıkça ifade edilen hususlardandır. Türkler için töre devletin ana kaynağı olarak görülmektedir. Törenin olmadığı yerde devletinde olmayacağı düşünülmektedir. Bu düşünceden hareketle törenin önemine dikkat çekmek için “*il gider töre kalır*” ifadesi sıklıkla dile getirilmektedir. Nitekim başta Çin devleti olmak üzere Türk topluluklarının bütün düşmanları Türk devletini (il) yok etmek için politika olarak Türk töresini ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmuşlardı. Özellikle de Çin kültürünün Türkler arasında yayılması neticesinde Türk töresinin zafiyet içerisine girdiği ifade edilmiştir.⁶⁴

Devletin kuruluşunda olduğu gibi devlet yönetiminde de törenin varlığı kendisini göstermektedir. Özellikle hakanların tahta çıkma usulleri ile ilgili yazılı olmayan törenin kesinliği söz konusudur. Töre, tahta çıkacak hükümdarı da belirlemekteydi. Hakanın vefatının ardından tahta çocuklarının çıkması gerektiği fakat çocuklarının yaşı küçükse hanedandan büyük olan kardeşinin tahta çıkma hakkına sahip olması töre ile belirtilmekteydi.

Törenin mana itibarı ile bir diğer mahiyeti ise dinî kaidelerin de bu kelimenin anlam dünyasında adlandırılmasıdır. Bozkır halkları için töre aynı zamanda dinî kaideleri de bünyesinde barındıran bir kurallardır manzumesidir. Nitekim inançsız

⁶² Kafesoğlu, a.g.e, s. 237.

⁶³ Erhan Aydın, Eski Türklerde Gündelik Hayat, İstanbul, Kronik Kitap, 2022, s. 368.

⁶⁴ Taneri, a.g.e, s. 79.

insanlar töresiz olarak ifade edilmekteydi. Bunlara ek olarak törenin dinî mahiyetinin değiştiğini veya yeni din ve düşüncelere benzeştirilerek adapte edilmeye çalışıldığını da söylemek gerekmektedir. Türk halkları erken dönemden itibaren yeni inanç ve düşünceler ile karşılaştıklarında veya yeni inanç ve düşünce dairesi içerisinde girdiklerinde kadim törelerini bozmadan yeni ortama adapte ederek devamlılığını ve geçerliliğini sağlıyorlardı.⁶⁵ Fakat bu değişim adaptasyonu, geleneklerin aslını bozma ve tamamen asimile olmanın önüne geçmek için önemli bir engel olarak düşünülebilir. Nitekim törenin yeni sisteme benzeştirilmesi tamamen asimile olmayı ve gelenekleri unutmayı engellemektedir. Bu nedenle Türk devletleri ve halkları için törenin varlığı aynı zamanda yabancı gelenekler, yabancı devletler ve inançların neticesinde ortaya çıkabilecek milli asimilasyonu ve kültürel değişimleri en aza indirmektedir diyebiliriz.

Bozkır Türk devletlerinde mevcut iktidar anlayışının en önemli dayanaklarından olan ve hükümdara önemli bir güç kazandıran ordunun varlığına da değinmek yerinde olacaktır. Devletin ve askerî gücün esası hükümdar ailesine dayanmaktaydı. Bu anlayış şüphesiz hükümdarın ve ailesinin karizmatik varlığı ile ilişkili sembolik bir tanımlamadır. Bu anlayış hükümdar ve ordu arasındaki kuvvetli bağı ve törenin varlığını ifade etmektedir. Esas itibarı ile Türk düşüncesine ve devlet felsefesine göre ordunun baş komutanı her zaman hükümdardır. Nitekim başta Hun döneminde olmak üzere ordunun sağ ve sol kanadında hükümdarı ve ailesine temsil eden oğul, kardeş veya akraba bulunmaktaydı. Bu kişilerin varlığı askerî yetenekleri olsun olmasın ordunun başında olmalarını gerektiriyordu. Hükümdar ailesinin ordunun başında bulunması hususu sembolikte olsa önemli bir iktidar geleneğiydi. Fakat esas olarak ordunun başında boylardan gelen ehliyet sahibi kişiler ve komutanlar yer almaktadır. Bu durumun her zaman sembolik olarak var olmadığını hükümdarın ordunun başında bulunup savaşı yönettiği ve bizzat savaştığı da bilinmektedir. Bozkır Türk topluluklarında hükümdarların aynı zamanda askerî başarıları ve güçleri ile de ön plana çıkan ve ünlenmiş kişiler olduğu bilinmektedir. Bu husus neticesinde ordunun başında mana itibarı ile değil gerçekten de hükümdarın bulunduğu durumlarda söz konusu olmuştur.⁶⁶

⁶⁵ Ögel, a.g.e, 287.

⁶⁶ Ögel, a.g.e, s. 313-318.

Başta Hunlar olmak üzere erken dönem Türk ordularını üç kısımda ele alabiliriz. Bunlardan birincisi merkez orduları, ikincisi bölge orduları ve son olarak ise hükümdara ve ailesine ikta/pay olarak verilen askerî birliklerdir. Ordunun esasını merkezde hükümdara bağlı bulunan merkez ordu oluşturmaktadır. İmparatorluk coğrafyasının muhtelif yerinde boy ve bölge orduları ise esas itibarı ile merkezi orduya ve hükümdara bağlıdır. Bozkır Türk ordusu ücretli askerlerden asla oluşmazdı ve ağırlıklı olarak süvarilerden kuruluydu. Mo-tu devrinden itibaren bozkır Türk ordusu onlu teşkilat ile yapılandırılmıştı. En küçük askerî birimden en büyük askerî birime kadar olan iç işleyiş ve teşkilat yapısı doğrudan merkezi gücü ve hükümdarı oldukça kuvvetlendirmekteydi. Nitekim bu teşkilat yapısı askerleri başına buyruk davranarak ayrılıkçı hareket etmelerini engelleyerek merkezi iktidarın varlığını daha da güçlendirmiştir.⁶⁷

Türk hükümdarlarının iktidarlarını temsil eden ve onların siyasetî güçlerinin en önemli göstergelerinden birisi olan bir diğer askerî güç ise kağanın şahsi ordusu ve özel muhafızlarıdır. Bozkır Türk devletlerinde her ne kadar ordu-millet anlayışı söz konusu olsa da mesleği askerlik olan ve bu işi profesyonel bir şekilde icra eden kişilerin varlığı da söz konusu oluşturmaktadır. Özellikle de mesleği askerlik olan ve bu işi en iyi şekilde yaparak ünlenmiş olan kişiler ekseriyetle hükümdarın özel muhafızları olarak faaliyet göstermekteydiler. Bu birlikler sadece hükümdarı korumla yükümlü değil aynı zamanda hükümdarın ailesi, otağı ve tuğu başta olmak üzere kağana dair hemen her şeyin korunması sorumluluğu bu kişilerdeydi. Bu kişiler aynı zamanda hükümdar ile birlikte savaşlara iştirak eder ve kağanla birlikte çarpışarlardı.⁶⁸

Türk iktidar anlayışını ele alırken bahsedilmesi gereken bir diğer husus ise hiç şüphesiz orun ve ülüş yani mevki ve pay geleneğidir. Türk dilinin muhtelif yazılı kaynaklarında “taht” yerine “orunlug” tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin bu kullanımından hükümdarın en önemli mevkîsinin ve payının tahta oturmak olarak düşünüldüğü anlaşılabılır.⁶⁹ Türk tarihinin kadim destanlarından biri olan Oğuz Destanı’nda özellikle orun ve ülüş sisteminin varlığı ve işleyişi ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Orun ve ülüş sistemi eski Türk tarihi açısından en temelde

⁶⁷ Taşağıl, a.g.e, 86.

⁶⁸ Ögel, a.g.e, 331-333.

⁶⁹ E. Birkan Akhan, Oğuznamelerde Orun ve Ülüş Paylaşımı, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt. 12, Sayı. 27,(2019), s. 571.

aile içerisinde dahi belirleyici olan bir sistemdir. Bu anlayış aynı zamanda devlet felsefesi ve siyasî iktidar için de önemli bir kadim gelenektir. Erken dönem devlet anlayışında bürokratik hiyerarşi, toplantı, meclis ve kurultay oturma kurallarına orun denilmektedir. Türk devlet geleneği içerisinde en başta hükümdarın ve diğer devlet adamların oturacağı ve bulunacakları konum orun ile tespit edilmiştir. Her şahsın hem aileden gelen hem de mesleki yeterliliği ve ünü nispetinde bir orun konumu vardır. Orunun asıl sahibi ise hükümdardır ve hükümdar oturulacak ve durulacak yeri belirleyen yegâne otoritedir. Hükümdar ekseriyetle kendi döneminde boy beylerinin, komutanların ve devlet adamlarının orunlarını belirlerdi. Türk devletleri gibi birçok farklı boyun bir araya gelmesiyle oluşan devlet anlayışlarında boylar arasında mevki ve pay farklılıkları bulunmaktadır ve bu husus oldukça önemlidir. Her boy eşit değildir. Boylar askerî güçleri, nüfusları ve siyasî, sosyal ve ekonomik katkıları nispetinde belirli orun ve ülüşe sahip olmaktadır. Türk iktidar geleneği içerisinde orun ile birlikte bahis konusu edilmesi gereken bir diğer kavram ise ülüştür. Ülüş anlam itibarı ile pay (hisse) demektir. Ülüş yani payı başta halk olmak üzere, boy beyleri, devlet adamları ve askerler arasında paylaştırma yetkisi hükümdara aittir. Sahip olunan bu hisseler sosyal, siyasî ve ekonomik hayatta da belirgin bir haldedir. Kazanılan zaferlerden sonra yağma ve hazinenin paylaştırılmasında dahi orun ve ülüş sisteminin varlığı hissedilmektedir. Aynı zamanda devlet meclislerinde verilen toplu ziyafet ve şöenlerde dahi yemekler yeneceği zaman herkes sahip olduğu ülüş yani payına göre hakkını alırdı. Bilhassa yenilecek olan hayvanın neresinden etin alınacağı dahi bu protokol ile belirlenmiştir. Orun ve ülüş hem şahıslar hem de boylar için asla değişmez kaide değildir. Özellikle farklı hükümdarlar döneminde, farklı boy ve beylerin güç kazanması veya kaybetmesi gibi durumlarda orun ve ülüş de değişime uğramaktadır. Orun ve ülüş hakkı kaybedilebilir veya daha üst bir mevkide kazanılabilirdi. Nitekim orun ve ülüşünü kaybeden şahıs, boy veya kabilelerin sosyal, siyasî ve ekonomik anlamda da belirli haklarını kaybettiği döneme ait vesikalarda ifade edilmektedir.⁷⁰ Orun ve ülüş sistemi erken dönem Türk iktidar anlayışının en önemli dinamiklerinden olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle mevki ve pay verme salahiyetinin hükümdarda olması hükümdarın halkı ve beyleri üzerindeki iktidarını güçlendiren önemli bir unsurdur. Türk devlet anlayışındaki bu durum halkın

⁷⁰ Kürşat Koçak, Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenler, Ankara, Kriter Yayınları, 2019, s. 96-101.

ve beylerin sadece siyasî, sosyal ve ekonomik hayattaki yetkilerinin iktidara karşı sınırlandırılması değil aynı zamanda haklarının ve paylarının da iktidar karşısında sınırlandırılması demektir. Bu durum ise hem hükümdar hem de hükümdar ailesi için önemli bir iktidar gücüdür. Fakat burada gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus ise orun ve ülüş sisteminin kağanın iktidarının zayıfladığı dönemde haneden üyeleri arasında taht kavgalarına sebebiyet vermesidir. Özellikle hâkimiyetin hanedan üyelerinin hemen hemen hepsine ait olması ve hanedanın orun ve ülüşünün eşit oluşu taht mücadelelerinin önemli sebeplerinden olmuştur. Bu durum ekseriyetle iktidarın zayıfladığı ve devletin zaafiyet içerisinde bulunduğu dönemlerde sorun olmuştur.⁷¹

Türk devletleri içerisinde hem iktidara güç veren hem de iktidara yüklenen bir misyon ve ideal olarak Türk cihân hâkimiyeti mefkûresisi oldukça önemlidir. Türk tarihinin kadim dönemlerinden itibaren Türk cihân hâkimiyeti düşüncesinin varlığı bilinmektedir. Bu mefkûresi halklara, ordulara ve devletlere güç ve motivasyon veren bir felsefe olarak kabul edilmektedir. Bu felsefeyi Türk topluluklarının gündelik yaşantıları, yazılı ve sözlü kültürleri, devlet gelenekleri ve daha birçok farklı hususiyetlerinde görebilmek mümkündür. Nitekim cihân hâkimiyeti ülküsü Türk fütühat felsefesinin temel dayanak noktalarından birisidir. Türk toplulukları bu ideali gerçekleştirebilmek için kendilerinde ulus ve devlet olarak tarihi bir misyon görmüşlerdir.⁷² Çünkü Türkler, tarihi süreçte ilk varoluşlarından itibaren devletli bir toplum oldukları kanaatindedir. Türklerin devletli oluşları onların varoluşları ile ilgili kabul edilmektedir. Kısacası devlet varsa Türk vardır. Aynı şekilde Türklerin evren tasavvurunda devlet merkezi konumdadır ve her şeyden daha değerli ve önemlidir. Türklerin tasavvurundaki bu bakış açısı devlet felsefelerinin de temelini oluşturan düşüncedir. Devlet mefhumuna kendileri nazarında varoluşsal ve tanrısal bir mahiyet atfeden Türkler için keza devlet için ölmek en kutsal ölümlerden kabul edilmektedir. Türk topluluklarının sahip olduğu bu karakteristik özellik devlet felsefesi hususunda “*Dünya devleti*” ve “*Cihân hâkimiyeti*” anlayışını vücuda getirmiştir. Türklerin dünya devleti ideali bütün dünyayı ve dünya halklarını içerisine alan evrensel bir devlet modelidir. Türk topluluklarının siyasî, sosyal ve ekonomik nedenler dışında farklı bölge ve coğrafyalara yayılmalarının arkasındaki en temel

⁷¹ Abdülkadir İnan, “Orun ve “Ülüş” Meselesi”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt. 3, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s 54.

⁷² Kafesoğlu, a.g.e, s. 246.

nedenlerden birisi de hiç şüphesiz bir dünya devleti kurma arzusudur. Bu arzu, yazılı ve sözlü eserlere de sirayet eden ve mitolojik anlamlarda barındıran “Kızıllema” kavramı ile de ifade edilmiştir.⁷³

Türklerin tarih boyunca birçok imparatorluk kurmuş olmaları ve yönetim anlayışlarının imparatorluk olmaya yatkın olmasının en büyük nedenlerinden birisi bizim kanaatimize göre dünya devleti anlayışı olmalıdır. Bazı Türk topluluklarının küçük bir boydan müteşekkil bir siyasî oluşum olarak tarihe sahnesine çıkmalarından kısa bir süre sonra birçok boyu kendi etraflarında toplamaları ve büyük bir devlet yaratmaları şüphesiz imparatorluk kurma eğilimleri ile ilişkilidir.⁷⁴ Tarihi süreçte küçük bir toprak parçasında yaşam alanı bulan bir beylik olarak tevarüs etmiş Türk beylikleri dahi imparatorluk kurma eğilimleri göstermiş ve büyük bir devlet mertebesine ulaşabilmişlerdir. Bir boy devleti veya beylik yöneticisi dahi kendisini yeryüzünün hükümdarı olarak görme hakkını kendisinde bulabiliyordu.

Türk topluluklarının ortak bir hafızası olan ve Türklerin sosyal hayattan siyasî ve ekonomik hayatlarına kadar sirayet eden bir eser olan Oğuz Destan’ına göre cihân hâkimiyetini ilk kaynağı ve kurucusu Oğuz Kağan’dır. Oğuz-nâme’ye göre ilahi hâkimiyet ve dünya devleti kurma yetkisi Oğuz Kağan’ın şahsındadır. Oğuz Kağan hâkimiyetini kabul etmeyen milletler üzerine çıkıp dünyayı fetheder. Oğuz-nâme bize Türklerin cihân hâkimiyeti mefkûresisine ne derece bağlı olduklarını ve bu felsefeyi destanlarına ve mitolojik öğelerine dahi yansıttıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle sadece Oğuz-nâme de yer alan anlatılar değil sembol ve imgeler de cihân hâkimiyeti ile ilgili önemli mesajlar vermektedir. Oğuz-nâme de yer alan ok ve yay dünya devleti kurma ve cihân hâkimiyeti düşüncesi ile ilişkilidir.⁷⁵ Evrensel dünya devleti görüşü sadece Oğuz-nâme de değil Türklerin muhtelif yazılı ve sözlü kaynaklarında da kendisini göstermektedir. Türk devletinin ve hakanının iktidar kaynağının tanrısal olması da cihân hâkimiyeti anlayışının en temel sebeplerinden birisidir. Türkler Tanrı’ya milli bir vasıf kazandırmışlardır. Tonyukuk kitabesinde geçen “*Türk Tengrisi*” ifadesi Tanrının Türkler tarafından milli bir kimliğe büründürüldüğünün somut örneklerinden kabul edilebilir. Tanrı’ya verilen milli kimlik, Türklere yeryüzü iktidarı için ilahi bir motivasyon ve iktidar dayanağı

⁷³ Necati Gültepe, Kızıllema’nın İzinde, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014, s. 36-45.

⁷⁴ Jean- Paul Roux, Türklerin Tarihi, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2008, s. 39-43.

⁷⁵ Ögel, a.g.e, s. 39.

sağlamıştır.⁷⁶ Kainâtın sahibi olan Tanrı, yeryüzünü de Türk hükümdarlarına yönetmesi için vermiş ve evrensel bir devlet kurmaları için onları desteklemiştir. Türk toplulukları hem halk hem de devlet olarak bütün insanlığa karşı kendilerini mesul görmüşlerdir. Bu inanç devlet ve hâkimiyet hususunda cihânşûmûl, yani bütün yeryüzünü içine alan bir devlet fikrine sahip olmalarını sağlamıştır. Nitekim bu inançtan hareketle Türk devletinin asıl amacı, “*Tört bulung*”, olarak ifade edilen dünyanın dört köşesi üzerinde Türk devletinin kutsal hâkimiyetini sağlamaktır. Özellikle de “*güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar*” Türk adaletini yaymak devletin temel arzusudur. Bu arzu Ergenekon Destanı’nda “*dünyada Türk okunun ötmediği ve Türk kolunun yetmediği yer kalmadı*” cümleleri ile ifade edilmiştir. Türk tarihinin ilk yüzyıllarından itibaren Tanrı’ya bağlı olan Türkler, kendilerinin Tanrı’nın seçkin bir kavmi olduklarına inanmış ve Tanrı tarafından korunduklarını düşünmüşlerdir. Bu sebeple de Türk hükümdarları Tanrı’nın cihân hâkimiyetini kurma görevini kendilerine verdiği inaniyorlardı.⁷⁷ Türk devletlerinin cihân hâkimiyeti telakkisine olan bağlılıkları ve inançları oldukça keskindi. En başta hükümdarlar bu inançlarını ülke içerisinde ve komşu ülkeler ile yürüttükleri ilişkilerinde her zaman göstermişlerdir. Özellikle Türk kağanı dünya hükümdarı olduğuna dair inancını yabancı hükümdarlara gönderdiği mektuplarda sıklıkla ifade etmekteydi.⁷⁸

Türk devletleri için iktidarın arkasında ona güç veren bir diğer ilke ise adalet ilkesi ve adil bir hükümdar olma zorunluluğudur. Türk adalet telakkisi erken dönemden itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik hayatın hemen her alanına nüfuz etmiştir. Türk devlet felsefesi içerisinde iktidarın meşruiyetini sağlamlaştırma açısından adalet ilkesine bağlılık oldukça önemli bir yer tutar. Nitekim Türk töresinin en önemli ilkesinin adalet olduğu kabul edilmektedir. Türk devlet felsefesi açısından adalet törenin değişmeyen ve değişmesi mümkün olmayan öncelikli ilkesidir. Hükümdar ne kadar adilse halk nezdinde iktidar gücü ve iktidar meşruiyeti o derece fazladır.⁷⁹ Türk halklarının hükümdar ile arasında olan bağı güçlendiren önemli hususlardan birisi erken dönemlerden itibaren şikâyet mekanizmasının var oluşudur. Türk toplumu ile

⁷⁶ Ayten Akcan, "Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hâkimiyetin İlahi Temelleri", Mecmua, Sayı. 10, (2020), s. 315.

⁷⁷ Sadettin Gömeç, Ayşe Gül Fidan, "Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt 12, Sayı. 5, (Temmuz - Ağustos 2020), s. 330.

⁷⁸ Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkuresi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2003, s. 95-147.

⁷⁹ Demokaan Demirel, Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 9, Sayı. 16, (2017), s. 425-435.

iktidar erki arasında rahatlıkla ilişki kurulabilmesi, şikâyet mekanizmasının var olması ve insanların şikâyet ve ihtiyaçlarını arz edebilmeleri insan merkezli devlet anlayışının bir yansımasıdır. Şikâyet mekanizmasının halkı devlete bağlayan ve hükümdar ile yakınlık kurmalarını sağlayan önemli bir araçtır. Bu sistemin düzgün bir şekilde işlemesi halkın devlete ve hükümdara olan inanç ve bağlılığını güçlendirmiştir. Bu mekanizma aracılığı ile hükümdarın halkla kurduğu ilişki, kağana sadece halkın destek ve samimiyetini vermekle kalmamış iktidarına da kuvvet vermiştir.⁸⁰

Türk devlet ve iktidar anlayışı ile ilgili olarak yukarıda ele aldığımız kısımlarda zaman zaman Türk devlet anlayışının ve hükümdarlık telakkisinin mitolojik vasıflarına atıfta bulunmuştuk. Bu bahiste ise Türk devlet felsefesinin mitolojik ve kozmik kökenlerine dair daha genel bir bakış sunmak ve iktidar anlayışı ile ilişkisine değinmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Köklü bir kültüre sahip ve uçsuz bucaksız bozkır coğrafyasında yaşam alanı bulmuş bir topluluk olan Türkler için mitolojik öğeler barından zengin bir kültürel yaşam söz konusudur. Türk mitolojisi dünya tarihinin en kadim kültürel ve gerçeküstü anlatılarından birisidir. Türk toplumlarının yaşam alanları, kültürel öğeleri, hayat görüşleri ve dinî inançları onlara sözlü ve yazılı kültür bakımından özel bir karakteristik özellikler kazandırmıştır. Türk mitolojisinin bu karakteristik özellikleri Türk devlet felsefesi, hükümdarlık telakkisi ve iktidar anlayışını derinden etkilemiş ve beslemiştir. Türk devlet düşüncesinin temellerini oluşturan Türk kozmolojisine göre evrende dikotomik yani ikili bir işleyiş söz konusudur. Bu ikili işleyiş hem devletin doğu ve batı olmak üzere iki kanada bölünerek yönetilmesinde hem de gökte Tanrı'nın yeryüzünde ise hükümdarın hâkimiyetinin söz konusu olmasıyla somutlaştırılmıştır. Keza aynı şekilde Türk siyasal yaşamında hükümdarlığın simgesi sayılan otağ, ordugâh ve başkent Türk kozmolojisinden hareketle kâinatın merkezi olarak görülmekteydi. Bilhassa bu anlayış devletin diğer bütün aygıtlarını da şekillendirmiştir. İktidarın sahibi olan kağanın otağı doğu, batı, kuzey, güney olarak dört yöne bakan dört veya seki köşeli yapılardı. Bu anlayış bütün yönlerin hükümdarda ve devletin merkezinde kesiştiği bir evren anlayışı yaratmıştır. Türklerde devlet toprağının ve ülkenin kutsal kabul edilmesinin de mitolojik bir dayanağı bulunmaktadır. Özellikle de yerlerin ve suların mukaddes kabul edilmesi

⁸⁰ Kalkışım, H. M. & Doğan, K. C, Eski Türk-İslâm Devletleri'nde Yakınma (Şikâyet) Kurumlar, Kesit Akademi Dergisi, Sayı. 9, (Eylül 2017), s. 158-174.

ülke toprağının da kutsal kabul edilmesi anlayışını doğurmuştur. Türk mitolojisinde köken miti olarak yer alan “kurt” figürü de devlet ve hükümdarlık anlayışını şekillendiren bir diğer kaynaktır. Özellikle bir kutsiyeti bulunan ve ruhani bir lider, yol gösterici önder olan kurt, Türk devlet felsefesini etkilemiştir. Nitekim kurt başlı sancak kullanılması ve hükümdar ile kurt benzeşmesi iktidar anlayışını mitolojik dayanaklarından kabul edilebilir.⁸¹ Türk halklarının yazılı ve sözlü geleneklerinde cihân hâkimiyeti mefkûresinin “Kızılelma” olarak adlandırıldığı da oldukça dikkat çekicidir. Kızılelma’nın kullanımı halk gelenekleri, destanlar ve dinî inanışlara kadar oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu sembolizm Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren hükümdarlık alameti de sayılarak iktidarın meşruiyet dayanaklarından birisi olmuştur.⁸² Kızılelma sembolü Türk fetih hareketlerini tetikleyen güçlü bir semboldür. Kızılelma özellikle de Türk devletinin sınırlarını ulaştırmak istediği yeni alanlar, düşman kavimlerin toprakları ve bazen de düşman hükümdarın otağı olarak idealleştirilmiştir.⁸³

1.2. ARAP-İSLÂM İKTİDAR TASAVVURU

İslâm siyaset gelenekleri ve siyasî düşüncesi, en temelde kendi dinamikleri ve daha sonra beslendiği kaynaklardan tevarüs ve intikal ettiği siyasî gelenekler ile dünya tarihine yön veren önemli bir siyasî literatür oluşturmuştur. İlk olarak Arap – İslâm olarak nitelendirebileceğimiz bu siyasî gelenekler, Arap Yarımadası’nın kadim halklarının sosyal, dinî, siyasî ve ekonomik yaşamından hareketle oluşturduğu siyasî düşüncedir. Kuran-ı Kerim’in vahiy edilmesi ile birlikte mevcut siyasî ortam ve düşünceye ek olarak yeni bir düzen getirildiği görülmektedir. Fakat Hz. Muhammed ve ona gelen vahiy neticesinde yeni normlar tatbik edilmiş olsa da vahiy öncesi Arap siyasî gelenekleri bir ölçüde yaşamaya devam etmiştir. İslâm siyasî düşünce ve geleneklerini daha iyi anlamak açısından Kuran-ı Kerim’in vahyi öncesinde Hicaz

⁸¹Kürşat Koçak ve Çağrı Bakır, "Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Cilt. 3, Sayı. 2, (2017)s. 106-120.

⁸²Orhan Şaik Gökyay, Kızıl Elma, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2018, s. 28.

⁸³Şeniz Anbarlı Bozatay, Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hâkimiyet, İstanbul, Kriter Yayınları, 2019, 23-26.

yarımadası başta olmak üzere Arap toplumlarının siyasî aklını anlamak oldukça önemlidir.

Araplar genel olarak yaşayış tarzları neticesinde “*bedevi*” (ehlü’l-veber) ve “*hadari*” (ehlü’l-meder) olarak iki sınıfta değerlendirilmişlerdir. Çöl hayatı içerisinde yaşam alanı bulan ve çöl şartlarının şekillendirdiği Araplar, bedevi olarak ifade edilirken, muhtelif şehirlerde yaşayan ve şehir yaşamı ile şekillenmiş Araplar hadari olarak ifade edilmektedir. Bu iki farklı yaşayış Arapların siyasî, sosyal ve ekonomik geleneklerini ve kültürlerini belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bedevi olarak yaşayan insanlar çöl hayatının getirmiş olduğu çetin hayat şartlarının bir sonucu olarak hoyrat, kaba, saldırgan ve şiddete eğilimli bir karakter yapısına sahip olmuşlardır. Sahip oldukları geleneklere sıkı sıkıya bağlı olan bu insanlar bilmedikleri her şeye ekseriyetle düşman ve değişime karşıdır. Kabile reisleri dışında hiç kimseye itaat etmeyen bedevi Arap toplulukları çöl koşullarında hayatta kalabilmek için başka kabileler ve insanlarla amansız bir mücadele sürmek zorunda kalmışlardır. Kural ve sınır dinlemeyen bu göçerler, zaman zaman daha rahat yaşam alanı bulmak ve hayatta kalabilmek için Bizans ve Sâsânîler gibi farklı devletlerin topraklarını işgal ve yağma etmekten de asla geri durmamışlardır. Arap bedevilerin sahip olduğu bu mevcut toplumsal karakter aynı zamanda onların siyasî gelenek ve düşüncelerini de belirlemiş ve şekillendirmiştir.⁸⁴

Bedevi yaşamın zıttı bir yaşamı benimseyen ve hadari olarak tabir edilen Araplar ise bedevilerin aksine yerleşik yaşamı benimsemişler ve bu yaşam doğrultusunda yerleşik bir medeniyet ve kültür yaratmışlardır. Hadariler aynı zamanda yerleşik hayatın getirebileceği siyasî, sosyal ve ekonomik gelişmeler ile daha ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Sâsânî ve Bizans sınırlarında yaşayan Arap kabileleri ile Arap coğrafyasının önemli şehirleri olan Mekke, Medine ve Taif’te yaşayan Araplar hadari bir hayat yaşamışlardır. Şehirlerde yaşayan hadarilerin siyasî geleneklerinin ve çeşitli bürokratik kurumların olduğu bilinmektedir.⁸⁵ Arap coğrafyasında hadari yaşamın sürüldüğü şehirler uluslararası ticarete ev sahipliği yapmaları bakımından da oldukça önemlidir. Özellikle de fuar ve panayırların kurulması, Çin, Bahreyn, İran, Yemen ve Şam Bölgesi başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinden tüccarların bu şehirlere

⁸⁴ Adem Apak, Kuran’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu, İstanbul, Kuramer, 2017, s. 23-24.

⁸⁵ Apak, a.g.e, s. 24.

gelmesi önemli bir sosyal, ekonomik ve siyasî etkileşime imkan tanımıştır.⁸⁶ Kur'an-ı Kerim'in ilk geliş ortamı hadari yaşam süren Arapların beldeleri olması da oldukça önemlidir. Özellikle çölde yaşayan bedevi Araplardan ziyade yaşamında medeniyet unsurları bulunan, sosyal ilişkilerin kuvvetli olduğu ve değişime bedeviler kadar kapalı olmayan hadariler üzerinde Kur'an daha da etkili olmuştur. Hadarilerin görece daha açık ve medeni yapısı sayesinde Kur'an siyasî, sosyal ve ekonomik bir dönüşümü başlatma imkanı bulmuştur.

İslâm siyaset anlayışını tam olarak anlamak ve getirilen yenilikleri idrak etmek için Cahiliye dönemi olarak adlandırılan dönemde var olan siyasî dinamikleri incelemek gerekmektedir. Muhtelif düşünürlerin cahiliye döneminde Mekke toplumu içerisinde mevcut bazı müesseselerin bulunması ve kabileler arasında görev dağılımının var olmasından hareketle bu dönem için bir site devleti tanımlaması yapılmaktadır. Fakat bu dönemde Mekke'de ve Arap coğrafyasının muhtelif yerlerinde yarı bağımsız siyasî organizasyonlar söz konusu olsa da aynı yüzyıllar içerisinde dünyanın farklı coğrafyalarında var olan devlet sistemleri ile karşılaştırıldığında bir siyasî devlet yapılanmasından bahsetmek mümkün değildir. Nitekim Hicaz yarımadasında bulunan siyasî oluşumların ekseriyeti kabile yapılanmasından ibarettir. Hz. Muhammed'in bi'seti sırasında Mekke'de Kusay tarafından yapılandırılmış siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî görevlerin ve görevlilerin varlığı bilinmektedir. Fakat Kusay tarafından ihdas edilen bu görevler bir devlet organizasyonu olarak değil kabileler arası paylaşılan görev ve sorumluluklardan ibarettir. Nitekim bu görevlerin bazıları kabileler içerisinde kardeşler aracılığı ile veraset edilmiştir. Kusay'ın vefatından sonra da kabileler arasında görev paylaşımı hususunda ihtilaflar çıkmıştır. Bu dönemde Mekke'de var olan siyasî ilişkiler ve kabile yapılanması şehrin tamamına hâkim olan bir siyasî devlet yapılanmaya imkan tanımıyordu.⁸⁷

Arap toplumu, çöl hayatının bir sonucu olarak kabile sistemi üzerinden organize olmuştur. Arabistan bozkırlarında anne, baba ve çocuklardan oluşan ailelerin hayatlarını başarılı bir şekilde sürdürebilmeleri için küçük ailelerin bir araya geldiği sosyal bir model olan kabilecilik gelişmiştir. Bu birlikler ise ekseriyetle kan bağına

⁸⁶ Muhammed Emin Yıldırım, Tarihi ve Sosyal Yapısıyla Siyer Coğrafyası, , İstanbul, Siyer Yayınları, 2020, s. 68.

⁸⁷ Adnan Demircan, Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, İstanbul, Beyan Yayınları, 2009, s. 93-95.

dayanan kabile birlikleri olmuştur. Kabile sistemi Arap halklarının uzun yıllara varan sosyal yaşam tecrübelerinden hareketle yarattıkları bir oluşum olması sebebiyle oldukça önemlidir. Nitekim kadim bir geçmişe sahip olan kabile yaşayışı İslâmiyet'in tebliği sürecinde devlet nizamını da etkilemiştir.

Kabilelerin adlandırılmasında ortak atanın isminin kullanılması yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortak bir atanın adının kullanılması kabile içerisinde yer alan ailelerin ortaklık ve kardeşlik bağlarına önemli bir vurgu ve hatırlatma olarak düşünülebilir. Ortak bir atadan ad alan kabileler, çoğunlukta başta zenginlik ve şeref gibi hasletlere sahip olan “şeyh”, “reis” veya “seyyid” adı verilen liderler tarafından yönetilmektedir. Ortak ata ve kabile şeyhi erken dönemde kabile ve aile içerisindeki iktidar anlayışına vurgu yapmaktadır. Belirli vasıflara sahip olması beklenen lider kişi aile içerisinde küçük yaşlarından itibaren özel bir eğitimle lider olarak yetiştirilirdi. Bazı durumlarda aynı aile içerisinde liderlik vasıfları taşıyan ve aday olarak ortaya çıkan birden fazla kişi olması durumunda kabile üyeleri arasında gerçekleşen uzun soluklu bir görüşmenin ardından yeni lider belirlenirdi. Arap toplumunda genel olarak yaşlılara ve büyüklere saygı gösterilmesinin bir neticesi olarak yeni lider yaşına, bilgisine ve tecrübesine güvenilen en yaşlı olan kişi olarak seçilirdi.⁸⁸ Kabilelerde liderlik hususunda başka örnekler görülmüş olsa da babadan oğula geçmektedir. Kabile reisinin sahip olduğu şeref, zenginlik, iyilik ve kahramanlık gibi meziyetleri ona karizmatik lider vasfı kazandırması muhtemeldir. Nitekim bu hasletler aynı zamanda onun ve kabilesinin iktidarını da güçlendirmektedir. Kabile reisi tıpkı bir devlet başkanı gibi hareket etmektedir. Kabile reisinin görev ve sorumlulukları içerisinde istişare heyetini organize etmek, kabilesini diğer kabilelere karşı temsil etmek, kabilesi adına savaş veya barış ilan etmek, kabile yükümlülüğü olan diyetlerin ödemesini yapmak ve misafirleri ağırlamak yer almaktadır.⁸⁹ Kabile reisinin bu yükümlülükleri ona verilmiş bir yetkiden ziyâde sorumluluklar olarak kabul edilmelidir. Kabilenin reisi karar verirken mutlak otorite olarak her zaman hareket etmezdi. Karar verirken kararları “nâdl” ismi verilen bir şura ile istişare ederek verirdi.⁹⁰ Kabile reisi bir hükümdar gibi kabilesinin mensuplarına karşı sorumlu ve vazifelidir. Kabilenin sahip olduğu bütün bu fonksiyonlar kabile içerisinde yaşayan

⁸⁸ Adnan Demircan, Bedevi, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2017, s. 63.

⁸⁹ Adem Apak, Kabile, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2017, s. 16-24.

⁹⁰ Abdullah Turhan, Cahiliyede Yönetim, İstanbul, Siyer Yayınları, 2020, s. 95.

bireyleri de kendisine bağlayan etkenlerden kabul edilebilir. Özellikle de bireysel yaşamın zor ve kabile bölünmelerinin var olduğu bir coğrafyada kabile aidiyeti oldukça önemlidir. Nitekim kabilesinden dışlanmış bir kişi çölde sahipsiz ve korumasız bir kişidir. Eman'ını kaybeden kişi yalnız ve tek başına kalmıştır. Kabilesiz kalan kişi dilerse başka kabilelerden eman talep ederek onların kabilesine dahil olabilir ve kendinî onlara karşı ispatlayabilirdi. Kabileler ise kendilerinden eman talep eden kişileri çok aykırı durumlar olmadıkça kabul ederlerdi. Nitekim Arap kabilecilik anlayışında bir gelenek olarak eman talebinin kabul edilmemesi kabileler için yüz kızartıcı bir anlam ifade ederdi.⁹¹

Arap coğrafyasının çetin bir coğrafya oluşu ve çöl hayatının getirdiği çeşitli zorluklar tarih boyunca Arap yarımadasında kabile savaşlarını meydana getirmiştir. Özellikle kabile mensuplarının hem geçim için hem de kabile asabiyeti dolayısı ile kabileler arası çatışmalar sıklıkla yaşanmıştır. Kabilelerin bu yaşayışları onlara ilkel bir devlet görünüm kazandırmıştır diyebiliriz.

Kadim Arap sosyal ve siyasî geleneklerinden bahsederken üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise kabile asabiyetidir. Özellikle asabiyet, kabilelerin ve kabile mensubiyeti olan kişilerin siyasî, sosyal ve diğer alanlarda sahip oldukları psikolojileri ve davranış şekillerini ifade etme açısından oldukça önemlidir. “*asb*” kökünden türeyen ve daha çok “*asabe*” terimi ile ifade edilen asabiyet aralarında kan bağı bulunanların bir araya geldiği topluluk olarak anlamlandırılmaktadır. Asabe teriminden türemiş olan asabiyet kavramı ise kişinin kendisini yardıma çağırması olan akrabasına akrabası haklı veya haksız olsun her ne koşulda olursa olsun yardıma gitme durumunu ifade eder. Özellikle de akrabasının rekabet veya problem yaşadığı kişi ve gruplara karşı haksız da olsa savunma durumu söz konusudur. Asabiyet duygusu çöl hayatı içerisinde kabilelerin birlik ve dayanışma içerisinde güçlü ve korunmacı bir yapıya bürünmelerini sağlayan en önemli etkenlerden kabul edilebilir. Aynı asabiyet duygusu kimi zaman taassup derecesine vararak kabilelerin siyasî, sosyal ve ekonomik alanda var olan bütün ilişkilerini ve tutumlarını da şekillendirmiş ve etkilemiştir. Bu sebeple Arap halklarının sahip olduğu kabile asabiyeti esas itibarı ile onların devlet, hükümdar ve diğer siyasî organizasyonlara karşı tutum ve davranışlarını da şekillendiren ve etkileyen faktörlerdendir. Asabiyetin çoğu zaman dinî tutum ve

⁹¹ Büşra Sıdika Kaya, İslâm Öncesi Arap Toplumunda Eman, İstanbul, Siyer Yayınları, 2021, s. 25-28.

ilişkilerin temelinde de görünür olduğu durumlar söz konusudur. Tarihi süreç içerisinde asabiyetin sadece kan bağına bağlı bir durum değil başka kabilelerden fertlerin katılımıyla da oluşan psikolojik boyutlarının olduğu görülmüştür.⁹² Muhtemelen bu durum belirli kişi veya kabilelerin sahip olduğu asabiyetin gücü ile ilişkilidir. Bu durumun yarattığı iktidar gücü sayesinde farklı kan bağından olsalar da belirli bir kabile asabiyetine taraftar olan ve bağlılık bildirenler ortaya çıkmıştır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise kabileler ve kişilerin ekseninde oluşan asabiyetin Arap toplumları için milli bir bilincin oluşmasını engellemesidir. Kabileler arası var olan rekabet, savaş ve çeşitli problemler ile herkesin kendi kabilesinin menfaat ve çıkarlarını gözetmesi ulusal bir bilinç oluşmasını menfi olarak etkileyen durumlardan birisidir. Bu hususiyetler ise başta Cahiliye dönemi olmak üzere Arap coğrafyasında güçlü bir siyasî devlet yapılanmalarının oluşmayışının en geçerli sebeplerinden birisidir. Özellikle de nesebi ve kabilesi övünme, kan davaları, kabilesinin menfaatleri için başka kabileler üzerinde tahakküm kurmaya çalışma gibi muhtelif asabiyet görünümleri sayesinde milli bir bilinç oluşması engellenmiş ve milli bir devlet oluşturulamamıştır. Asabiyet, kabile veya Arap asabiyeti genel olarak ifade etmek gerekirse sosyolojik olarak dinamik bir görünüm arz etmektedir. Özellikle de zamana ve şartlara bağlı olarak asabiyetin tesirinin arttığı veya azaldığı görülmektedir. Bilhassa ünlü alim İbn Haldun asabiyeti beşerî bir özellik olarak değerlendirmiş, bütün insanlarda var olan tabii bir şey olarak ele almıştır. Nitekim onun nazariyesine göre asabiyet aile içerisinde veya büyük devlet ve imparatorlukların kuruluş, gelişme ve yıkılışlarında var olan sevgi, öfke ve nefret benzeri bir kitle enerjisi olarak değerlendirilen bir mefhumdur.⁹³

Arap halklarında görülen bu asabiyet duygusu Kuran-ı Kerim'in vahyi ve Hz. Muhammed'in tebliği ile engellenmeye ve ortadan kaldırılmaya çalışılmışsa da çoğu zaman siyasî ve sosyal yaşamda görünür olmaya devam etmiştir. Bilhassa da Kuran metnin önemli bir kısmı içerisinde asabiyet ele alınmış ve Hz. Muhammed'in eylemlerinin çoğunda odak noktası kabile asabiyetinin getirdiği sorunların çözümüne uğraşmak olmuştur. Kabile asabiyeti bir nebze engellenmiş ve ortadan kaldırılmış olsa

⁹² Apak, a.g.e, s. 42-64.

⁹³ Adem Apak, "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", İTAD, Sayı. 1, (2017), s. 77-90.

da peygamberin vefatı sonrasında Hulefa-i Raşid'in, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde de devam etmiş ve siyasî problemlerin temelini oluşturmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in vahyedilmeye başlanması ve Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetleri ile İslâm tarihinde siyasî olarak önemli bir dönüm noktası başlamıştır. Kur'an kelamının nüzulü ve vahiy sürecinde Hz. Muhammed'in ve ilk inananların direnişten mücadele safhasına geçmeleri ile birlikte Müslümanların siyasî olarak teşkilatlanması ve organize olmaları da başlamıştır diyebiliriz. İslâm tarihinde Mekkeliler erken dönemlerden itibaren Hz. Muhammed'in peygamberlik mücadelesini ve eylemlerini siyasî liderlik davası olarak algılamışlardır. Müşrik olarak tabir edilen kitle Hz. Muhammed'in asıl amacının siyasî bir menfaat elde etme olduğu düşüncesinden hareketle vahyin ilk dönemlerinde tebliğinden vazgeçmesi karşılığında D'aru'n-Nedve başkanlığı teklif etmişlerdi fakat bu teklif Hz. Muhammed tarafından kabul edilmemiştir.⁹⁴ Hz. Muhammed müşriklerin teklifini reddetmiş olsa da Kuran vahyi ile hayata geçirmeyi planladığı eylemleri gerçekleştirebilmek için manevi olduğu kadar dünyevi alanda da birtakım görev ve sorumlulukları olduğunun bilincindeydi. O hem devlet kurup örgütlenmek hem de Kur'an vahyi çerçevesinde hükümet ve otoritenin kendi ellerinde olması gerektiğinin farkındaydı. Fakat bu süreçte devlet ve hükümdarlığı asla bir amaç olarak düşünmemiş asıl gayesine ulaşmak için bir araç olarak tasavvur etmiştir. Tüm bu hususlara ek olarak Hz. Peygamber'in daha önce herhangi bir güçlü devlet yapısının ve güçlü hükümdarın yönetimi altında bulunmamış Arap kabilelerine siyaset etmesi ve devlet kurması ilk tecrübe olarak önemli bir dönüm noktasıdır.⁹⁵ Bu ilk tecrübeye Hz. Muhammed'e devlet ve hükmetme hususunda en büyük yol gösterici şüphesiz Kur'an-ı Kerim olmuştur. Kutsal kitabın devlet, adalet, yönetim vb. konularda getirdiği hüküm ve düzenlemeler esasında Hz. Muhammed'e ve kabile toplumlarına ilk devlet tecrübesinde yardımcı olduğu ve rehberlik ettiği ifade edilebilir. Kur'an ayetlerinin Mekke ve Medine olmak üzere farklı dönem ve tarihlerde vahyedilmesi oldukça önemlidir. Nitekim Mekke'de nazil olan ayetlerin ekseriyeti inanç ve ahlâk ile ilgili olması bakımından farklılık arz etmektedir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretine kadar olan dönemde mücadelesinin esasını inanç, ahlâk, din ile ilgili temel meseleler ve ashâbı ile birlikte

⁹⁴ Şefaettin Severcan, "Devlet ve Siyaset", İslâm Medeniyeti ve Tarihi, Cilt. 14. s. 265.

⁹⁵ Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, İstanbul, Beyan Yayınları, 2013, s. 691.

sergileyeceği tutum ve davranışlar oluşturmuştur. Medine döneminde ise dinî inanç ve ilkeler ile ilgili gelen vahiyler ek olarak; siyaset, devletleşme, sözleşmeler, cihad, anayasa, bir arada yaşama tecrübesi ve yeni bir devletin kuruluşunu sağlamak üzere faaliyetler ön planda olmuştur. Bu süreçte hem gelen vahiyler hem de dinî mahiyeti siyasallaşmaya ve kurumsallaşmaya başlamıştır. Aynı zamanda din dilinde de farklılaşmalar başlamış, düzen tesis etmek ve kontrolü sağlamak için buyurgan ve itaatkar bir dil ortaya çıkmıştır. Nitekim bu zaman zarfında din kelimesinde var olan inanç ve ahlâk manasına ilave olarak siyasî bir tanım da ilave edilmiştir.⁹⁶

Hiz. Muhammed'in Medine'ye hicret kararı sadece manevi bir hicret kararı değil aynı zamanda politik bir karardır. Özellikle de peygamberin Medine'ye varışından sonra vakit kaybetmeden yürüttüğü girişimler Müslüman toplumun siyasî kimliğini netleştirme ve sağlamlaştırma faaliyetleri olarak görülebilir. Nitekim Kur'an-ı Kerim Medine dönemi ile birlikte Müslümanların siyasî birliklerini teşvik eden ve önlerine çıkan muhtelif siyasî engelleri aşma hususunda yol göstericisi ayetlerle Müslümanları desteklemiştir. Medeni ayetlerin bu dönemdeki muhtevası mevcut siyasî şartlara bağlı olarak idareci olarak peygambere itaat, inanmayanlarla dostluk kurma, cihad ve kıtal, barışın tesisi, kaçınılmaz olduğunda savaşın meşruiyeti, antlaşmalara riayet etme, savaş esirleri, ganimet, şehitlik ve gazilik, biat ve şura gibi yönetim ilkeleri ve adaletin tesisi gibi konuları içermektedir.⁹⁷

Medine'de İslâm peygamberinin sorumlulukları daha fazla artmıştır. O hem dinî bir önder olarak halka Müslümanlığın dinî kaidelerini öğretmekle uğraşırken hem de Medine'ye hicretle beraber adlîye, eğitim, askerlik ve maliye gibi çeşitli alanlarda sorumluluklar alarak yeni bir devletin kuruluşu için çabalıyordu. Hiz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin ilk haftalarında Mescid-i Nebevi inşa edilmiştir. Mescid-i Nebevi hem peygamberin mescidi ve kalacağı yer hem de İslâm devletinin yönetim merkezi olarak düşünülmüştür. Mescid-i Nebevi devletleşme hususunda ilk ve en önemli adımların atıldığı bir yer olmuştur. Burada ilk olarak toplumsal birlik ve beraberliği sağlayacak ve güçlendirecek “Muahat” yani kardeşlik akdi tesis edilmiştir.

⁹⁶ Mustafa Öztürk, Kur'an ve Tarihsellik Üzerine, Ankara, Ankara Okulu, 2019, s. 110-116.

⁹⁷ Nihat Uzun, "İlk İslâm Toplumunun Siyasî Kimliğini Medenî Süreler Bağlamında Okumak", KTUIFD, Cilt. 1, (Nisan 2014), 65-104.

Özellikle de hicret eden 186 Mekkeli aile burada Medineli ailelerin yanlarına yerleştirilmesi sağlanmış ve kardeşlik kurulmuştur.⁹⁸

Hiz. Muhammed Medine’de artık devletleşme hususunda siyasî, sosyal ve ekonomik uygulamalara başlamış ve önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde ilk olarak nüfus sayımı yapılmıştır. Hiz. Muhammed Müslüman nüfusunun sayısını tespit etmek için İslâm tarihinde ilk nüfus sayımı olarak kabul edilen nüfus sayımını gerçekleştirmiştir. Hiz. Muhammed’in Medine’de yaptığı bir diğer ilk icraatlardan birisi de “nakib” tayin etmek oldu. Bu dönemde herhangi bir devlet geleneği ve birliği olmayan Medine’de kabile geleneği ve asabiyeti varlığını sürdürüyordu. Hiz. Muhammed kabileler arası ilişkileri daha sağlıklı bir şekilde yönetmek için nakib tayin ederek belirli bir düzene oturtmaya ve esaslara bağlamaya çalışmıştır. Bunlara ek olarak sosyal ve dinî yapısı bakımından farklı din mensuplarının sayıca fazla olduğu Medine’de bir güven ortamının oluşması için girişimlerde bulunuluyordu. Hiz. Muhammed yeni oluşan siyasî ve toplumsal yapıyı belirli bir organizasyon çatısı altında toplamak amacı ile hem Müslüman sahabeleri hem de Medineli gayrimüslim kabile başkanlarını Enes’in evinde toplamıştır. Hem dinî hem de siyasî bir iktidar oluşturmaya başlayan Hiz. Muhammed burada kabile reislerine konfederasyona dayalı bir şehir devleti kurmayı teklif etmiştir. Bu şehir devletinde her kabilenin kendi öz yönetim hakları olmakla birlikte devletin merkezi yönetimi savaş, savunma ve temyiz davaları gibi meseleler ile sorumlu olacaktı. Hiz. Muhammed’in bir şehir devleti kurma önerisi kabile başkanları tarafından burada kabul edildi ve böylelikle Medine sözleşmesi olarak tarihe geçen ve İslâm tarihinin ilk anayasalarından biri olan devlet anayasası oluşmuş oldu.⁹⁹ Kaynaklarda kitap ve sahife olarak ifade edilen bu sözleşme kurucu anayasa olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁰ Medine Anayasasının maddelerinden anlaşıldığı üzere dinî olduğu kadar siyasî bir organizasyon olarak bir İslâm topluluğu kurulması amaçlanmıştır. Aynı zamanda başta muhacirler ve Ensar¹⁰¹ olmak üzere Müslüman ve gayrimüslim bütün vatandaşların merkezi bir iktidara bağlılığı amaçlanmıştır. Hiz. Muhammed, "ensar" ile "muhacirun" kardeşliğini ve toplumsal

⁹⁸ M. H. Palabıyık, "Hz. Peygamber'in Devlet Kurma Faaliyetleri (Tarihî Arkaplan ve Tesrî Açısından)", AÜİFD, Cilt. 0, Sayı. 17, (2002), s 95-102.

⁹⁹ Muhammed Hamidullah, İlk İslâm Devleti, İstanbul, Beyan Yayınları, 2013, s. 64.

¹⁰⁰ Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", DİA, 2019, C 2, s. 212-215.

¹⁰¹ Hiz. Muhammed’e ve muhacirlere destek olan Medineli Müslümanlar. Bkz: Hüseyin Algül, "Ensar", DİA, 1995, C 11, s. 251-252.

birliğini bağdaştıran bir idarî düzeni kurmayı başardı. Kardeşlik ve birlik üzerine kurulan idare zaman içerisinde gerçekleşecek olan İslâmi devlet anlayışının temeli oluşturmuş oldu.¹⁰² Özellikle de savaş gibi durumlarda din ve ırk fark etmeksizin herkes sorumlu tutulmuştur. Medine Anayasası tüm bunlara ek olarak sözleşmeye ve merkezi iktidara bağlı olan vatandaşların birbirlerinin din ve inanç hürriyetlerine karışmaması hususunda bir sosyal devlet güvencesi de tesis etmiştir. Anayasa da kurucu devletin adaleti sağlama hususunda da girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Medine Vesikası aynı zamanda Müslümanlar ile Medine’li Müşrikler ve Yahudilerin manevî, siyasî, ekonomik ve adlî manada eşit haklara sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹⁰³ Özellikle herkese adalet götürülmesi, İslâmi mücadelede zarara uğrayanların zararının karşılanması, cinayet cezalarında kısas uygulanması, hakem olarak Hz. Muhammed’in kabul edilmesi, kabileler arası hukukun belirlenmesi ve dinî inançların teminat altına alınması gibi hususlar anayasada dikkat çekmektedir. Anayasanın savaş, savunma ve askerî konularda da bir devlet nizamını getirmiş olduğu görülmektedir. Anayasada bu konu ile ilgili şehir müdafasında girişilecek savaş giderlerinin Müslüman ve Yahudi cemaati tarafından ödeneceği belirtilmiştir. Anayasanın devam eden maddelerinde savaş esirlerine eman hakkı tanınması, verilen esirlerin fidyelerin ödenmesi ve katl olaylarında kan diyetlerinin ödenmesi gibi çeşitli kurallar yer almaktadır. Sözleşme devlet sınırlarını da belirlemiş ve devlet sınırı olarak Medine vadisin kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Bu sınırlar aynı zamanda Hz. Muhammed tarafından harem yani güvenli bölge olarak kabul edilmiştir. Güvenli bölge ilan edilen sınırlar içerisinde geçerli olmak üzere bir dizi kurallar getirilmiş ve düzen tesis edilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu bölgede ağaçların kesilemeyeceği, otların biçilemeyeceği, adam öldürmek maksatlı silah taşınamayacağı gibi çeşitli kurallar konulmuştur.¹⁰⁵

Medine Vesikası başlangıçta sert ve değiştirilmesi zor bir anayasa olarak telakki edilmiştir. Fakat ilerleyen süreçte meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmelere bağlı olarak bazı maddeler değişmiş veya yürürlükten kalkmıştır. Bu vesika bağımsız bir

¹⁰² Annemarie Schimmel, Hz. Muhammed O'nun Peygamberidir, İstanbul, Profil Kitap, 2008, s. 22.

¹⁰³ İbrahim Barca, Adil Siyaset ve İnsan Hakları (İslâm Siyaset Geleneği Örneği), İstanbul, Siyer Yayınları, 2019, s. 117.

¹⁰⁴ Mustafa Özkan, Medine Vesikası Anayasası ve Birlikte Yaşam, Ankara, Fecr Yayınevi, 2009, s. 23-55

¹⁰⁵ Sıbgatullah Kaya, Üç Geleneğe Devlet Ütopya - Siyasetname - Yönetim Fıkhı, İstanbul, Pınar Yayınları, 2016, s. 39.

devlet olarak var olmaya başlayan “*Medine Şehir Devleti*”nin kurucu anayasası olarak görülmüştür. Bu devletin ve anayasanın kuruculuğunu ise bizzat Hz. Muhammed yapmış ve bütün kabilelerin onayına sunmuştur.¹⁰⁶

Hz. Muhammed Medine’ye hicretinden sonra dinî alanda var olan manevi otoritesine ek olarak asıl amacını gerçekleştirebilmek için bir siyasî iktidar ve şehir devleti oluşturmuştur diyebiliriz. Hz. Muhammed’e 610 yılında ilk vahyin gelişinden itibaren onun mücadelesinin önemli bir kısmını belirli bir zenginliğe ulaşmış olan tüccar Arap toplumunda yetimler, kadınlar, köleler ve yoksullar gibi sosyo-ekonomik açıdan zayıf tabakaları güçlendirme amacı oluşturmuştur. O’nun böyle bir misyonu yüklenmesi doğal olarak siyasî bir iktidarı da elde etmesini gerektiriyordu.¹⁰⁷ Manevi alanda tartışılmaz otoritesine ilave olarak Medine’de başta farklı din ve ırka mensup kişiler arasında tesis ettiği güven ve kardeşlik ortamını “*Medine Vesikası*” ile güçlendirmiş ve böylelikle şahsında meşru olan karizmatik bir iktidar tesis etmiştir. Hz. Muhammed’in aynı zamanda vahye muhattap olması vesilesi ile dinî alanda vaz ettiği tartışmasız hükümleri siyasî alanda da itiraz edilemeyecek keskin hükümler olarak ortaya çıkmaya başladı.¹⁰⁸

Medine Şehir Devleti ile ilgili bahsetmemiz gereken bir diğer önemli husus ise hem peygamber tarafından tesis edilmiş bir devlet olması hem de Arabistan coğrafyasında yeni bir devlet tecrübesi yaratması bakımından dikkate değerdir. Allah tarafından vahiy alan ve son peygamber olarak gönderilmiş Hz. Muhammed tarafından Medine devletinin kurulması daha sonraki yüzyıllar için İslâm siyaset ve devlet geleneği açısından önemli bir referans noktası olarak düşünülebilir.

Hz. Muhammed’in kurmuş olduğu şehir devleti için Medine resmî bir başkent olarak ifade edilmese de her zaman siyasî olarak sahip olduğu konum ve değeri korumuştur. Nitekim Mekke’nin fethinden sonra dahi devletin yönetimi Medine’den sürdürülmüştür ve Hz. Muhammed memleketi olan Mekke’ye taşınmak yerine Medine’de yaşamaya devam etmiştir. Bu hususla ilave olarak manevi başkent ile siyasî başkent ayrımının yapıldığı düşünülebilir.

¹⁰⁶ Palabıyık, agm, s. 105-109

¹⁰⁷ Fazlur Rahman, İslâmî Yenilenme Makaleler I, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 75.

¹⁰⁸ Edward Gibbon, Son Peygamber Muhammed Doğuşu, Karakteri ve Öğretisi, İstanbul, İndie Yayınları, 2020, s. 71.

Medine şehir devleti bir siyasî organizasyon olarak gerekli bütün niteliklere sahipti. Nitekim devletin iktidar temsil aracı olarak “*ukab*” adında Hz. Muhammed’e ait bir sancağının varlığı bilinmektedir. Devlet işlerinin sağlık bir şekilde yürütülmesi için bürokrasiye olan ihtiyaç Medine şehir devletinin ilk dönemlerinden itibaren hissedilmişti. Bu nedenle devlet başkanın çevresinde resmi yazışmaların ve emirlerin yerine getirilmesi, gelirlerin muhafaza edilmesi, vergilerin toplanması ve diğer bütün siyasî faaliyetlerin yürütülmesi için görevliler vazifelendirilmişti. Devletin resmi dili olarak da Arapça kabul edilmişti. Devlet sınırı olarak ise “*Medine Cevfi*” olarak ifade edilen bölge ve sınırlar devletin yasal sınırları olarak belirlenmişti. Zaman içerisinde devletin sınırları genişlemiş ve bu sınırları sağlıklı bir şekilde yönetebilmek için valiler ve kadılar görevlendirilmiş, maliye teşkilatı tesis edilmişti. Aynı zamanda asayişin temin etmek için askerî harcamalara gidilmiş ve gerekli asayiş önlemleri alınmıştır. Hz. Muhammed’in vefatında Medine hala bir site devleti görünümündeydi ve tam olarak devletleşme halen daha tam anlamıyla sağlanamamıştı fakat devletleşme yolunda büyük bir yol kat edildiği yapılan uygulamalar ve yeniliklerden anlaşılmaktadır. Medine devletini bir ön devlet olarak tanımlamış olsak asla yanılmış olmayız. Bilhassa İslâm devletinin kuruluş temelleri manevi bir otoriteye sahip olan ve Allah’tan vahiy olan son peygamber tarafından atılması nedeniyle ki ilerleyen yıllarda İslâm devleti bir imparatorluk haline gelmiş ve farklı coğrafyalarda hâkim olmuştur. Bu nedenle Hz. Muhammed tarafından devletleşme adımlarının atılması oldukça önemlidir.¹⁰⁹

Hz. Muhammed hem dinî hem de siyasî otoriteyi kendi şahsi iktidarı altında toplayan biri olarak camide imamlık yaparak müminlere namaz kıldırarak, savaşta ordunun başına geçerek komutanlık yapmış, barış dönemlerinde devlet organizasyonunun sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için idareci olarak siyasî liderlik yapmıştır. Yaşamı boyunca da hem devlet başkanlığını hem de cami imamlığı görevlerini kendisi yürütmüştür. Vefatından sonra bu uygulama devam etmiş ve devlet yöneticileri aynı zamanda imam olarak görev yapmıştır. İslâmiyet’te mahiyet itibarı ile din ve siyaset bir bütün oluşturmaktadır. Dinî ve siyasî alanda aynı kişi hem hükümdar hem de dinî önder olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda cami hem dinî hem de siyasî bir merkez konumundadır. İslâm tarihinin erken dönemlerinde cami

¹⁰⁹ Palabıyık, agm, s. 109-113

devlet başkanının halk veya ümmeti ile temas kurmasına olanak tanıyan bir aracı olmuştur. Devlet başkanının halk ile bir arada bulunması hem karşılıklı güvene hem de müşavere ortamının oluşmasına olanak tanımaktadır. Hz. Muhammed'in aynı zamanda gelen yabancı elçilik heyetlerini de camide karşıladığı bilinmektedir. Tüm bu hususlara ek olarak cami peygamberin ashabı ile siyasî, sosyal ve ekonomik meseleleri istişare ettiği bir yer vazifesini de görmektedir.¹¹⁰ Hz. Muhammed'in ilk vahiyle birlikte dinî alanda mücadeleye ve örgütlenmeye başlaması ile siyasî alanda da örgütlenme paralel bir seyir göstermiştir. İslâmiyet ile birlikte Müslümanlar siyasallaşması da başlamıştır. Özellikle de Medine'de din örgütlenmesi ile devlet örgütlenmesi birlikte olmuştur. Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dine inananlar hem bir dinî cemaat hem de siyasal anlamda bir ümmet olarak var olmaya başlamışlardır.

Müslümanların tarihinde Medine döneminin bir diğer önemli özelliği ise Medine dönemi ile birlikte artık askerî cihadın başlamasıdır. Özellikle Mekke döneminde Müslümanlar daha çok zulme karşı bir pasif direniş sergiliyorken Medine dönemi ile birlikte bu husus değişmiş ve askerî yönden cihad başlamıştır. Nitekim cihad ile ilgili ilk ayetlerin nazil olması da Medine dönemi ile birlikte başlamış ve artık askerî cihad Müslümanlar için bir ilahi emir halini almıştır.¹¹¹ Hz. Muhammed ilk olarak Mekkeli müşrikleri zor durumda bırakmak için onların ticaret kervanlarına yönelik harekete geçmiş ve kervanlar zarara uğratarak Mekkeli müşrikler güç duruma düşürülmüştü. Nitekim bu dönemden itibaren artık Mekke'ye eskisi kadar çok kervanın gelmediği bir süreç başlamış oldu.¹¹² Medine dönemi ile birlikte askerî cihadın başlamasının arkasında yatan ilahi nedenden ziyade Medine'de oluşan şartlar oldukça önemli olmuştur.¹¹³ Bilhassa Medine'de artık bir devlet oluşumunun başlaması, farklı etnik ve din mensubiyeti olan kişi ve kabilelerle sözleşmelerin yapılması ile birlikte askerî cihad için gerekli olan siyasî, sosyal ve ekonomik koşulların oluşması da oldukça önemlidir. Hem bu koşulların yarattığı atmosfer hem de ilahi bir emir olarak cihadın söz konusu olması Medine dönemi ile birlikte Müslümanlar için artık yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilebilir. Bu başlangıç aynı zamanda Müslümanlar için savaş

¹¹⁰ Muhammed Hamidullah, İslâm Müesselerine Giriş, İstanbul, Beyan Yayınları, 2013, s. 70-76.

¹¹¹ "Saldırıya uğrayanlara zulme mâruz kaldıkları için savaş izni verildi. Allah onları muzaffer kılmaya elbette kâdirdir." Hac suresi 39. Ayet.

¹¹² Taberî, Tarih-i Taberî III, (çev. M. Faruk Görtünca), İstanbul, Sağlam Yayınları, 2007, s. 138-139.

¹¹³ İhsan Süreyya Sırma, İslâmî Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad, İstanbul, Beyan Yayınları, 2013, s. 45-52.

hukukunun da başladığı dönemdir. Savaş, savaşın şartları, anlaşmalar, ganimetler vb. birçok konuda İslâmi savaş hukuku bu dönemle birlikte oluşmaya başlamıştır.

Hız. Muhammed ile ilgili bahsedilmesi gereken en önemli hususlardan bir diğeri ise onun karizmatik kişiliğı ile ilgilidir. Hem Allah tarafından görevlendirilen dinî bir temsilcinin sahip olduğı karizmaya sahiptir hem de siyasî bir lider olarak büyük bir otorite ve iktidara sahip müstesna bir güce sahiptir. Karizmanın çeşitli tanımları yapılabilir fakat karizmanın tarih boyunca dinî veya siyasî bir iktidar gücü ile tanımlandığı görölmektedir. Hız. Muhammed özelinde ifade edecek olursak onun karizmatik kişiliğinin en büyük kaynağı şüphesiz Allah ile iletişim kurması ve vahiy almasıdır. Bu nedenle Hız. Muhammed'in siyasal egemenliğinin meşruiyet kaynağı doğrudan Allah'tır. Kur'an-ı Kerim'in özellikle Allah ile birlikte Müslümanları peygambere de itaat etmeye davet etmesi Hız. Muhammed'in otoritesinin ilahi kelim tarafından da desteklendiğini göstermektedir.¹¹⁴ Bu hususa ilave olarak Hız. Muhammed'in hem yaşadığı toplumda hem de aldığı vahiylerde belirtildiğı gibi üstün özelliklere ve üstün ahlâka sahip biri olarak tanınmış olması da ona önemli ölçüde karizma ve iktidar gücü kazandırmaktadır. Nitekim o, neseb yani soy bakımından da Mekke'nin önde gelen yönetici kabilelerinden birine mensup olması sayesinde de bir çeşit karizma ve saygınlık elde etmiştir.¹¹⁵ Hız. Muhammed ile ilgili olarak bahsettiğimiz bütün bu hususlar onun yaşadığı toplumda örneklik teşkil eden ve saygı duyulan bir kişi olarak elde ettiğı iktidarın gücünü ifade etmesi bakımından önemlidir.

Hız. Muhammed'in bir dinî önderden ziyade siyasî kimliğe sahip bir iktidar sahibi olarak gücünün ulaştığı sınırlar ve etkisi oldukça önemli bir husustur. İlk dönemlerde başarılı fetih faaliyetleri, elde edilen ganimetler ve İslâm devletinin güçlenmeye başlaması Arabistan coğrafyasında yavaş yavaş Hız. Muhammed'i daha da tanınan ve bilinen bir isim haline getirirdi. Hız. Muhammed hem dinî hem de siyasî bir kimlikle fakirlerin durumunu düzeltmiş, borçlu yoksulları rahata kavuşturmak için çalışmış, savunma faaliyetlerini tesis etmiş, kamu hizmetleri oluşturmuş, zenginleri zekat ile mükellef tutmuş, kadınlara mirastan pay verilmesini sağlamış ve daha pek çok alanda önemli toplumsal değişim ve dönüşümlere imza atmıştır. Onun getirmiş olduğı ve tatbik ettiğı bu büyük reform hareketleri ününün yayılmasını ve kabilelerin yavaş

¹¹⁴ Ömer Özsoy, İlhami Güler, Konularına Göre Kur'an, Ankara, Fecr Yayınları, 2005, s. 517.

¹¹⁵ Adem Efe, "Karizmatik Bir Lider Olarak Hız. Peygamber ve O'nun Gerçekleştirdiğı Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler" IV Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğler, (2002), s. 351-355.

yavaş onun himâyesine girmesine olanak tanımıştır.¹¹⁶ Özellikle Hz. Muhammed'in etrafında bulunan kişilerin kabileler ile olan ilişkileri de daha fazla kabileye ve mensuplarına ulaşma ve ilişki kurma noktasında yardımcı oluyordu. Bilhassa Hz. Ebu Bekir gibi neseb ilmi (soy) konusunda ihtisas sahibi olan ve kabilelerin kökenlerini bilen kişilerin varlığı yeni devletin kabileler ile kuracağı ilişkilerde önemli bir katkı sağlıyordu. Özellikle de aynı yüzyıl içerisinde Fars İmparatorluğunun Bizans karşısında zayıflamaya başlaması gibi daha geniş çaplı siyasî olaylar da Hz. Muhammed'in tesis etmiş olduğu devletin daha fazla ön plana çıkmasını sağlamış oldu. Çünkü Fars İmparatorluğunun zayıflamaya başlaması nedeni ile Arabistan coğrafyasına yakın yerlerde yaşayan ve Farslılara bağlı bulunan küçük topluluklar yükselen bir siyasî güç olan Hz. Muhammed'in otoritesine sığınmak için harekete geçtiler. Harekete geçen topluluklar Hz. Muhammed'den destek ve himâye talep ettiler. Hz. Muhammed'in ve etrafında bulunan önemli isimlerin yakın coğrafyalarda var olan devletler ve yaşanan siyasî sorunlar ile ilgili bilgi sahibi olmadığı asla düşünülmemelidir. Nitekim Hz. Muhammed'de var olan siyasî atmosferden hareketle iktidarını güçlendirmek hem dinî hem de siyasî etkinliğini arttırmak için muhtelif coğrafyalara elçiler göndermişti. Sâsânî devletinin zaman içerisinde yıpranıp yıkılma aşamasına gelmesi, Bizans'ın ise dinî ve mezhepsel sorunlar nedeniyle ayrılıklar yaşaması gibi nedenlerle Arap toplumları bu coğrafyada oluşan siyasî kargaşadan yararlanarak oluşan boşluğu doldurmaya başlamıştır.¹¹⁷ Fars ve Bizans İmparatorluklarının zayıflamaya başladığı dönemde Hz. Muhammed'in Suriye ve Irak gibi önemli bir tarihi ve kültürel geçmişi olan şehirlerin stratejik olarak öneminin farkında olması muhtemeldir. Özellikle de gençlik yıllarında bu bölgelere seyahat etmiş olması nedeniyle bu bölgelerin siyasî, ekonomik ve sosyal olarak öneminin farkında olmuştur. Nitekim ömrünün son yıllarında tasavvur ettiği fakat vefatından sonra halefleri tarafından hızla gerçekleşen Kuzey'e doğru genişleme politikası bunun bir sonucudur. Hz. Muhammed vefatından önce bütün Arabistan coğrafyasını hâkimiyeti altına alamamış olsa da Arapların büyük bir çoğunluğunu birleştirmeyi

¹¹⁶ Rahman, a.g.e, s. 76.

¹¹⁷ Lesley Hazleton, İlk Müslüman, İstanbul, Kitabix Yayınları, 2016, s. 334.

başarabilmişti. Nitekim onun kurmuş olduğu siyasî, iktisadî ve sosyal sistem dinî temelleriyle önemli ve güçlü bir model oluşturmuştu.¹¹⁸

Hiz. Muhammed'in Medine dönemiyle birlikte karşılaştığı en büyük problemlerden birisi İslâm'ı seçen ve İslâm'a göre yaşayan kabilelerin sayısındaki hızlı artış sonrası ortaya çıkan ekonomik sorunlardır. İslâm öncesi ekseriyetle yağma, baskın ve komşu kabilelere karşı yürütülen saldırılar sonrası elde edilen ganimetler aracılığı ile yaşamını sürdüren kabileler, artık İslâm'a geçiş ile birlikte yağma, baskın ve kabileler arası savaşı bırakmak zorunda kalmış böylelikle de büyük bir ekonomik kayıp ortaya çıkmıştır. Bu nedenle İslâm'ı seçen kabilelerin ekonomik ihtiyaçlarının giderilmesi devlet yöneticisi olan Hiz. Muhammed'in en büyük sorunlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu büyük problemin çözümü için Hiz. Muhammed bir süre ticarete ağırlık vermeyi denediyse de bu kalıcı ve sağlıklı bir çözüm olmamıştı. Kabilelerin yaşadığı ekonomik dönüşüm İslâm devletini artık İslâm barışından ziyade gayri Müslimlere yönelik cihada yöneltmiştir. Cihad neticesinde elde edilen ganimetler kabilelerin ekonomik sorunlarının en büyük çözümü olmuştu. Hiz. Muhammed'in cihad politikası yeni vahy olan Kuran ayetleri ile de beslenerek, yeni bölgelerin fethine yönelik bir devlet felsefesi yaratmış oldu.¹¹⁹

Hiz. Muhammed yaşamı ve mücadelesi boyunca karizmatik bir lider olmuştur. O'nun sahip olduğu bu özellik mücadelesinde, getirdiği yeniliklerde ve yaptıklarında kendisini göstermiştir. Özellikle de kazandığı zaferler ve toplumsal birliği sağlama hususunda attığı adımlarla üstün bir siyaset adamı ve lider olduğunu kanıtlamıştır. Dolayısıyla Hiz. Muhammed, mücadelesi, eylemleri ve düşünceleri ile yaşadığı topluma ve tarihe yön veren bir peygamber ve devlet kurucusudur.¹²⁰

Hiz. Muhammed'in sahip olduğu siyasî iktidarın belirli temel ilkeleri söz konusudur. Bu temel ilkeler en başta Kur'an kaynaklı olmakla birlikte peygamberin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik koşullarından hareketle belirginleşmiş ve bir muhteva kazanmıştır. Hiz. Muhammed'in izlediği siyasetin en temelinde onun ve ashabın İslâm'ı yayma faaliyetleri olduğunu söyleyebiliriz. İslâmiyet'i yaymak için

¹¹⁸ W. Montgomery Watt, Hiz. Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı, Ankara, İletişim Yayınları, 2019, 241-258.

¹¹⁹ W. Montgomery Watt, Hiz. Muhammed Medine'de, İstanbul, Kuramer, 2021, s. 180.

¹²⁰ Maxime Rodinson, Muhammed Yeni Bir Dünyanın ve Peygamberin Doğuşu, İstanbul, Doruk Yayınları, 2013, s 308 -333.

ise en temelde barış ve dostane ilişkiler temin etmek veya zaruret halinde silahlı bir mücadeleye girişmek gibi hususiyetleri barındırmaktadır. Bu hususlara ek olarak Hz. Muhammed'in yakın bölgelere dinî tebliğciler göndererek ilişki kurmak istediği ve İslâmiyet'i yaymak için girişimde bulunduğu bilinmektedir. Hz. Muhammed hem siyasî hem de bürokratik olarak yeni usuller tatbik etmiş ve politik bir strateji geliştirmiştir. İzlediği politik stratejiler özellikle casusluk ve haber alma faaliyetlerini uygulaması, düşmanın düşmanı ile ittifak kurması ve diplomatik savaş yürütmek olarak kendisini göstermektedir. Peygamberin izlediği bir diğer siyaset ilkesi ise adaleti temin etmek ve doğruluğu hâkim kılmaktır.¹²¹ Adalet ilkesinin özünde ise insanların eşitliğine dayanan Kur'anî bir yaklaşım söz konusudur. Peygamber dinî bir önder olmanın haricinde siyasî iktidar sahibi olarak da kurmuş olduğu devlet içerisinde ırk ve din ayrımı gözetmeksizin bir eşitlik ve adalet tesis etmeyi amaçlamıştır. Nitekim bu ilkeden hareketle Medine Vesikası'nda da görüleceği üzere ülke içerisinde dayanışma ve barış ortamının sağlanması amaçlanmıştır. Hz. Muhammed yöneticisi olduğu toplumun sosyal ve ekonomik açıdan kalkınması için de çeşitli politikalar izlemiş ve toplumsal refahı arttırmaya çalışmıştır. O'nun izlediği tüm bu siyaset ve sahip olduğu temel ilkeler kısa bir süre içerisinde onun peygamberlik karizmasına ek olarak siyasî bir iktidar gücü ve karizması da sağlamış oldu. Hz. Muhammed kendi yaşadığı toplumun ihtiyaçlarına ve dönemin koşullarına göre başarılı bir devlet organizasyonunun kurulmasını sağlamıştır. İzlediği yol, yönetici ve iktidar sahibi biri olarak sahip olduğu örneklik ve temel siyasî ilkeleri vefatından sonra Müslüman devlet ve toplumlar için yol gösterici olmuştur. O'nun sünnet olarak kabul edilen uygulamaları her zaman için önemli ve ilk referans noktalarından birini oluşturmuştur.

Hz. Muhammed'in vefatı sonrası başlayan ve Hulefâ-yı Raşidin dönemi olarak adlandırılan tarihi süreç, Müslüman toplumların peygamberin vefatı sonrası hem dinî hem de siyasî anlamda karşılaştıkları ilk büyük sorun olması bakımından oldukça önemlidir. Bu süreç Müslümanların siyaset, devlet başkanı ve yönetim hususunda büyük bir dönüşüme ve değişime götüren sürecin önemli basamağı ve kırılma noktası olmuştur. Özellikle de Hz. Muhammed'in yerine geçecek siyasî liderin seçimi meselesinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve problemler daha sonraki yüzyıllara siyasî anlamda tartışmalı bir miras bırakmıştır.

¹²¹ Hamidullah, a.g.e, s. 862-872.

Haz. Muhammed'in vefatı sonrası sadece dinî anlamda bir önderi değil siyasî bir lideri de kaybeden Müslümanlar, onun vefatı sonrası boşalan liderlik koltuğu için her şeyi bir kenara bırakarak lider tayini için harekete geçtiler. Nitekim yeni liderin seçimi meselesi onlar için o kadar önemliydi ki peygamberin defin işleminden önce bu meseleyi ele almaya çalıştılar. Haz. Muhammed'in vefatından hemen sonra Ensar mensupları devlete siyasî liderlik edecek birinin halife seçilmesi için Ben-i Saîde oğullarına ait olan gölgelikte (Sakîfe) toplandılar. Bu toplantı için öncelikli olarak Medine'nin en kalabalık topluluğu olan Hazrec kabilesi harekete geçmişti. Yaşananlardan haberdar olan Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Haz. Ömer Müslümanlar arasında bir fitne ve bölünme ortaya çıkmasından endişe ederek Haz. Muhammed'in teçhiz ve tekfin işlerini yarıda bırakarak yanlarına Haz. Ebu Bekir'i de alarak Sakîfe'ye gittiler.¹²² Burada toplananlar arasında Haz. Muhammed'in yerine geçecek kişinin Ensar'dan mı yoksa Kureyş¹²³ kabilesinden biri mi olacağı hususunda tartışmalar yaşandı. Ensar, peygamberin Kureyş'in eziyetlerinden kaçarak kendilerine sığındıklarını ve ona sahip çıktıklarını iddia ederek yeni yöneticinin kendilerinden olması gerektiğini ifade ettiler. Haz. Ömer'in bu talebe ve konuşmalara sert tepki göstermesi üzerine Haz. Ebu Bekir arabuluculuk yaparak Arapların geçmişten itibaren Medineli birine itaat etmediğini, Arapların ancak Kureyşli birine itaat edeceklerini söyledi. Görüşmelerde farklı isimler ve yöntemler tartışılıp konuşulsa da Haz. Ebu Bekir'e bey'at edildi. Sakîfe'de bulunanların arasında yapılan özel bey'at'ın ardından halkın onayını almak ve halife seçimini meşru bir temele oturtmak için ertesi gün mescitte genel bey'at tertip edildi. Fakat yeni helifeye bazı kabileler ve Sâd b. Ubade gibi önemli isimler bey'at etmedi. Özellikle toplantıda bulunmayan Haşimoğulları karar itiraz ederek Haz. Ali'nin halife olması gerektiğini savunsalar da ilk halife olarak Haz. Ebu Bekir seçilmiş oldu. Haz. Ali gibi önemli bir isim de ilk olarak seçime katılmasa ve kabul etmese de sonradan kendi iradesi ile kabullenmiştir. Yaşanan süreçte Haz. Ebu Bekir'in halifeliğinin kabul edilmesinin en temel dayanağı ise mevcut siyasî ve sosyal ortamın Haz. Ebu Bekir'in lehine olması olarak ifade edilebilir. Özellikle de Haz. Ebu Bekir'in ilk inananlardan olması, Haz. Peygamber'in vefatından önce Haz. Ebu Bekir'i namaz kıldırarak görevlendirmesi, Hicret sırasında

¹²² İbn-i Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye, C. IV, (haz: Hasan Ege), İstanbul, Kahraman Yayınları, 2006, s. 412-419.

¹²³ Haz. Muhammed'in mensup olduğu Arap kabilesi. Bkz. Casim Avcı, "Kureyş", DİA, 2006, C 26, s. 442-444.

peygambere yoldaşlık etmesi ve halife seçim sürecinde kabileler arasında ortaya çıkan kiskâncılık ve anlaşmazlıkların vuku bulması gibi hususlar Hz. Ebu Bekir'in halife olarak seçilmesini kolaylaştıran etkenlerden olmuştur.¹²⁴

Hz. Muhammed sadece bir peygamber olarak inanç alanında büyük bir değişim ve dönüşüm başlatmıştır. Özellikle de devlet başkanı olarak nesep asabiyetine dayanan kabilecilik olgusu, şiir, kişisel ilişkiler, ilkel inanç ve ekonomik çıkarlara dayalı olarak varlık gösteren Arap kimliği yerine inanca dayalı bir İslâmî kimlik yaratmaya çalışmıştı. Bu amacını gerçekleştirmek için de asabiyet duygusunu ortadan kaldırma hususunda mücadele vermişti.¹²⁵ Fakat vefatı sonrası cahiliye asabiyetine dayanan Arap kimliği tekrar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in vefatı sonrası devlet yöneticisinin seçimi hususunda yaşananlar hem kabile asabiyetinin tekrar gün yüzüne çıkması hem de Müslümanların siyasî olarak ilk tecrübeye kırılganlaşması bakımından oldukça önemlidir. Aynı zamanda lider seçimi hususunda tartışmaların yaşanması ve belirli bir ismin ön planda olmaması Hz. Muhammed'in vefatından önce bir lider veya halife vasiyet etmediğinin en somut örneklerinden kabul edilebilir. Diğer bir açıdan da Sakîfe'de yaşanan tartışmalarda hep ön planda olan Kureyşlilik vurgusu dikkat çekicidir. Cahiliye döneminden itibaren gelen Kureyşlilik duygusu veya asabiyeti Hz. Muhammed ve ilk iki halife tarafından kırılmaya ve ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Fakat Hz. Osman döneminden itibaren Kureyş'in dış tazyikleri bahane ederek siyasî iktidarını tekrar kurduğu bir dönem olmuştur. Özellikle de dinî ve iktisadî argümanları kullanarak kabile hâkimiyetini tesis etmeye çalışmıştır. Kureyş'in kabile asabiyetinin ve iktidar geleneğinin bu derece başarılı olması oldukça dikkat çekicidir. Kureyş'in bu başarısının arkasında kadim bir kabile geleneğinin yattığı şüphesizdir. Kureyş özellikle de sahip olduğu siyasî gelenek, politik hamle yapma becerisi, rakip kabilelerin onlar kadar başarılı bir siyasî geleneğe sahip olmaması, cömertlikleri ile tanınmaları ve evlilik yolu ile ilişkilerini genişletme gibi sahip olduğu maharetlerle ön plana çıkmış ve güçlü bir iktidar kurmuştur.¹²⁶ Kureyşlilik vurgusu daha sonraki yıllara siyasî liderlik anlamında "*hilâfetin Kureyşliliği*" gibi bir meseleyi miras bırakmıştır.

¹²⁴ Mehmet Azimli, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri". DAAD, Sayı. 7, Cilt, 4, (2007), s. 36-41.

¹²⁵ Hüsnü Ezber Bodur, "Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslâmî Bilince Doğru", Akademik Siyer Dergisi, Sayı. 1, (2020), s. 50-62.

¹²⁶ Feyza Betül Köse, "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu" BÜFİD, Sayı. 15, s. 238-249.

İslâm tarihinde sonraki yüzyıllarda yaşanacak olan siyasî meşruluk ve yönetim tartışmalarının arka planını bu süreçte yaşananlar oluşturmuştur.

İlk halife olarak seçilen Hz. Ebu Bekir klasik bir Arap şeyhlerinden tamamen farklı bir kişiydi, o bütün otoritesini Arabistan'a yaymış, halkı tek elden yönetmek için uğraşmış ve sözü dinlenen ve son sözü söyleyen bir kişi olmuştur. Hz. Ebu Bekir bir halife olarak yaptığı icraatlarını sahabeye ve halka danışarak gerçekleştiriyordu. O'nun seçilmesinde etkili olan Kureyşliliği, halifeliği döneminde de ona iktidar gücü katmıştır.¹²⁷ Başkanlığı döneminde patlak veren Ridde Olayları'nda hem yalancı peygamberlerle mücadele hem de siyasî ayrışmalara karşı hareket noktasında hukukun gerekliliğini savunmuş ve Hz. Ömer gibi önemli isimlerle fikir ayrılığı yaşamıştır. Fakat nihayetinde fitneyi önlemek, dinî ve siyasî ayrışmayı ortadan kaldırmak için gücünü ve otoritesini sonuna kadar kullanmaktan asla çekinmemiş ve mücadele etmiştir.¹²⁸ Hz. Ebu Bekir yaklaşık olarak iki yıl süren halifeliği boyunca sade yaşamı, kibirden uzak tavırları ve Hz. Muhammed'in ilk varisi olma bilincinde davranış ve hareketleri ile ön plana çıkmıştır. Döneminde İslâm devletinin bürokratik olarak kurumsallaşması için önemli adımlar atmış ve devlet adına önemli bir merkezi güç oluşturmuştur. Halifeliği döneminde devletin sahip olduğu toprakları tek bir merkezden yönetebilecek bir kudrete erişmişti. Hz. Ebu Bekir, Hz. Muhammed'in en zor zamanlarında yanında bulunan dostu ve Kureyş'li olması gibi hususların haricinde bir devlet yöneticisi olarak yaptıklarıyla şahsında karizmatik bir otorite ve iktidar yaratmıştı.

Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra halife olarak yerini Hz. Ömer aldı. Hz. Ebu Bekir, peygamberin vefatından sonra yaşanan hilâfet tartışmalarının ve siyasî anlaşmazlıkların bir benzerini yaşamamak adına Hz. Ömer'i kendi yerine teşvik ve teklif etti. Önemli sahabelerle yapılan istişarede Hz. Ömer'in tayinini gündeme getirdi.¹²⁹ İstişare sonucunda toplumun büyük çoğunluğunun bu görüşe onay vermesi sonrasında bir vasiyet mektubu kaleme alarak Hz. Ömer'i halife olarak seçtiğini ilan etti. O kaleme aldığı vasiyette “*size akrabam olmayan birini tayin ediyorum*” diyerek kendi ailesi dışında farklı bir kişiyi tayin ederek saltanata dönüşecek bir tercih yapmadığını göstermiş oldu. Böylelikle Hz. Ömer'e bey'at edildi ve yeni halife

¹²⁷ Taberî, a.g.e, s 332-335.

¹²⁸ Mehmet Azimli, Halifelik Tarihine Giriş, Konya, Çizgi Yayınları, 2018, s. 64-83.

¹²⁹ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, C. V, (haz: Muazaffer Can), İstanbul, Cantaş Yayınları, 2002, s. 126-131.

seçilmiş oldu. Hz. Ömer'in halife seçilmesi bir muhalefet ortamı oluşmadan kamuoyunun onayı ile gerçekleşmiş sorunsuz bir seçim oldu. Hz. Ebu Bekir dönemi Ridde Olayları nedeni ile devlet merkezinde kurumsallaşma çalışmaları istenilen ölçüde gerçekleşmemişti fakat Hz. Ömer dönemi İslâm devletinin kurumsallaşmaya başladığı önemli bir dönem olmuştur. Hz. Ömer'in yaklaşık olarak 10 yıl süren halifeliği dönemi devletin idarî anlamda yönetimi için ana hatların belirginleştiği bir dönem oldu. O, idarî ve adlî usuller, posta teşkilatının oluşumu ve Beyt'ül Mal gibi çeşitli konular ile ilgilenmiştir. Hz. Ömer'in hilâfeti sonraki yüzyıllarda örnek alınan ve referans noktası kabul edilen bir hilâfet olmuştur. Sonraki yıllarda ulemâ İslâm hukuku ile ilgili birçok meselede Hz. Ömer dönemini delil olarak göstermişlerdir. Hz. Ömer aldığı kararları mescitte ilan ediyor ve halktan itiraz ve katkı bekliyordu. Özellikle devlet ile ilgili meseleleri kadınlarla istişare ettiği dahi bilinmektedir. Hac döneminde her yıl valiler toplantısı düzenlenmesini sağlamış halk ile valileri yüzleştirmiştir. Döneminde hak ve hukuk gibi meselelere özel bir önem göstermiş ve halk nezdinde oluşabilecek siyasî, ekonomik ve sosyal bütün ayrışmanın önüne geçmeye çalışmıştır. Askerî anlamda belirli bir düzen tesis etmek için çabalamış, komutan seçiminde özen göstermiştir. Nitekim komutanlara yetki kısıtlaması getirmiş ve gönüllerince fetih yapmalarını engellemeye çalışmıştır. Valilerden mal beyanı istemiş ve siyasî güçlerini kullanarak ekonomik menfaat elde etmelerine mâni olmuştur. Döneminde yapılan en önemli bürokratik yenilik divan oluşturmastır. Divana ek olarak yönetimi kolaylaştırmak için eyalet sistemini tatbik etmiştir. O'nun halifeliği sırasında İslâm devletinin sınırları genişlemiş ve önemli bir siyasî ve ekonomik güce ulaşılmıştır. Hz. Ömer sadece Müslümanlar için değil farklı etnik ve dinî aidiyetleri bulunan kişiler için de önemli reformlar yapmış ve bir güven duygusu tesis etmiştir. Nitekim Müslüman olmayan tebaadan alınan cizyenin fakir gayr-i Müslümlerden alınmasına engel olmuştur.¹³⁰

Hz. Ömer'in en dikkate değer uygulaması ise Şûrâ'yı sistemleştirmesidir. Hz. Ömer, halifeliğinin ilk yıllarında üzerindeki mevcut yoğunluktan dolayı istişareye gereken önemi verememiş olsa da halifeliğinin ilerleyen yıllarında bu uygulamayı sistemleştirmeye çalışmıştır. Döneminde fetihler, siyasî ve askerî problemler nedeniyle artık şûrânın kurumsallaşması kaçınılmaz olmuş ve Hz. Ömer bunun

¹³⁰ Azimli, a.g.e, s. 83-93.

bilincine olarak kurumsallaşmaya gitmiştir. Hz. Ömer'in danışma kurulunda başta önemli sahabeler olmak üzere Ensar ve muhacirlerden oluşan bir topluluk olduğu bilinmektedir. Hz. Ömer'in özel meseleleri görüştüğü bu topluluktan oluşan şura kurumuna ilave olarak kadın ve erkek bütün halkın katıldığı Mescid-i Nebevi Şûrâ'sı da bu dönemde uygulanmıştır.¹³¹ Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İslâm devletinin kurumsallaşması için Beytül mâl, Adalet ve Divan Teşkilatı, Cizye ve Haraç miktarlarının belirlenmesi, ortak bir takvim belirlenmesi gibi önemli yenilikler yaptığı bilinmektedir.¹³² Fakat onun en önemli özelliği adaletli oluşu ve adaletin tesisine verdiği önemdir. Nitekim o kırbaçlı halife olarak da ünlenmiştir.¹³³

Hz. Ömer dönemi her yönü ile sonraki yıllarda hükümdarlar için örneklik teşkil etmiştir. Onun siyasî dehası İslâm devletinin hızlı bir şekilde genişlemesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Kurduğu ve uyguladığı bürokratik sistem ve manevî yapı her yönü ile başarıya ulaşmış ve İslâm devleti adına güçlü bir temel yaratmıştır. Hz. Ömer'in sahip olduğu iktidar gücü ve karizmatik şahsiyeti yaptığı yenilikler nispetinde artmış ve ünü farklı coğrafyalara kadar yayılmıştır. O, halifeler içerisinde ulaştığı başarı, sahip olduğu güç ve yenilikçi yapısı ile ayrıcalıklı bir konum edinmiştir. Hz. Ömer'in üzerinde durulması gereken en önemli özelliklerinden birisi şüphesiz diplomasideki başarısı ve diplomat kimliğidir. O dış politikada başarılı işlere imza atmış, Bizans ve İran ile sürdürülen diplomatik ilişkilerde bu devletlerin tebaası olan Arap nüfusa yönelik dahiyane politikalar izlemiştir. Onların desteğini almak için Arap olma fikri üzerinde durmuş ve Araplık olgusunu ön plana tutmuştur. Böylelikle farklı devletlerin çatısı altında yaşayan Arap unsurlardan yararlanma yoluna gitmiş ve menfaat elde etmeye çalışmıştır. Hz. Ömer aynı zamanda fetihler yolu ile hâkimiyet altına aldığı yeni bölgelerde var olan idarecileri değiştirmeden onlarla anlaşma yoluna gitmiş ve sadakat duygusu kendilerine bağlanmalarını sağlamıştır. Halife Ömer, kamuoyuna özel önem vermiş halk ve devleti barışık bir vaziyette tutmaya gayret etmiştir.¹³⁴

¹³¹ Abdulkerim Öner, "Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları", EKEV, Sayı. 84, (2020), s. 5-20.

¹³² Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", HÜİFD, Sayı. 23, (2018), s. 136-153.

¹³³ Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer'in Kırbaç", FÜİFD, Cilt. 15, (2010), s. 55-70.

¹³⁴ İsrail Balcı, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", OMUİFD, Cilt. 16, (2004), s. 186-200.

Hiz. Ömer'in ardından üçüncü halife olarak yerini Hiz. Osman aldı. Hiz. Osman'ın halife seçilmesi Hiz. Ebu Bekir ve Hiz. Ömer'e nazaran oldukça farklı bir şekilde gerçekleşti. Hiz. Osman'ın halife seçilmesi için bir istişare kurulu kurulmuş ve yaklaşık olarak üç gün süren istişareler sonrasında Hiz. Osman halife seçilmişti.¹³⁵ Hiz. Osman'ın seçilmesi sürecinde istişare kurulu kurulması ve üç gün sonunda halifenin seçilmesinde Hiz. Ömer'in tavrı oldukça önemlidir. Hiz. Ömer yerine halife bırakmayı reddetmiş, Hiz. Muhammed'in de bir halife tayin etmediğini vurgulamıştı. Kendisi yerine geçecek olan birini seçmekten ziyade Abdurrahman b. Avf, Ali b. Ebi Talib, Osman b. Affan, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam ve Sad b. Ebi Vakkas gibi altı önemli sahabeyi seçilmesi için önermiş ve aralarından birinin istişare sonucunda yeni halife olmasını arzulamıştı. Nitekim onun bu davranış özellikle Abbâsîler döneminde halife seçiminde zaman zaman delil olarak gösterilen bir uygulama olmuştur. İstişare kurulunda yapılan görüşmelerde bazı adaylar halife adaylığından çekilmiş ve son olarak Hiz. Ali ve Hiz. Osman aday olarak kalmıştır. Abdurrahman b. Avf, kalan iki halife adayı ile ilgili halk arasında yaptığı araştırma neticesinde yeni halifenin Hiz. Osman olmasına karar verildi.¹³⁶

Hiz. Osman'ın halifeliği hem kendi dönemi için hem de sonraki yüzyıllar için sıklıkla tartışılan bir dönem oldu. O ilk başa geçtiği zaman Hiz. Ömer'in mirası olan intizamlı ve büyük ölçüde kurumsallaşmış bir devleti miras almıştı. Fakat Hiz. Ömer gibi karizmatik bir iktidar ve otorite sahibi bir halifeden sonra başa geçmesi onun için büyük sorumluluklar getirdi. Hiz. Ömer'in karizmatik şahsiyetine nazaran Hiz. Osman daha zayıf kalmış ve Hiz. Ömer'in devlet adamı olarak sahip olduğu pratikliği ve sorun çözmedeki kabiliyeti gösterememiştir. Hiz. Osman'ın özellikle Emevî sülalesine mensup birisi olması zaman içerisinde farklı sorunları da gündeme getirmiştir. Hiz. Osman hem halkla ilişkilerde hem de siyasette akrabaları Ümeyyeoğullarının etkisinde kalmıştır. Nitekim zaman içerisinde büyük valiliklere akrabaları olan Emevîlerden atamalar yapması ve valilik görevini hali hazırda sürdüren önemli büyük sahabeleri görevden alması siyasî ve toplumsal bir kırılma yaratmıştır.¹³⁷ Önemli valiliklere akrabalarını atamış olan Hiz. Osman aynı zamanda bir halife olarak

¹³⁵ Taberî, a.g.e, s 530-538.

¹³⁶ Azimli, a.g.e, s. 93-96.

¹³⁷ Adem Apak, "Hiz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", UÜİFD, Cilt. 7, (1998), s.487-521.

yeterince valileri denetlemiyordu. Böylelikle bazı vilayetlerde başına buyruk davranan valilerin halka zulüm ve haksızlık yapması gibi olaylar ortaya çıkıyordu. Aynı zamanda kabile asabiyetinin kadim köklerinin olduğu ve bir ölçüde halen devam ettiği bir toplumda, kabileler arası dengeyi gözetmemiş ve asabiyet sorunlarının tekrar gündeme gelmesine yol açmıştır. O, özellikle de Hz. Ömer'in oluşturmuş olduğu istişare heyetinin görüşlerini dikkate almamış önemli kararlarda hisleri ve kendi fikirleri ile hareket etmiştir. Hz. Osman'ın bu davranışları daha sonraki yüzyıllarda İslâm dünyasında ortaya çıkacak olan kendi başına karar alan ve fikirleri asla tartışılmayan bir halife figürünün temellerini atmış olacaktır. Hz. Osman halifeliği döneminde hem merkezdeki devlet görevlerine hem de valiliklere atamalarda halkın tercih etmediği ve sevmediği isimleri seçerek halkın tepkisini çekmeye başlamıştı. Böylelikle Kureyş ve Ensar gibi önemli topluluklar da Hz. Osman'a karşı tavır almaya başladılar. Hz. Ali, Hz. Osman'a halifelik gücünü artık yitirdiğini ve destekçilerinin yanından çekildiğini hatırlatmış fakat Hz. Osman Hz. Ali'ye kulaklarını tıkamıştır. Hz. Osman'ın tüm eleştirilere ve tepkilere rağmen sürdürdüğü akraba kayırmacılığı, akrabalarının zenginliğinin artması ve valilerin zulümlerine göz yumması artık toplumsal olarak tahammül sınırlarını aşmıştı. Hz. Osman artık bütün iktidarını ve saygınlığını yitirmiş bir halife olarak halkın açık hedefi haline gelmişti. Tüm bu yaşananlara daha fazla tahammül edemeyen ve eyaletlerden şikâyet için Medine'ye gelen isyancılar büyük bir tepki oluşturdular. Halife Hz. Osman'ın evi isyancılar tarafından kuşatıldı. Artık sahabe de tamamen Hz. Osman'a karşı tavrını koymuş ve halifenin evi kuşatıldığında ona yardım etmek dahi istememişlerdi. İsyancıların kuşatması Hz. Ali'nin girişimleri ve halife Hz. Osman'dan isyancıların taleplerinin yerine getirileceğine dair söz alınması ile dizginlenmişti. Mısır'a geri dönen isyancılar yolda tanımadıkları bir kişide halife Hz. Osman tarafından Mısır valisine yazılan ve isyancıların öldürülmesini emreden bir mektubu buldular. Bulunan mektup üzerinde toplumda büyük bir infial ortaya çıkmış ve tepki daha da büyümüştür. Yaşanan süreçte Hz. Osman mektuptaki mührün kendisine ait olduğunu kabul etmiş fakat yazıyı kendisinin yazdığını beyan ederek kendinî bu olaydan sıyırmaya çalışmıştır. Mektubun Mervan tarafından yazıldığı ortaya çıkmış fakat isyancıların taleplerine rağmen Hz. Osman Mervan'ı azletmemiştir. Bu süreçte ilk isyandan itibaren isyancılar sadece şikâyetlerini dile getirmek ve taleplerini kabul ettirmek için tepki göstermiş olsalar da artık mektup olayından sonra Hz. Osman'ın halifeliği tamamen

sorgulanmaya başlandı ve azledilmesini istendi. İsyancıların istifa talebinde karşılık Hz. Osman “*Allah’ın kendisine giydirdiği hilâfet gömleğini çıkarmayacağını*” yanıtını verdi. Allah tarafından değil halkın arzusu ve isteği ile seçilmesine rağmen iktidarına dinî bir dayanak olarak Allah’ı alet etmesi artık Hz. Osman’ın katledilmesine giden süreci başlatmış oldu. Yaşanan tartışmalar ileri bir boyuta ulaşarak Hz. Osman’ın katledilmesine kadar vardı. Hz. Osman eğer istifa talebini kabul etmiş olsaydı muhtemel olarak katledilmeyecekti. Hz. Osman’ın halife olarak tercih ettiği yönetim ve iktidar anlayışı Müslümanların siyasî ve sosyal hayatında yaşanan en büyük kırılmalardan biri olarak tarihte yerini aldı. Özellikle de bu süreçte yaşananlar sonraki yüzyıllarda daha da kötü olayların yaşanmasına sebebiyet verebilecek bir politik zihniyeti inşa etmiş oldu. Müslümanlar için halifenin katledilmesi süreci ve sonrası halk nezdinde kutuplaşmanın ve bölünmenin arttığı bir dönem oldu. Toplumsal ayrışma ve öfke o kadar büyüktü ki Medine halkı Hz. Osman’ın cenazesine sahip çıkmamış ve cenaze namazı kılınmamıştı. Halifenin katledilmesi toplum tarafından büyük bir sorun olarak asla görülmedi. Hz. Osman katledilmesine kadar olan süreçte halkın gözünde saygısını ve değerini yitirmiş bir halifeye dönüşmüştü. Katlinden sonra yerli halkın isyancılara bir tepki göstermemesi bunun en büyük kanıtlarından birisidir.¹³⁸

Hz. Osman’ın tutum ve davranışları ile döneminde patlak veren isyanlar ve toplumsal ayrışmalar kendisinden sonra yerini alacak olan Hz. Ali’ye çok ağır sorumluluklar ve politik yük bırakmış oldu. Hz. Osman’ın katledilmesinden sonra leadersiz kalan Müslümanlar yeni halifenin seçimi meselesinde de yine sorun yaşamaya başladılar.¹³⁹ Özellikle de isyancılar kendilerinden birinin halife seçilmesini halkın kabul etmeyeceğini düşündüklerinden yeni halifenin seçimi için Medinelilere ve Hz. Ömer’in şura heyetinde olan sahabelere baskı yapmaya başladılar. Halifenin seçimi konusunda Hz. Ali’ye teklif götüren Medine halkı Hz. Ali tarafından geri çevriliyordu fakat gelen ısrara dayanamayan ve siyasî karışıklıkların daha fazla devam edeceğinden endişe duyan Hz. Ali minbere çıkıp halktan bey’at aldıktan sonra halife olarak seçilmiş oldu.¹⁴⁰ Fakat Hz. Ali’nin seçildiği ortam devlet ve halk içerisinde siyasî karışıklıkların yaşandığı bir dönemde cereyan ettiği için ilerleyen zamanlarda tartışma konusu

¹³⁸ Azimli, a.g.e, s. 96-102.

¹³⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, Mü'minlerin Emiri Hz. Ali, İran, Ensariyan Yayınları, 1996, s. 105.

¹⁴⁰ Asım Sarıkaya, "Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi", SCÜİF, (2020), s.115-127.

yaratacak bir zemine sahip olmuştur. Nitekim Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı gibi toplumsal travma yaratacak olayların temelinde Hz. Ali'nin halife olarak seçilmesi sürecinin meşruiyetinin sorgulanması gibi nedenler de yer alacaktır. Aynı zamanda Hz. Ali'nin halife seçilmesinde sadece Medine halkının rızasının alınması ve Medine dışında yaşayan halkın onayının alınmaması da bir problem arz edecektir. Hz. Ali halife olarak seçilmesinin ardından yaklaşık olarak 5 yıl sürecek olan halifeliği başlamış oldu. O'nun seçildiği dönem Hz. Osman'ın katledildiği, siyasî ve sosyal olarak ciddi sorunların ortaya çıktığı bir dönem oldu. Böyle bir dönemde devlet başkanlığına getirilen Hz. Ali'nin esas sorumluluk alanı ise devlet bürokrasisini güçlendirmek, kurumsallaşmayı devam ettirmek ve fetihlere hız kazandırmaktan ziyade Müslümanlar arası mücadelelerle ve ihtilaflarla baş etmek oldu. Hz. Ali halifeliği döneminde zaman zaman aldığı kararlarda istişareye uymuş fakat bazı kararlarda ise kendi başına buyruk kararlar almıştır. O'nun tek başına kararlar almasının arkasında yatan asıl neden muhtemelen siyasî ortamın yarattığı olumsuz koşullar olmalıdır. Fakat vali tayinleri gibi daha önce halk arasında problemlere neden olan ve tepkilerin yükselmesine sebebiyet veren meselelerde istişareye uymadan vali tayinleri yapması Hz. Ali'nin sorunlar yaşamasına yol açtı. Hz. Ali'nin halk arasında nüfuzu bulunan Talha ve Zübeyir'in halifelik tekliflerini geri çevirmesi, kaynaklardaki ifadesi ile yüz bin savaşçıya denk bir karizmatik otoriteye sahip olan Kays b. Sâd'ı Mısır valiliğinden alınması ve Hariciler ile savaşması Hz. Ali'yi güçten düşürdü ve iktidarını sarsmaya başlamış oldu. Halifeliği döneminde Hz. Ali'nin otoritesini sarsan bir diğer olay ise Hz. Muhammed'in eşi Aişe ile yaptığı Cemel Savaşı'dır. Peygamber eşi ile girdiği savaş Hz. Ali'nin hem otoritesini sarsmış hem de önemli ölçüde askerî güç kaybetmesine neden olmuştur.¹⁴¹

Hz. Ali'nin karşılaştığı siyasî sorunlar, sahabeler ile yaşadığı tartışmalar ve halk nezdinden gücünü yitirmesi zaman içerisinde Muâviye'yi güçlendirmiş ve artık Muâviye, Hz. Ali'nin karşısına ciddi bir rakip olarak çıkmaya başlamıştı. Muâviye ise bu süreçte sahabelerin ve halkın güvenini yitiren Hz. Ali'ye karşı Hz. Osman'ın kan davasını kullanmaya başlamış, kabile asabiyetini tekrardan ortaya çıkarmış ve başta Şam halkı olmak üzere toplumun önemli bir kısmının gözünde Hz. Ali'nin katil olarak görülmesini sağlamıştır. Tüm bu yaşananlar Hz. Ali ile Muâviye arasında meydana

¹⁴¹ Azimli, a.g.e, s. 102-106.

gelecek olan Sıffin savaşına giden süreci ve zemini hazırlamıştır.¹⁴² Artık iktidarını ve otoritesinin yitiren Hz. Ali ile Muâviye 657 yılında Sıffin'de karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Hz. Ali'nin orduları galip gelmek üzereyken Muâviye'nin ordusu mızraklarının ucuna Kur'an-ı Kerim sayfeleri takmış ve Hz. Ali'yi Kur'an'ın hakemliğine davet etti. Bu olayın neticesinde taraflar anlaşma yapmak için İslâm tarihi literatürüne "*Hakem olayı*" olarak geçen hilâfet toplantısı tertip edilmiştir. İki taraf aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için birer hakem görevlendirdiler. Dûmetü'l Cendel'de Hz. Ali'nin hakemi olan Ebu Musa Eş'arî ile Muâviye'nin hakemi Amr b. As bir araya gelerek Hz. Osman'ın katli ve Muâviye'nin Hz. Ali'ye bey'ât'i gibi konuları görüştüler. Yapılan görüşmelerde iki hakem anlaşmamış sonuç olarak ise hem Hz. Ali'nin hem de Muâviye'nin görevden uzaklaştırılmasını kararlaştırmışlardır. Hz. Ali hakemlerin aldığı kararı hem tahkimnâmeye uymadıkları hem de Kuran ve sünnete tabi olmadıkları gerekçesi ile kabul etmemiştir. Yaşanan olaylardan asıl kazançlı çıkan ise Muâviye olmuştur. Muâviye hem yenilmek üzere olan ordusunu ve itibarını kurtarmış, hem de artık Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruiyetini ve geçerliliğini yitirmesini sağlamıştır. Muâviye artık Hz. Ali ile denk bir pozisyona gelmiş ve iktidar gücü Hz. Ali ile eş değer olmuştur. Muâviye ise bu olaylardan sonra Şam'da halifeliğini ilan etmişti. Müslümanlar artık bu tarihten itibaren Hz. Ali taraftarları ve Muâviye taraftarları olarak ikiye ayrılmışlardır.¹⁴³

Hz. Osman'ın döneminde başlayan siyasî ayrışma artık Hz. Ali ve Muâviye arasında cereyan eden mücadelelerle doruk noktasına ulaşmış oldu. Bu dönem aynı zamanda bir tarafta Hz. Ali'nin hilâfeti diğer tarafta da Muâviye'nin Şam'da ilan ettiği hilâfet ile devletin bölünmesine yol açmış ve iki farklı iktidar erki ortaya çıkarmıştır. İki farklı iktidar gücü ve yönetim anlayışı Müslümanların devlet ve yönetim tecrübesinde yaşadıkları ilk iki başlılık olması bakımından önemlidir. Bu yaşananlar sadece bununla kalmamış bu dönemde meydana gelen olaylar sonraki yıllarda Müslümanlar için daha acı bir tecrübe olacak olan Kerbela'ya giden süreci hazırlamıştır.

Hulefa-i Raşidin dönemi İslâm devlet yönetimi ve siyasî liderlik bakımından önemli bir dönemdir. Dört halifeden sonra artık İslâm dünyasında siyasî anlamda

¹⁴² Adnan Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", ANEMON, Cilt. 1, (2013), s. 173-190.

¹⁴³ Azimli, a.g.e, s. 105-110.

hiçbir şey eskisi gibi olmamıştır diyebiliriz. Bu nedenle bu dönemle ilgili olarak ilk dört halifenin siyasî liderliği, iktidar erkleri ve karizmatik şahsiyetleri gibi hususiyetlerin üzerinde durmak faydalı olacaktır. İslâm devletinin kurumsallaşması Hz. Muhammed döneminde tam olarak gerçekleşmemiştir fakat dört halife dönemi İslâm devletinin kurumsallaşması bakımından önemli adımların atıldığı ve muhtelif kurumların tesis edildiği bir dönem olmuştur. Dört halifenin aynı zamanda sahabe olmaları ve peygamberin devlet reisliğine tanık olmaları bakımında bir yönetici olarak öncelikle peygamberi örnek almışlardır. Onlar devlet yöneticisi olarak genellikle kendilerini farklı bir konuma getirecek iş ve tutumlar içerisinde asla girmemişler ve Hz. Muhammed'in örnekliliğini devam ettirmişlerdir. Her dört halife de esas iş olarak İslâm'ın hükümlerini yerine getirme ve eksiksiz uygulama hususunda gerekli vazifeyi üstlenmişlerdir. Özellikle de hükümlerin uygulanması, zekat toplama, sınırları koruma, ganimetleri paylaşma ve istişarede bulunma gibi konuları noksansız yerine getirmeye çalışmışlardır. Devlet işlerini bir düzene oturtmak amacı ile gerekli yardımcılar edinmişlerdir. Özellikle de dönemlerinde vezir, vali, kadı, komutan, katip, hacib, şurta görevlileri, nakibler ve Beytü'l Mal üyeleri gibi görevliler edinerek merkezi bir sistem kurgulamışlardır. Hz. Muhammed döneminde olduğu gibi devlet işleri ile ilgili duyuruları minberde yapmaya devam etmişler ve halka her zaman gerekli bilgilendirmede bulunmuşlardır. Hz. Muhammed döneminde başlayan minbere çıkma ve hutbe okuma geleneği uzun yıllar devam etmiş ve terk edilene kadar önemli bir siyasî meşruiyet aracı olmuştur. Halifelerin bir diğer özelliği olan sikke bastırma da önemli bir iktidar alameti olarak bu dönemden itibaren görülmeye başlanmıştır. Nitekim Hz. Ömer'in bir ihtiyaç olarak sikke bastırıldığı bilinmektedir. Sikke bastırmak sonraki yıllarda bir halifelik ve devlet geleneği olarak kurumsallaşarak devam etmiştir. Bu dönemde tam anlamı ile bir vezaret sisteminin olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat dört halife muhtelif işlerde kendilerine yardımcı olabilmeleri için benzer yardımcılar edinmişlerdir.¹⁴⁴ Hz. Muhammed'in vefatının ardından isyankar olan göçebe Arap kabileleri yeni liderlerin hükümdarlığını kabul etmemişlerdir. Özellikle de İslâm'ın getirmiş olduğu zekat yükümlülüğüne karşı çıkmışlardır. Başta asi Arap kabileleri olmak üzere dinden dönenler, Bizans ve Sâsânî gibi güçlerle mücadele bu dönemde devletin en önemli politikaları olmuştur. Nitekim Bizans ve Sâsânî gibi

¹⁴⁴ Azimli, a.g.e, s. 111-115.

önemli bir askerî ve siyasal güce sahip devletlere yönelik yürütülen askerî operasyonlar Emevî ve Abbâsîler tarafından da miras alınarak İslâm devletinin en temel cihân hâkimiyeti düşüncesine kaynaklık etmiştir.¹⁴⁵ Hulefa-i Raşidin dönemi Hz. Muhammed sonrası Müslümanların ilk siyasî tecrübelerinden biri oldu. İlk halifeler birçok hususta Kuran-ı Kerim'i ve Hz. Muhammed'i referans ve dayanak olarak almış olsalar da toprakların genişlemesi ile farklı kültürler ve farklı problemler ile de karşılaşmış oldular. Bu karşılaşmalara gerekli kurumsal ve bürokratik yeniliklerle cevap vererek başarılı bir siyaset izlemişlerdir. Fakat kendi içlerinde yaşadıkları siyasî ayrışma ve bir halife olan Hz. Osman'ın katledilmesi gibi büyük problemler ilk halifeleri ve iktidarlarını tartışmaya açmıştır.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminden itibaren Emevîler hem siyasî hem de toplumsal olarak yükselen bir güç olmaya başlamışlardı. Özellikle de Hz. Osman'ın kendi akrabalarını muhtelif devlet görevlerine ataması ile güçlenmeye başlayan Emevîler, Hz. Osman'ın katledilmesi sonrası seslerini daha çok çıkaran ve etkinliğini arttıran bir hareketle pozisyon almaya başladılar. Başta Muâviye olmak üzere Ümeyyeoğulları ailesi Hz. Osman'ın katledilmesini başarılı bir şekilde propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Fakat Muâviye akrabası olan Hz. Osman'ın katillerini halife olduktan sonra fitneye sebep olur diye sorgulamamış ve yargılamamıştır. Muâviye'nin propaganda sürecinde verdiği sözler, yaptığı intkam yeminleri unutulmuş veya asıl amaç iktidarı elde etmek olduğu ve amaca ulaşıldığı için umursanmamıştır.¹⁴⁶ Hz. Osman'ın vefatı sonrası Hz. Ali'nin iktidarı boyunca Emevî ailesi, Hz. Osman döneminde elde ettiği hâkimiyet ve iktidar gücünü kaybetmek istemiyordu. Nitekim Hz. Ali'nin vefatı sonrası yerine halife olarak geçen oğlu Hz. Hasan Emevîlerin kendisine karşı kurduğu siyasî ve toplumsal baskıya dayanamayarak halifeliği Muâviye'ye devretmek zorunda kaldı. Muâviye, Hz. Hasan'dan halifelik için yetkileri devralmış olsa da ilk halifelerin aksine seçimle başa gelmiş bir yönetici değildi. Özellikle de Hz. Ali döneminden itibaren siyasî ve toplumsal baskıyı kullanarak halifeliğine bir zemin hazırlamış ve kendisini nihayetinde halife olarak İslâm devletinin başına getirmiştir. Muâviye'nin halifeliğine giden süreçte diplomasiyi,

¹⁴⁵ Hamza Al, "Erken Dönem İslâm Devleti: Politik Birliğin Sağlanmasında Seçkin Sahabelerin Rolü". FÜÜİBD, Cilt. 4, Sayı. 2, (2020), s 31-58.

¹⁴⁶ Hasan Yaşaroğlu, "Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye B. Ebu Süfyan ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi", Turkish Studies, Cilt 8, (2013), s. 2213-2224.

ekonomik gücünü ve zaman zaman da silah yolunu tercih ederek bu konuma erişmesi oldukça önemlidir.¹⁴⁷

Muâviye'nin halifeliğinin niteliği ve boyutlarına geçmeden önce onun sahip olduğu karizmatik şahsiyet üzerinde durmakta yarar vardır. Muâviye esasen sonradan Müslüman olan birisi olarak Hz. Muhammed'in vefatından önce onun katipleri arasında yer aldığı ve bu görevde bulunduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda klasik dönem Arap tarihçilerinin aktardığı rivayetlere göre o Arap toplumu içerisinde okuma ve yazma bilen ender kişilerden biri olarak ifade edilmektedir. Buna ilave olarak aktarılan diğer rivayetlerde ise Muâviye için Arapların en önemli dâhilerinden biri olduğu sıkça dile getirilir. Hz. Peygamberin son yıllarında katiplerinden biri olarak yanında bulunması Muâviye'ye şüphesiz önemli bir ayrıcalık tanımıştır. O, bir asker olarak ön plana çıkan bir kişiden ziyade önemli bir diplomat ve ileri görüşlü bir politikacı olarak tanınmıştır. Sahip olduğu güçlü hitabet yeteneği, siyaset meselelerinde kurnazca veya dahiyane olarak tabir edilebilecek yaklaşımları gibi çeşitli özellikleri onun halifelğe giden süreçte en önemli karakteristik özellikleri olmuştur.¹⁴⁸ Muâviye, hilâfetin Kureyşliliği meselesini savunan önemli isimlerden birisiydi. Tüm bunlara ek olarak hilâfetin veya devlet idaresinin din ile elde edilemeyeceğini, para ve güç kullanmanın gerekliliğini savunduğu bilinmektedir. Muâviye çevresine ve halka sürekli ihsanda ve lütufta bulunan bir kişi olarak da tanınmıştır. Onun bu özelliği zaman içerisinde taraftarlarının çoğalmasına ve önemli bir toplumsal destek kazanmasına imkan vermiştir. Muâviye'nin aynı zamanda ilk halifeler döneminde çeşitli seferlere ve fetihlere katıldığı İslâm tarihçilerinin eserlerinde sıklıkla aktarılmaktadır. Fakat onun asıl parlaması Ürdün sahillerinin fethi sırasında gerçekleşmiştir. Muâviye ayrıca Hz. Ömer döneminde fethedilen Kudüs'ün barış yolu ile fethedildiğini belirten belgeyi imzalayanlardan birisi olmuştur. Bunlara ilave olarak Muâviye kardeşi Yezid b. Süfyan ile birlikte Cübeyl, Beyrut, Sayda ve Irak gibi şehirlerin fethedilmesinde de rol almıştır. İlerleyen süreçte ise Şam valiliğine tayin edilen Muâviye Akka, Sur ve Yafa gibi önemli şehirleri de fethederek İslâm topraklarına katan bir vali olarak ismini duyurdu. Halifenin teşviki ile Suriye'nin fethini tamamlayan Muâviye, ilerleyen süreçte deniz seferleri için izin almış ve İslâm

¹⁴⁷ Azimli, a.g.e, s. 124.

¹⁴⁸ Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Muhâliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", UÜİFD, Cilt. 19, (2010), s. 301-332.

topraklarını önemli ölçüde genişletecek girişimlerde bulunmuştur. Özellikle de yaz ve kış seferleri adı verilen Rum topraklarına seferlerin düzenlenmesine öncülük etmiştir. Muâviye'nin bu bölgelerde yürüttüğü faaliyetler neticesinde Müslümanlar Anadolu içlerine kadar sefer yapma imkanı bulmuştur. Hz. Ömer döneminde deniz aşırı fetih hareketlerinde bulunmak isteyen Muâviye halifenin tepkisini çekmişti. Aynı şekilde bu amacından vazgeçmeyen Muâviye, Hz. Osman döneminde de deniz aşırı askerî mücadele için halifeye başvurmuştu. Muâviye özellikle de kendisine itibar ve nüfuz kazandıracağını düşündüğü Kıbrıs'ın fethini çok istiyordu. Halife Hz. Osman'dan Kıbrıs'ın fethi için gerekli izni alındıktan sonra denizcilik hususunda tecrübesi olmayan Müslümanlar Muâviye önderliğinde Kıbrıs'ı fethederek tarihi bir başarıya imza atmış oldular.¹⁴⁹ Muâviye'nin özellikle bu başarısı İslâm coğrafyasının muhtelif yerlerinde ona büyük bir ün ve karizmatik bir iktidar ve popülerlik kazandırmıştır.

Başta Anadolu'ya yönelik seferlerle ön plana çıkan ve Suriye valisi olarak ünlenen Muâviye elde ettiği ganimetlerle hem halifenin hem de İslâm toplumunun büyük bir güvenini ve saygınlığını kazanmıştır. Muâviye'nin bu süreçte elde ettiği bütün kazanımlar ona halifelğe giden süreçte gerekli bütün moral ve motivasyonu sağlayacak etmenler olarak kabul edilebilir. Ekseriyetle mücadelenin ve idarenin güç olduğu sınır bölgelerinde zor koşullar altında mücadele eden Muâviye, burada elde ettiği kazanımlar ile halifeliği döneminde fayda sağlayabileceği önemli tecrübeler edinmiştir.

Muâviye'nin halifeliği İslâm tarihi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Özellikle de Muâviye'nin halifeliğine kadar olan süreçte İslâm devleti ekseriyetle Hz. Peygamber'in başlattığı devletleşme politikalarına bağlı kalan halifeler tarafından geleneksel bir anlayışla idare edilmişti. Fakat Muâviye ile birlikte İslâm devleti siyasî, ekonomik ve toplumsal olarak büyük bir dönüşüm yaşamaya başlamıştır. Muâviye'nin iktidarı ile birlikte İslâm devleti için klasik olarak adlandırılacak dönem bitmiş yeni bir dönem başlamıştır. Muâviye'nin iktidarı herkes tarafından kabul edilmiş ve bey'at alınmış bir iktidar olmasa da Muâviye ile Hz. Hasan arasında yapılan anlaşmadan sonra Müslümanlar tarafından bu yıla birlik yılı adına gelen "*Amu'l-Cemaa*" adı verilmiştir. Muâviye halifeliğinin ilk yıllarında

¹⁴⁹ İrfan Aycan, *Saltnata Giden Yolda Muâviye Bin Ebi Süfyan*, Ankara, Ankara Okulu, 2015, s. 50-74.

halifeliğine giden süreçte kendisine destek olan bölge valileri ve önemli komutanları himâye etmeye devam etti. Aynı zamanda da iktidarını meşrulaştırmak için muhtelif yerlerde valilik ve komutanlık kademelerinde değişikliği gitti. Muâviye'nin iktidarını güçlendirmek için gerçekleştirdiği tayinlerden ziyade ilerleyen süreçte kendisine siyasî bir rakip olabileceğinden endişe duyduğu Hımıs valisi Abdurrahman b. Halid b. Velid'i zehirleterek öldürülmesini sağlamak gibi siyasî hamleleri de olmuştur. Özellikle başarılı fetihler yürütmesi ve halkın gözünde itibarlı bir yönetici olarak ön plana çıkması neticesinde Abdurrahman b. Halid b. Velid Muâviye için iktidarının gelecekte bir tehdidi olarak görülmüş ve zehirlenerek öldürülmüştür. Muâviye politik alanda yaptığı iktidarını meşrulaştırma çabalarına ek olarak manevi alanda da karizmatik şahsiyetini ve dinî referansını güçlendirmek için de girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Bu husus ile ilgili olarak Hz. Muhammed'in Medine'de bulunan minberini Şam'a naklettirmek için harekete geçmişti. Minberle beraber çeşitli kutsal emanetleri de almak istemişti. Muâviye bu hareketi ile hiç şüphesiz manevi alanda da kendisine referans olabilecek ve iktidarına güç verebilecek gaye gütmekteydi.¹⁵⁰

Muâviye'nin idaresi boyunca iktidarını zedeleyebilecek güce sahip olan Hariciler ile giriştiği mücadele önemli bir yer tutar. Muâviye'nin Hz. Ali döneminden itibaren başlayan Harici isyanı ve muhtelif sorunlar ile yüzleşmesi onun karşılaştığı en büyük iç meselelerden biri olarak kabul edilebilir. Muâviye'nin Hariciler ile olan mücadelesi onun devlet yönetiminde önemli bir iç mesele olarak uzun yıllar varlık göstermiştir. Hariciler dışında bir diğer iç mesele olarak da Hz. Ali taraftarları ile mücadeleye girişmesi Muâviye'nin iktidarının tartışma yaratan konularının başına gelmektedir. Muâviye iç politikadaki bu sorunların dışında devletin fetihlerine ve genişlemesine hız kesmeden devam etmek istemiş ve hâkimiyet alanını genişletmek için faaliyetler yürütmeye devam etmiştir. Özellikle de halifeliğinden önce başarılı fetih hareketleri yürütmesi ve burada elde etmiş olduğu kazanımlar onun halifeliğe giden süreçte en önemli motivasyon gücü olmuştur. Muâviye fetihlerin devlete ve şahsi iktidarına kazandırdığı politik ve ekonomik güçten beslenmek için halifeliği döneminde de hız kesmeden hâkimiyet alanını genişletme girişimlerine devam etmiştir. Bilhassa Muâviye'nin döneminde Anadolu, Ermenistan, Horasan ile Sind bölgesine ve Kuzey Afrika'ya seferler düzenlenmiştir. Bu sefer hareketleri Muâviye'nin hâkimiyet alanını

¹⁵⁰ Aycan, a.g.e, s. 153-166.

genişletmesi ve devlete ekonomik olarak kazançlar sağlaması bakımından önemlidir. Fakat Bizans'a yönelik sefer ve İstanbul'un alınamaması gibi askerî hareketlerin devlete önemli bir askerî ve mali yük getirdiği dönemlerde söz konusu olmuştur.

Muâviye'nin halifeliği dönemindeki en önemli olay ise Muâviye'nin yerine halife olarak oğlu Yezid'i velihat tayin etmesi olmuştur. Yezid'in velihad olarak tayin edilmesi fikrinin ilk mimarı Kufe valisi Muğire b. Şube olmuştur. Muğire b. Şube, Muâviye'ye halife olarak yerine oğlu Yezid'i velihat tayin etmesini tavsiye etmiştir. İslâm tarihinde daha önce örneği görülmemiş böyle bir uygulamayı danışmanlarına danışan Muâviye bazı danışmanlarından bu uygulamanın doğru olmadığı gerekçesi ile tepki almıştır. Fakat hem kendisinin hem de ailesinin iktidarı için bu uygulamayı meşrulaştırmak üzere harekete geçen Muâviye valilerinin kendisinden sonra oğlu Yezid'e bey'at etmeleri için girişimlerde bulunmuştur. Aynı zamanda halk nezdinde velihad tayinini meşrulaştırmak isteyen Muâviye gerektiğinde baskı uygulayarak valihad tayinini kamuoyunda meşrulaştırma çalışmıştır. Muâviye ölmeden önce oğlu Yezide hitaben hilâfet yolunda ne gerekiyorsa hepsini yerine getirdiğini ve bütün Arapları ona itaatkâr kıldığını söylemiştir.¹⁵¹ Yezid'in halifeliğinin meşrulaştırılması için harekete geçen valiler ise bazen para bazen de zor kullanma ile halkın onayını alma yoluna gitmişlerdir. Bu yaşananlar İslâm tarihi içerisinde sonraki yıllarda büyük sorunları meydana getirecek toplumsal yaralar açmıştır. Muâviye'nin bu davranışına katılan ulemâdan kimseler olduğu gibi karşı çıkan önemli isimler de olmuştur.¹⁵² Fakat Muâviye bu davasından vazgeçmeyerek İslâm tarihinde ilk defa yöneticinin saltanat yolu ile verasetinin önün açmış ve büyük bir dönüşüm başlatmıştır. Muâviye'nin oğlu Yezid'in halifeliğini meşrulaştırmak için yürüttüğü totaliter davranışlar İslâm toplumunun huzuru ve güven ortamını zedeleyen bir hava yaratmıştır. Nitekim bu olayların neticesinde İslâm tarihine damga vuran Kerbela, Harre Vakası¹⁵³ ve Kabe'nin taşlanarak örtüsünün yakılması gibi travmatik olaylar meydana gelmiştir.

Emevî dönemi sadece hilâfetin saltanata dönüşmesi değil, İslâm devletinin kurumsallaşması, gelişmesi, hâkimiyet alanını genişletmesi, bürokratik, askerî ve ekonomik yeniliklerin yapılması bakımından da oldukça önem arz eder. Özellikle de

¹⁵¹ Taber'i, a.g.e, s. 93.

¹⁵² Azimli, a.g.e, s. 123-127.

¹⁵³ Harre Vakası hakkında daha fazla bilgi için bkz: İlyas Uçar, "Medine Tarihi'nde Kara Bir Gün: Harre Vak'ası", Tarih ve Gelecek, Cilt. 8, Sayı. 1, (2022), s. 33-52.

bu dönemde İslâm devletinin oluşturmuş olduğu devlet yapılanması ve felsefesi Emevîlerin ardılları tarafından da miras alınmış ve yüzyıllarca takip edilmiştir. Emevîlerin Muâviye öncülüğünde kurmuş olduğu siyasî yapılanma İslâm devletini emperyal bir güç haline getirmiştir. Böylelikle İslâm devletinde ilk defa dinî otoriteden meşruiyetini almaktan ziyade dünyevi ve siyasî bir iktidar meşruiyeti de tanımlanmış oldu. Muâviye'nin kurmuş olduğu siyasî yapılanma ardılları olan Emevî sülalesi halifeleri tarafından kendilerine karşı çıkan halkın ve önemli sahabilerin katledilmesine göz yuman bir iktidar oluşturmuştu. Muâviye ilk saray sahibi ve taht edinen halife olarak tanınmıştı. Hz. Ömer gibi önemli sahabiler Muâviye'yi “Müslümanların kısırası” ve “Arabın Kayseri” olarak tanımlamaya başlamışlardı. Emevî ailesinin temsilcileri artık İslâm devletine imamlık eden idareciler değil sultan ve melik olarak varlık kazanmış oldular. Kaynakların ifadesi ile Emevî ailesi kendilerini imparatorluk kurmaya adanmıştı.

Halifeliğine giden süreçte ve halifeliği sonrasında Bizans hududunda askerî operasyonlar yürüten Muâviye'nin halifelikten saltanata geçiş sürecinde Bizans etkisi görülmektedir. Özellikle Muâviye'nin devlet teşkilatı yapılanması Bizans'tan mülhem unsurlar barındırmaktaydı. Muâviye'nin üzerindeki Bizans etkisi sadece halifeliği döneminde değil daha Şam valisi iken kendisini göstermeye başlamıştı. Muâviye'nin Şam valiliği yıllarında Bizans Kayseri gibi giyindiği ifade edilmektedir. Emevîler döneminde daha önceki yıllarda özellikle Hz. Muhammed'in devlet başkanlığı ve ardından Hulefa-i Raşidin döneminde gerçekleştirilen birçok uygulama terk edilmeye başlanmıştır. Bu uygulamalarda şüphesiz bölgesel bir İslâm devletinden ziyade artan fetihlerle beraber bir imparatorluk haline gelmenin etkisi çok büyük olmuştur. Emevî fetihlerinin ardındaki asıl motivasyon İslâmiyet'i yayma çabası ve cihaddan ziyade ekonomik etkilerdir. Emevî saltanatının sahip olduğu lüks yaşam ve israf devlet ve hazine için büyük bir ekonomik yük getirmekteydi. Bu ekonomik yükün ortadan kaldırılması için en büyük araç ise fetihlerle yeni bölgelerin ele geçirilerek oralarda var olan ganimet ve zenginlikler elde edilmesidir. Emevîlerin dinî propagandadan uzak olan fetih hareketleri halife, vali ve askerlerin aç gözlülüğünden ileri gelmekteydi. Nitekim Emevî yayılmacılığının arkasındaki esas neden olan lüks yaşam ve israf

nedeni ile daha önce anlaşma yapılmış ve beyat alınmış bölgelere dahi göz dikildi.¹⁵⁴ Emevî hilâfetinın yarattığı ekonomik borç ve lüks yaşamın neticesinde fetihlerde yeterli olmamış böylelikle devlet önceki yıllarda halka dağıtılan gelire de el koymaya başlamıştır. Bu dönemde askerlerin savaşlarda elde ettiğı ganimetlere de devlet adına el konulmaya başlanmıştır. Emevî döneminin en büyük talihsizliklerinden birisi de dönemlerinde büyük salgın hastalıkların görünmesi olmuştur. Emevîler döneminde üç büyük salgın hastalığın görüldüğü bilinmektedir. Nitekim bu salgınların biri Emevî iktidarının ilk yıllarına ikincisi orta dönemlerine üçüncüsü ise son dönemlerine denk gelmiştir. Salgın hastalıklar Emevîlerin sağlıklı karar almalarını etkilemiştir. Nitekim Emevî iktidarına en büyük desteğı veren Duhâtü'l-Arap'tan iki kişinin salgında hayatını kaybetmesi devletin kurumsal işleyişini etkilemiştir. Salgın hastalıklar Emevî devletinin yıkılışında gözden kaçırılan önemli detaylarından birisidir. Hanedan özellikle de devlet, salgın hastalıklarla mücadelede zayıf düşmüş ve otoritesini iyice yitirmeye başlamıştır.¹⁵⁵

Yukarıda ifade ettiğimiz sebepler neticesinde halk, ulemâ ve askerlerin arası Emevî saltanatı ile zaman içerisinde açılmaya başlayacak ve Abbâsî ihtilaline giden süreç hızlanacaktı. Emevîler hükümdarın eylemlerinden dolayı asla sorgulanamayacağını düşünmekteydi. Hükümdarın herhangi bir eylemi nedeniyle halkın onu sorgulamaya hakkı yoktu. Özellikle de iktidarlarını Araplık düşüncesi üzerinde inşa eden Emevî halifeleri kendilerini Mevali veya Müslüman olmayanlardan her şeyde üstün görme eğilimi içerisindeydi. Aynı zamanda Emevîlerin Mevali yani Arap olmayan Müslümanlara karşı yürüttükleri politikalar ve Emevî valilerinin haksız uygulamaları Emevî iktidarının tartışmaya açılmasına sebebiyet verecekti.

Emevîlerin bir diğer önemli girişimi düzenli ve profesyonel orduyu kurmak olmuştur. Başta halk nezdinde iktidarlarına karşı gelebilecek isyanları önlemek gerekse de fetihlerde başarılı sonuçlar almak için profesyonel askerliğin ve düzenli ordunun temelleri bu dönemde Muâviye tarafından atılmış oldu. Muâviye iç politikada kendisine karşı çıkanları susturmak ve iktidarını güçlü tutmak adına tesis ettiğı emniyeti bu orduya borçluydu. Özellikle Afrika'dan cahil ve aç olan Berberi, Kıpti ve

¹⁵⁴ Gerlof Van Vloten, Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia Ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, Ankara, Otto Yayınları, 2021, s. 29-33.

¹⁵⁵ Hüseyin el-Mhemit ve Hakan Temir, "Emevî İktidarın Kuruluş ve Yıkılışında Salgın Hastalıkların Etkisi", DAAD, Cilt. 20, Sayı. 2, (2020), s. 933-960.

yeni Müslüman olmuş insanlar Muâviye'nin hizmeti altına girmişti. Bu kitlelerin Muâviye'nin kararlarını sorgulamadan uygulayabilecek karakterde olmaları başarılı bir Emevî politikasıydı. Nitekim bu kitle Emevî iktidarının emriyle Kabe'yi yıkmış, Mescid'i Nebevi'yi işgal etmişti. Sahebler öldürülmüş ve kadınlara tecavüz edilmişti. İslâm devletinin Kur'an-ı Kerim vahyi ile bildirilen ve Hz. Peygamber'den itibaren başarılı bir şekilde işletilen “şura kurumu” Muâviye tarafından gereksiz görülerek kaldırılmıştı. Muâviye ile birlikte artık devlet işlerinde başta sahabeler olmak üzere danışma ve istişare etme geleneği ortadan kalkmış oldu. Cahiliye dönemin en ayırt edici hususlarından biri olan ve Hz. Peygamber'in mücadelesi ile terk edilen kabile asabiyeti Emevîler ile birlikte tekrar ortaya çıkmıştır. Böylelikle hilâfet kurumuna kabile asabiyeti tesir etmiştir. Bu kabile asabiyeti daha da artarak bir Arap milliyetçiliğinin doğmasına sebebiyet verdi. Böylelikle Arap ve Mevali ayrımı artık toplumun bütün tabakalarında gün yüzüne çıkmaya başladı. Emevîlerin saltanatı boyunca kabile asabiyetinin bir gereği olarak kendileri ailevî meselelerini devlet politikası haline getirdiler. Özellikle de bu husus ile ilgili olarak cahiliyeden itibaren aralarında problem bulunan Haşimoğullarına karşı iktidar güçlerini de kullanarak bir zulüm ortamı oluşturdular.¹⁵⁶ Emevî iktidar modeli kuvvete dayalı bir iktidar modeli olarak otoritesinin devam ettirmek için yeni baskı yöntemleri geliştirmişlerdir. Bunlardan en önemlisi ise baş kesme eyleminin ihdas edilmesidir. Emevîler iktidarlarını ayakta tutabilmek için başta Hz. Hüseyin taraftarları olmak üzere daha sonra da kendilerine karşı isyan hareketine girişen veya muhalefet güden kişilerin başlarını kesmeyi bir gelenek haline getirmişlerdir.¹⁵⁷

Emevî devleti mensupları teşkilatçı ve devlet işlerinden anlayan kişilerdi. İslâm dünyasında menziller ve posta teşkilatını ilk onlar kurdular. Vakıf sistemini de kurarak geliştiren onlar oldu. Devlet divanları, hisbe teşkilatı ve adalet teşkilatının gelişmesi ve kurumsallaşması onların döneminde oldu.¹⁵⁸ Emevî döneminin İslâm siyaset geleneğinde yaşatmış olduğu bir diğer dönüm noktası ise hukuk alanında cereyan etmiştir. Hz. Muhammed'in Medine tecrübesinde tesis etmiş olduğu ve temellerini attığı gayri Müslimlere yönelik hukuk Emevîler ile birlikte inkıraza uğramıştır. Hukuk

¹⁵⁶ Azimli, a.g.e, s. 123-152.

¹⁵⁷ Mehmet Akbaş, "Ölü Bedenlere Kasdetme Girişimi Olarak İslâm Tarihinde İlk Baş Kesme Hadisesinin Ortaya Çıkışı Ve Emevîler Döneminde Başları Keslenler", İTAD, Sayı. 1, s. 54-65.

¹⁵⁸ Yusuf el-İş, “ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Ahdasu elleti Sebekatha ve Mehddet leha İbtidaen Fitneti Osmân” (çev. Ömer Aras), AİBÜİFD, Cilt. 5, Sayı. 10, s. 177-188.

dolayısı ile adaletin inkırazı zaman içerisinde iktidarın inkırazını doğurmuştur. Hukukta var olan eşitlik bozulmuş, Arap olan ile olmayanlar arasında adaletin tesis açısından hukuk yara almıştır. Emevîlerin tekrar ortaya çıkardığı kabile asabiyeti neticesinde gayri Müslimlerin İslâm'a geçişi yavaşlamış, farklı bir milliyete mensup olup İslâm'ı seçenler ise köle ile eşit tutulmaya başlanmıştır. Aynı zamanda manevî meselelerde İslâm hukukuna olan bağlılık şahsi hukuka dönüşmeye başlamıştır. Özellikle de Muâviye ve atadığı valiler manevî meselelerde İslâm bilhassa da Kur'an-ı Kerim hukukundan ziyade şahsi hukuku tercih etmişlerdir.¹⁵⁹

Muâviye öncülüğünde Emevîlerin hilâfeti saltanata çevirme girişimlerinin yarattığı bir diğer önemli dönüşüm ise ileriki yıllarda İslâm tarihinde iktidar mücadelesine girecek olan muhalefet hareketleri için referans noktası olmasıdır. Başta Abbâsî ihtilali olmak üzere daha sonraki yüzyıllarda da iktidar mücadelesine giren kişi, hanedan ve toplulukların en temel olarak aldıkları referans noktası ve beslendikleri kaynak Muâviye'nin hilâfete ve saltanata giden süreçteki başarısıdır. Muâviye'nin bu başarısı sonraki dönemlerde iktidar mücadelesi veren herkes için bir umut kaynağı ve motivasyon gücü olmuştur.¹⁶⁰

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz tüm bu hususiyetler zaman içerisinde Abbâsî ihtilalini ve Abbâsî ihtilaline giden sürecin sosyo-politik arka planını oluşturmuştur. Emevî iktidarın son yıllarında doğru artan isyan hareketlerin artık güçten düşen Emevî ailesi tarafından bastırılması hususunda zafiyetler ortaya çıkmıştır. 718-719 yılı civarında Hz. Muhammed'in amcası olan Abbas b. Abdilmuttalib'in torunlarından biri olan Muhammed b. Ali'nin liderliğinde uzun bir süredir propaganda faaliyetleri ile gizli olarak başlayan ihtilal hareketi başarıyla sonuçlanmış ve İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktası yaratmış Emevî iktidarına son verilmiştir. Başarıya ulaşan Abbâsî ihtilali başarıya ulaşana kadar yaklaşık olarak 32 yıl sürmüştür. Bu 32 yıl süre zarfında Emevîlere yönelik ciddi bir propaganda, toplumsal tabakalaşma ve askerî organizasyon yürütülmüştür. Uzun bir süre iktidarda kalan Emevî hanedanından sonra tarihte ilk defa İslâm devletinde bir hanedan değişikliği meydana gelmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁹ Ahmet Ağırakça, Hilafet-Saltanat Mücadelesi, İstanbul, Akdem Yayınları, 2011, s. 95-100.

¹⁶⁰ Şaban Öz, Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi, Ankara, Ankara Okulu, 2012, s. 242.

¹⁶¹ Nahide Bozkurt, Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali, Ankara, Ankara Okulu, 1999, s. 6-15.

Bu hanedan değişikliği İslâm devleti adına oldukça kanlı bir süreç sonunda gerçekleşti ve yeni hanedanın tesisi sürecinde de kan dökülmeye devam etti. Abbâsî hanedanı mensupları Emevîleri ve onları destekleyenleri öldürerek saltanatta hak iddia edebilecek herkesi ortadan kaldırmaya çalıştılar. Emevî iktidarı yerine yeni iktidarın güçlü bir şekilde tesis edilmesi için her türlü mücadeleyi meşru gören Abbâsî hanedanının kurucusu Muhammed b. Ali, giriştiği kanlı mücadele nedeni ile “*es-Saffah*” yani “*kan dökücü*” adını aldı. Abbâsî ihtilali sonrasında Emevîlere yönelik yürütölen mücadele sadece yaşayan Emevî temsilcilerine ve destekçilerine değil Emevî hanedanının ölmüş mensuplarına yönelik bir nefrete de dönüşmüş oldu. Nitekim Muâviye başta olmak üzere Emevî ailesinin önemli isimlerinin kabirleri açılarak tahrip edildi.¹⁶²

Abbâsîler bir hanedan değişiminden ziyade kendilerini yeni bir devlet olarak tanımladılar ve konumlandırmaya çalıştılar fakat Abbâsîler siyasal anlamda bir devlet geleneği olarak Emevîlerin mirasını devam ettirdiler. Abbâsî ailesi köken olarak Arap’tı fakat Emevîlerin elinden hilâfetin alınması sürecinde ihtilal boyunca birçok Arap olmayan unsurdan faydalanmış ve destek görmüşlerdi. Bu nedenle Abbâsî saltanatı Emevîlerin tesis etmiş olduğu Mevali stratejisine aykırı olarak hem devlet içerisinde hem de toplumsal cemiyetlerde Arap olmayan Müslömanlar ile beraber hareket etmiştir. Abbâsîler birlikte Araplar ile Arap olmayan Müslömanlar arasındaki fark ortadan kalkmış oldu. Vezirlik gibi önemli makamlar İran kökenliler tarafından doldurulmuş, önemli askerî komutanlıklarda ise savaşçılıkları ile ön plana çıkan Türkler yer almaya başlamıştı. Abbâsî hilâfeti Horasanlı olarak tabir edilen İranlı ve Türk unsurlara “*devletin adamları*” gibi çeşitli adlar vererek onları ayrıcalıklı bir yerde konumlandırmış oldular. Abbâsî hilâfetinin bir diğer önemli özelliği ise Emevîlere karşı yürüttükleri propagandanın da esasını teşkil eden Emevîlerin bozduğunu iddia ettikleri sünneti ve adil yönetimi tekrar ihya etmek olmuştur. İhtilal sürecinde davalarına haklı bir meşruiyet kazandırmak isteyen Abbasoğulları dinden ve sünnetten bir meşruiyet elde etmek aruzu da duymuştu. Abbâsîlerin iktidarlarının başlangıç dönemlerinde başarılı bir şekilde yürüttükleri eşitlik ve adalet ilkesi zaman içerisinde zafiyete uğradı. İlerleyen yıllarda Abbâsîler isteklerini ve siyasetlerini uygulayabilmek için orantısız güç kullanma hususunda Emevîlerden daha ileri bir noktaya ulaştılar.

¹⁶² İhsan Süreyya Sırma, Abbâsîler Dönemi, İstanbul, Beyan Yayınları, 2019, s. 17-21.

Abbâsîlerin saltanatında hükümdarın meşruiyet kaynağı Emevîlerin aksine farklı bir noktaya ulaşmış oldu. Emevî iktidarında hükümdarlık nazariyesi ve halifenin gücünün temeli kabile reislerinin rızasına dayalıydı fakat Abbâsîler ile birlikte iktidar Allah tarafından verilmiş mukaddes bir şey olarak kabul edildi.¹⁶³ İktidar anlayışındaki bu değişimin arkasındaki felsefe hiç şüphesiz Türk ve İran iktidar ve hükümdar anlayışı olmalıdır. Abbâsîler'in Mevali ile yakın olan ilişkileri sadece kültürel anlamda değil siyasî, sosyal ve ekonomik anlamda da İran ve Türk tesirinde kalmalarına sebebiyet vermiştir. Özellikle de Abbâsî ihtilalinin oluşum sürecinde İran nüfuzunun yardımı ve tesiri oldukça büyük oldu. İranlı unsurlar Emevîlerin onlara yönelik izlediği politikalara bir tepki olarak Abbâsîleri ihtilal boyunca desteklediler. Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşmasından sonra İranlı unsurlar, kendi siyasî gelenekleri ve politik temayyüllerini Abbâsî hanedanı üzerinde hâkim kılmak için siyasî, sosyal ve ekonomik birçok girişime imza atmışlardır.¹⁶⁴ İslâm imparatorluğunun Emevîlerin son dönemi ile Abbâsîlerin ilk dönemlerinde doruk noktasına ulaşan genişleme evreleri, devleti farklı kültür geleneklerine sahip medeniyet birikimleri ile karşı karşıya getirmiştir. Özellikle de farklı siyasî, dinî ve sosyal kültürel kodlara sahip gayrimüslim topluluklar ile kurulan ilişki büyük bir dönüşüm başlatmıştı. Bilhassa Abbâsî hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması İslâm devletinde Zerdüştlüğün ve İranî düşüncenin etkisinde kalmasına yol açtı. İranlı yöneticiler muhtelif alanlarda hâkim kültür olmaya başladılar.¹⁶⁵

Emevîler döneminde var olan Arap-Bizans siyaset geleneği Abbâsîler ile birlikte tam anlamı ile yeniden yapılandırılmıştır. Emevîlerle birlikte Arap – İslâm ve Bizans olarak yeni bir tanım kazanan siyasî gelenek yerini Arap ve Bizans geleneklerini hâkim olduğu İslâm ile İran siyasî geleneklerine bırakmıştır. Böylelikle İslâm-İran diye tanımlayabileceğimiz yeni bir siyasî düşünce dinamikleri oluşmuştur.

Emevîler döneminde hem Muâviye'nin uzun yıllar Suriye'de görev yapması hem de devletin başkenti olan Dimaşk'ın burada bulunması Suriye'yi Emevî iktidarı boyunca önemli bir siyasî, sosyal ve ekonomik merkez haline getirmişti. Fakat Abbâsîler ile birlikte artık başkent Dimaşk'tan Kufe'ye ardından da Bağdat'a taşınarak

¹⁶³ Abdülaziz ed-Duri, Abbâsîler Tarihi, İstanbul, Beka Yayınları, 2020, s. 48-51.

¹⁶⁴ Mesut Can, Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği, Konya, Çizgi Yayınları, 2016, s. 28.

¹⁶⁵ Annemarie Schimmel, İslâmın Mistik Boyutları, İstanbul, Alfa Yayınları, 2020, s. 71.

Suriyeli Arapların siyasî, sosyal ve ekonomik hegemonyaları ortadan kalkmış oldu. Artık yeni başkentte yeni bir iktidar ve iktidarın nüfuzu altında güç kazanan bir halk ortaya çıkmaya başladı. Emevîler döneminde güçlenen aile ve kabileler artık yerini Abbâsîlere yakın olan ve ihtilal sürecinde onları destekleyen ailelere bırakıyordu. Dinî, siyasî ve sosyal alandaki tüm bu değişmelere ilaveten Abbâsîlerin Emevîlere nazaran en büyük gelişim kaydettikleri alan kültürel ve ilmi saha olmuştur. Emevîlerin başta Arap olmayanlara yönelik tutumları ve Arap milliyetçisi politikaları farklı kültür ve medeniyet unsurlarının Emevî hayatına nüfuz etmesini engellemişti. Fakat Abbâsîlerin ihtilal sürecinden başlayan başta İranlı ve Türk unsurlar olmak üzere Mevali ile geliştirdikleri samimi ilişkiler neticesinde Abbâsî devleti ilmi ve kültürel alanda yenilikleri ve tesirleri kucaklayan bir ortama ev sahipliği yaptı. Mevali ve Arap kültürünün iç içe geçtiği yeni medeniyet ortamı fetihlerle beraber gelişerek devam etti. Fakat ilk başlarda Abbâsî saltanatı ve Mevali arasında kurulan samimi ilişkiler, bürokrasi ve komuta kademesinde Mevali unsurlara verilen görevler zaman içerisinde Abbâsîlerin en zayıf noktasını oluşturdu. Böylelikle daha fazla güç ve iktidar talep etme arzusu içerisinde giren Mevali, Abbâsîlerden ayrı bir siyasî organizasyon kurma ve devletleşme saikleri ile hareket etmiş bu da Abbâsîlerin sonunu hazırlamış oldu.¹⁶⁶

1.3. PERS-İRAN İKTİDAR TASAVVURU

İran coğrafyası tarih boyunca büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir coğrafya olması nedeniyle sahip olduğu maddi ve manevi kültür bakımından oldukça önemlidir. Özellikle de bu coğrafyada binlerce yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan Farslıların yaratmış olduğu medeniyet unsurları, siyasî, sosyal, dinî ve ekonomik olarak mühimdir. İranlılar tarihin erken dönemlerinden itibaren devlet kuran ve şehir yaşamına geçen bir halk olmuştur. Onların sahip olduğu bu özellikler kendilerine ait köklü bir yazılı ve sözlü gelenekler oluşturmalarının yanı sıra medeniyet inşa edecek birikimin doğmasına da imkan tanımıştır. Bu medeniyetin temsilcisi olan İranlılar dünya tarihinde kendilerine özgün siyasî, dinî ve sosyal kültür yaratmışlar ve bu kültürel varlığın temsilcisi olmuşlardır. İran medeniyeti sahip olduğu köklü geleneği ile zaman zaman hâkim bir medeniyet olarak farklı coğrafyalardaki devlet ve

¹⁶⁶ Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Çöküşü, Ankara, İlav Yayınları, 2022, s. 418-421.

toplulukları etkilemiş ve fetihler yolu ile kendi siyasî ve kültürel hegemonyasını yayma imkanını bulmuştur.

İran topraklarında tarihte ilk teşkilat Medler tarafından kurulmuş ve daha sonraki yüzyıllarda diğer İranî devlet ve hanedanlar tarafından geliştirilmiştir. Medlerin hâkimiyet döneminden itibaren İran daima bölgesel ve küresel bir güce sahip olan devlet ve imparatorluklar yaratmıştır. İran uygarlıkları yaklaşık olarak bin yıla yakın bir süre sadece İran palatosunda değil İran topraklarının çok daha ötesine kadar yayılan ve hüküm süren bir siyasî organizasyon oluşturmuştur. Binlerce yıl İran topraklarının dışında hâkimiyet alanı tesis eden İran devletleri kendi yarattıkları zengin kültürel unsurları yayma imkanı bulmuş aynı zamanda farklı kültür ve medeniyetlerden de siyasî, sosyal ve ekonomik olarak etkilenmişlerdir. Yunan, Arap ve Türk toplulukları İran kültürünün etkisi altına girmiş aynı zamanda kendi kültürlerini de İran kültürü içerisine sokarak zengin bir medeniyet birikiminin ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır.¹⁶⁷

Tarihi süreçte büyük imparatorluklar kuran Farşlıların başarısının arkasında yatan en büyük etkenlerden birisi hiç şüphesiz kurdukları siyasî yapılanma, hâkimiyet telakkisi, bürokratik sistem ve hanedanların iktidar gücüdür. Bütün bunları kapsayan daha genel bir tanımlama ile “*Fars – İran İktidar Tasavvuru*” diyebileceğimiz bu siyasal gelenek başta komşu devletler ve halklar olmak üzere dünya siyasetinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Erken dönemlerden itibaren Persia veya İran olarak adlandırılan bu bölge Mezopotamya, Anadolu, Levant ve Mısır gibi önemli medeniyet merkezilerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle de Prehistorik çağlardan itibaren İran toprakları zengin bir kültüre ev sahipliği yapmıştır. Yakın dönemlerde yapılan birçok arkeolojik kazı İran kültürüne ve tarihi varlığına dair önemli bulguları gün yüzüne çıkarmıştır.¹⁶⁸ Bu arkeolojik bulgulardan hareketle M. Ö 4. Binyılda İran topraklarında şehir kültürünün ortaya çıktığı bilinmektedir. İran’ın erken yüzyıllarda başlayan şehir kültürü ilerleyen yüzyıllarda İran medeniyetinin tesisi için gerekli olacak bütün siyasî, sosyal ve kültürel etkileri ortaya çıkaracak hareket noktası olarak kabul edilebilir.

¹⁶⁷ Muhammed R. Hafeziniya, İran Jeopolitiği ve Siyasî Coğrafyası, Ankara, İraniyat Yayınları, 2017, s. 145.

¹⁶⁸ Ekrem Memiş, Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar), Bursa, Ekin Basım yayın, 2019. S. 1-3

İran'ın siyasî kültürünü şekillendiren iki önemli medeniyet bölgesi göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi İran'ın Batısında bulunan Mezopotamya bir diğer ise Doğusunda Bulunan Orta Asya'dır. Gerek Mezopotamya gerekse de Orta Asya uygarlıkları İran uygarlığının kültürel olarak içe içe geçtiği ve beslendiği kaynaklardan kabul edilebilir. Özellikle de Parslar devlet düşüncesi, yönetim anlayışı ve siyasal geleneklerini Med ve Urartu gibi medeniyetlerden esinlenerek almışlardır.¹⁶⁹ Erken dönem İran devletlerinde de tıpkı Mezopotamya ve Orta Asya uygarlıklarında olduğu gibi hükümlarlık ve bütün otorite Tanrı'ya aitti. Tanrı tarafından seçilmiş olan hükümdar Tanrı'nın bir vekili olarak onun adına hüküm sürmekteydi. İran'ın dinî ve siyasal kültüründe tek Tanrı, tek evren, tek hükümdar ve tek kanun düşüncesinin ağır bastığı ve ön plana çıktığı görülmektedir. İran hanedanlarının Tanrısal varlıkları özellikle Ahmeniş hanedanlığından Sâsânî hanedanlığına geçiş döneminde daha da belirginleşti. Bilhassa savaşçılığı ile ön plana çıkan Ahmeniş hanedanlığı yerini İran tarihinde ilk defa dinî ve manevi yönü kuvvetli olan ve dinî meşruiyet güden Sâsânî hanedanlığına bıraktı. Hanedanlığın bu dönüşümü İran tarihi içinde büyük bir dönüşümü başlatmış oldu. Sâsânîlerin din ve devlet hususunda tasavvurlarını ifade eden en önemli örnek ise Ardeşir'in oğlu Şahpur'a söylediği şu sözlerdir: *“Devlet ve din iki kardeştir. Biri olmaksızın diğeri asla ayakta kalamaz. Din devletin, devlette dinin önündeki kaledir”*. Kral Ardeşir'in oğlu Şahpur'a söylediği bu tarihi söz Sâsânîlerin devlet yapılanmalarının arkasındaki meşruiyet araçlarından birinin din olduğunu gözler önüne sermektedir.¹⁷⁰ İran halklarının kadim geçmişinde belirli bir dinî misyonu bulunan grupların hükümdardan destek görerek ayrıcalık sahibi olduğu bilinmektedir. Özellikle de farklı etnik unsura sahip halkların bir arada yaşadığı İran'da zengin bir sosyal ve dinî kültürün varlığı gözlemlenmektedir. Bu zengin kültürel varlık dinî alanda kendisini daha fazla hissettirmekle beraber zaman zaman hükümdar tarafından destek gören dinî grup dışında bulunan dinî topluluklara karşı hoşgörüsüzlüğün varlığı da bilinmektedir.¹⁷¹

İran tarihinde önemli bir yere sahip olan Ahmeniş hanedanı ile birlikte bu topraklarda bağımsız bir bürokrasiye ve orduya sahip bölgelerden ve

¹⁶⁹ Muhammed Taki Zehtabi - Ferhad Rahimi, İran Türklerinin Eski Tarihi, IQ Yayınları, İstanbul, 2010. s. 239.

¹⁷⁰ Coşkun Faik Kavala, İran Kadim Uygarlık, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2019, s. 114-126.

¹⁷¹ Gene R. Garthwaite, İran Tarihi, İstanbul, İnkilap Yayınları, 2021, s. 8.

konfederasyondan oluşan bir imparatorluk kavramının ortaya çıktığı görülmektedir. Fakat bu konfederasyon yapısına rağmen bölgeleri merkezdeki kralın bürokrasisi ve askerî gücü ile kuşatılmış bir durumdaydı. İmparatorluğun başında bulunan kral, kralların da kralı olarak diğer bütün siyasî bölge yapılanmalarının ve konfederasyonların üstündeydi. İran'ın siyasî yapısı içerisinde dinî gruplar özellikle de ulemâ olarak kabul edilen Zerdüşť rahipler bürokrasi işlevini yerine getiren kişiler olarak varlık gösteriyordu. Bürokrasi görevini ifâ eden Zerdüşť rahipler, hükümet özellikle de kral tarafından atanarak onun tamamlayıcısı görevi ile işleri devam ettirmektedir. Fakat Zerdüşť rahipler her ne kadar hükümdar tarafından atanmış olsalar da hükümetten bağımsız olarak hareket edebilme hakkına sahiptiler. İran da tarih boyunca ekseriyetle merkezi hükümdarın halktan fazla bir şey beklemediği ve halka karşı da hizmeti esas almadığı göze çarpmaktadır. Merkezi hükümetin içinde bulunduğu bu durumda onun yerine bölgesel siyasî yapılanmalar halktan gerekli vergileri aynî ve nakdî olarak aldığı bunun yerine gerekli hizmeti de ifa ettiği bir durum söz konusuydu. Merkezi yönetim ve hükümdardan ziyade halkla siyasî, sosyal ve ekonomik olarak daha sıkı ilişkiler kuran bölgesel yapılanmalar kurdukları bu ilişki sayesinde kısmi bir bölgesel özerklik ve bölgesel iktidar tesis etmişlerdir. Merkezi hükümet ve kral ise ekseriyetle kendisini idealize ettiği manevi iktidar gücü ve otorite sayesinde tüm bölgelerde söz sahibi olabiliyordu. İran hükümdarlarının tarih boyunca en büyük sorunlarından biri sınırların korunması ve göçebe halkların kontrol edilmesi olmuştur. İran'da göçebelik bölgesel özerk yapıları güçlendiren fakat merkezi imparatorluğu ise zor duruma sokan en temel problemlerden biri olarak var olmuştur. Göçebe halkları kontrol altında tutmak ve asayişini sağlamak hükümdar ve ordusu için oldukça güç olmuştur. Özellikle de doğudan Türk göçleri ile birlikte gelen konar-göçer kitlelerin kontrol altında tutulması İran'ın tarih boyunca en büyük imparatorluk sorunlarından birini teşkil etmiştir. Hükümdarın iktidar gücü bu kitlelerin başı bozuk ve kontrol edilememesi nedeniyle zaman zaman zafiyete uğramıştır. Nitekim ilerleyen yüzyıllarda İranlıların siyasî güçlerinin zayıflaması ve İranlıların hâkimiyetinin bitişi doğudan gelen Türk göçerleri ile Güney Batı'dan gelen Arap fetihleri sayesinde olmuştur. Bu iki siyasî ve sosyal güç arasında sıkışan Fars hâkimiyeti inkırazı uğrayarak iktidarını yitirmiştir. Fakat Farslıların iktidarı meşruiyetini yitirerek inkırazı uğramış olsa da Fars siyasî geleneği ve iktidar tasavvuru yaşamaya ve etkisini sürdürmeye devam etti. Özellikle de köklü bir felsefi geleneğe sahip olan Fars iktidar

tasavvuru hem Arap – İslâm siyasî düşüncesi ile hem de Orta Asya hükümdarlık geleneği ile beslenerek yaşamaya devam etti. Özellikle de Orta Asya hükümdarlık ve hâkimiyet geleneği İran siyasî geleneği ile benzerlikler göstermesi bakımından İran siyasal tasavvurunu daha da pekiştirmiş oldu. Bilhassa Orta Asya'nın konar-göçer toplulukları İran'dan daha güçlü ve başarılı konfederasyon devletleri kurmuştu. Orta Asya devletleri ve hükümdarlarının hayvancı göçerleri daha teşkilatlı yönetebilme yeteneği ve geleneği konargöçerlere karşı zafiyet yaşayan İran iktidarına siyasî bir model oluşturdu.

İran'ın siyasî tarihi içerisinde hükümdar ve hükümdarlık telakkisi, her hükümdarın kendisinden önceki hükümdarlar aracılığı ile kendi iktidarını meşrulaştırdığı bir zemine sahiptir. Özellikle de tarihsel olarak kopukluk içeren ve farklı hanedanlar ve siyasî geleneklere sahip bir görünüm arz eden İran, tarihi geçmişine rağmen her İran hükümdarı kendinî önceki hükümdarlar ile özdeşleştirerek bir meşruiyet elde etmeye çalışır. Fakat Fars hükümdarlarının ve siyasî geleneklerinin diğer muhtelif medeniyet ve hükümdarlardan ayrılan en büyük özelliği ise İran hükümdarının meşruiyetini güçlendirmek adına sınıf yaratmasıdır. İran kralları kendi otoritesine tartışmasız bir şekilde bağlı olan halk sınıfı yaratabiliyor ve dilerse bu sınıfı ortadan da kaldırabiliyordu. İran'da halk hükümdarın ideolojik düşüncesinin biri ürünüdür. Hükümdar kendi ideolojisi çerçevesinde halkı tanımlayabilir ve sınıflara ayırarak bir bölünmüş bir kitle yaratabilirdi. Tüm bunlara ek olarak Fars hükümdarı kendisini ve soyunu kurumsallaştırabiliyordu.¹⁷²

Önceki sayfalarda İran siyasî ve dinî düşüncesinde önemli bir dönüşümü başlatan hanedan olarak Sâsânîleri zikretmiş ve Kral Ardeşir'in din ve siyaseti bir bütün olarak gören iktidar tasavvuruna atıfta bulunmuştuk. Kral Ardeşir'den başlayarak Sâsânî şehinşahlarının İran topraklarında yapmış oldukları en önemli yenilik devleti dinî bir merkeziyetçi bir yapıyla yönetmeleriydi. Sâsânî kralı Ardeşir Eşkani hanedanına karşı yürütmüş olduğu isyan hareketinde de dinî bir araç olarak kullanmıştır. Dinden meşruiyet elde ederek iktidar sağlama yoluna gitmiştir. Ardeşir özellikle isyandan önce İran coğrafyasında yaşayan halklar arasında derin bir siyasî ve dinî bir ihtilafın olduğunu gözlemlemişti. Ardeşir bu gözleminden hareketle bütün İran halkını hem dinî hem de siyasî olarak kendi egemenliği altında birleştirmeyi hedeflemişti. Sâsânî

¹⁷² Garthwaite, a.g.e, s 8-17.

hükümdarı Ardeşir kısa bir sürede amacına ulaşarak İran'da hüküm süren Eşkani devleti ile feodal beyleri bertaraf etmiş ve güçlü bir merkezi hükümet kurmuştu. Sâsânîlerin merkeziyetçi bir güçlü iktidarı tesis etmelerinden önce İran coğrafyasında birçok feodal beyin hüküm sürdüğü ve bölgesel bağımsız hâkimiyetler tesis ettiği göze çarpmaktadır. Nitekim Sâsânîlerden önce Eşkani hükümdarı V. Arduvan döneminde İranşehr'de yaklaşık olarak 100 kadar feodal devlet ile 240 küçük şahın bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu rivayet her ne kadar abartılı olarak görülmüş olsa da bu dönemde İran'da ciddi bir yekuna sahip feodal şahların bulunduğu bir gerçektir. Hirkanî, Harakes, Baktria, Kharasen, Khosroen ve Edyaben gibi beylikler bu feodal yapılardan en çok tanınanlarıdır. İran'da bölgesel bir iktidar gücü elde eden feodal beylerin Eşkani hanedanının taht mücadelelerine müdahil olduğu ve bazı şehzadeleri destekledikleri bilinmektedir. Feodal beylerin taht mücadelelerine karışabilecek bir güce sahip olmaları Eşkani devletinde bir iktidar zafiyeti yaratarak sonlarını da getirmiştir. Feodal beylerin böylesine güçlü bir etkileri olduğunun farkında olan Sâsânîler selefleri olan Eşkanilerden ders çıkararak feodal beyleri bertaraf ederek merkeziyetçi bir yapı kurarak önemli bir iktidar başarısı sergilediler. Ardeşir tarafından tesis edilen Sâsânî hâkimiyetinin en önemli icraatı merkezi otoritenin başarılı bir şekilde işlemesi olmuştur. Sâsânîlerin tesis ettiği merkezi sistem eyaletler ile Sâsânî yönetimi arasındaki irtibatın sağlam bir şekilde yürümesini sağladı. Sâsânîlerin güçlü bir merkezi iktidar ile kurdukları sistem sayesinde İran'da bulunan eyaletler merkezi otoriteye tabi oldular. Sâsânîlerin temelini atmış olduğu bu merkezi yapı güçlü bir köke sahip olmuştur. Özellikle de Sâsânîlerin son yıllarında Arapların İran coğrafyasına yönelik düzenledikleri askerî operasyonlar neticesinde bile Sâsânîlerin kurduğu teşkilat kolay kolay zaafa uğramamıştı. Sâsânî hükümdarları tüm bu hususlara ek olarak şahlık makamını güçlendirmişler ve şahlara tartışılmaz bir karizmatik şahsiyet bahşetmişlerdi.¹⁷³

İran'da bu dönemde feodal beyler haricinde sınıfsal bir sistem olarak kast sistemi benzeri bir sınıfsal toplum yapısının varlığı oldukça dikkat çekicidir. Sâsânî toplumsal sınıflarında en başta aristokratlar, bozorgan (büyükler), debiran (katipler), ruhaniler (din adamları), dihganan (toprak sahipleri), köylüler ve köleler bulunmaktadır. Bu

¹⁷³ Şirin Beyani, Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi, İstanbul, Selenge Yayınları, 2020, s. 37-42.

sosyal sınıflar birbirlerinden keskin sınırlar ile ayrılmışlardı ve sınıflar arası geçiş asla söz konusu değildi. Sâsânîler döneminde İran'da köleliğinde oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. Sâsânî topraklarının belirli kısımlarında kölelikten feodal yaşama geçiş görülürken bazı kısımlarda ise kölelik yaşamaya devam ediyordu. Köleler dışında nüfus olarak Sâsânî halkının çoğunluğu köylülerden oluşmaktadır. İmparatorluğun ekonomik düzeninde köylülerin bütün yükü çektiği görülmektedir. Nitekim hükümdar ve ailesi başta olmak üzere toplumsal sınıfların üst kademelerinde bulunanlar tarafından sömürülen ve ezilen köylülerin zaman zaman isyan hareketlerine giriştikleri ve ayaklanmalarda ön saflarda oldukları görülmektedir.¹⁷⁴

Sâsânî iktidarının bir diğer önemli özelliği ise devlet bürokrasisini yeniden daha güçlü olarak tesis etmeleridir. Sâsânî şahları idarî anlamda birçok ıslahat yapmış ve yeni makamlar tesis etmişlerdir. Islahatlar neticesinde tesis edilen makamlardan birisi “*Fermazar*” makamıdır. Fermazar makamı hanedan üyelerinden sonra en önemli makam olarak kabul edilmekteydi. Bu makamın başındaki kişi ülkedeki bütün iktisadî işlerle ilgilenirdi. Sâsânî idarî teşkilatı içerisinde bir başka önemli makam ise “*merzâbanlık*” makamıydı. Tesis edilen bir diğer makam da “*şâhreb*” idi. Şâhrebler şehirdeki idarî ve iktisadî işlerle ilgilenirlerdi. Fakat bu makamlardan ziyade üzerinde özellikle durulması gereken bir diğer makam ise “*ergâbad*” makamıdır. Ergâbadlar sadece Sâsânî ailesine mensup kişilerden oluşmaktadır. Nitekim Sâsânî hükümdarı Ardeşir hükümdar olmadan önce Ergâbad unvanına sahipti. Ergâbad unvanının Sâsânî ailesine mensup kişilere verilen ve hanedana özel bir ayrıcalık ve güç kazandıran bir makam olduğu aşikardır.¹⁷⁵

Sâsânîlerin başlattığı siyasî ve toplumsal dönüşüm sadece devlet bürokrasisi ile sınırlı kalmamıştır. Sâsânîler özellikle de toplumsal hayatta önemli bir dönüşümü ve değişimi başlatacak olan dinî politikalar da izlemiştir. Sâsânîlerden önce İran coğrafyasında Eşkaniler dinî bir hoşgörüye sahip bir devlet politikası benimsemişlerdi. Eşkaniler zamanında ekseriyetle Mitra ve Anahita inancı yaygındı. Bu inanç dışında Zervanizm, Hristiyanlık, Budizm ve Yahudilik gibi inanç sistemlerine mensubiyeti olan kişiler de Eşkani ülkesinde yaşamaktaydı. Bunlara ek olarak İran şehirlerinde Yunan tanrılarına inanan kişilerin varlığı da bilinmektedir. Fakat Eşkaniler

¹⁷⁴ Nasir Niray, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", MÜSBED, Sayı. 5, (2001), s. 15-23.

¹⁷⁵ Beyani, a.g.e, s. 43.

dönemindeki bu dinî hoşgörü ortamı Sâsânîler ile birlikte ortadan kalkmıştır. Dinî bir siyasal araç olarak kullanan Sâsânîler devleti ele geçirdikten sonra muhtelif yerlerdeki ibadethaneleri yıkmış ve Zerdüştlük dinini yaymaya çalışmıştır. Zerdüştlük esasında Eşkaniler döneminde ortaya çıkmış ve kutsal kitabı olan Avesta'nın Eşkani hükümdarı I. Belâş döneminde yazılmış olmasına rağmen Zerdüştlük bu dönemde pek bir etki gösterememiştir fakat Sâsânîler döneminden itibaren Zerdüştlük önem kazanmaya başlamıştır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise ruhban sınıfıdır. Sâsânîlerin iktidara gelmesinden sonra ruhban sınıfının önem kazandığı ve devlet içerisinde ayrıcalıklı bir konuma eriştiği görülmektedir. Nitekim Sâsânîlerin ilerleyen dönemlerinde ruhban sınıfı devlet işlerine müdahale etme hakkında sahip olmuştur. Zerdüşť din adamları Sâsânîlerin kuruluşunda onlara destek oldukları için önemli bir nüfuz elde etmişlerdi. Zerdüşť din adamları Sâsânîler döneminde ateşgede ve ateşgâhlardan önemli ölçüde gelir elde ederek güçlenmişlerdir. Sâsânî iktidarı ile Zerdüşť ruhaniler arasındaki ilişki sadece bunlardan ibaret değildi. Sâsânî hükümdarları askerî teşkilatın kurulması için de saltanat ile ruhani sınıfın birleşmesini arzulamıştır. Özellikle de selefleri olan Eşkanilerin feodal beyler tarafından yıkıldığının bilincinde olan Sâsânî iktidarı sırtını feodal beylere yaslamaktansa ruhani sınıfı yaslayarak onlardan güç almak istemiştir. Sâsânî hükümdarlarının Zerdüşť ruhaniler ile arasındaki ilişkinin bir diğer önemli göstergesi ise Sâsânî kralı Ardeşir'in kullandığı Zerdüşť dinine ait unvanlardır. Hükümdar Ardeşir'in "*Perestende-i Ahura Mazda ki Çehar İzdan*" unvanı ile babasından kendisine miras kalan "*Peristâr-i Perestişgah-ı Anahita*" unvanı Sâsânî hükümdarlarının dinî iktidarlarının gücünü göstermektedir. Ardeşir aynı zamanda kendisini bir şah olarak Ahura Mazda tarafından yeryüzüne gönderildiğine inanmaktaydı. Sâsânî hükümdarlarının kendilerini ilahi bir güce dayandırmaları onlara sadece siyasî bir iktidar değil dinî karizmatik iktidar da tesis etmelerini sağlamıştır. Bu karizmatik iktidarın kendilerine bahşettiği güce ilave olarak Sâsânî hükümdarları kendilerinin Tanrı tarafından korunduklarına inanmaktadır. Sadece hükümdarlar değil hanedan da ilahi bir güce sahip olarak kabul edilmekteydi. Sâsânî hükümdarlarının sahip olduğu karizmatik dinî şahsiyet sayesinde devletin izlediği politikalarda halk üzerinde başarılı bir şekilde hâkimiyet kurulduğu gözlemlenmektedir. Sâsânî hükümdarları sahip oldukları dinî iktidar aracılığı ile İran'da yaşayan bölünmüş halkları bir araya toplayarak birlik ve beraberliği tesis etmiştir. Sâsânîlerin sahip olduğu bu teokratik yapısı onların güçlü bir

imparatorluk kurmalarının arkasındaki asıl motivasyon olarak kabul edilebilir. Devletin dinî yönü bastırılan sikkelerde dahi göze çarpmaktadır. Sikkelerde Zerdüştlüğün devletin resmi dinî olduğu ve devletin teokratik yapısını gösteren işaretlerin yer aldığı bilinmektedir.¹⁷⁶

Sâsânî ailesinin hükümdarlığının ilk dönemlerinde başlattığı toplumsal dönüşüm ve ıslahat hareketleri çerçevesinde feodal idarecileri ve yapılanmaları bertaraf ettiğinden bahsetmiştik. Sâsânî devletinin feodal beyleri bertaraf ederken izlediği politika üzerinde de durmakta fayda vardır. Öncelikle Sâsânî krallarının izlediği politikaya karşı feodal beyler isyan hareketleri ile karşı koymaya çalışmışlardır fakat Sâsânî hanedanı kendi iktidarını tesis etme sürecinde feodal beylerin ortadan kaldırılmasını önemli bir iktidar meselesi gördüğü için bu isyanlara karşı oldukça sert tepki vererek nihayetinde feodal yapılanmaları ve bölgesel şehinşahları ortadan kaldırarak siyasî varlığını ispat etmiştir. Feodal beylerin ortadan kaldırılması sonrasında ise Sâsânî hanedanı tarafından selefi olan ve tahtan indirdikleri bir diğer hanedan Eşkanilere karşı bir kıyım başladığı görülmektedir. Aile, askerî güç ve bürokratik güç başta olmak üzere Eşkanilerden arta kalan bakiyenin bir tehdit unsuru oluşturacağı gerekçesi ile ortadan kaldırılmasına yönelik bir politika izlendiği görülmektedir. Sâsânîlerin izlediği bu politika zaman içerisinde Eşkanilerin bütün maddi ve manevi miraslarına yönelik bir kıyıma dönüştüğü dönüşmüştür. Eşkaniler tarafından kurulan maddi yapılar yıkılmış hatta bir dönem başkentlik yapmış Şuş şehri dahi viran edilmiştir. Sâsânîler sadece bununla yetinmemiş tarihte önemli bir konuma sahip bir medeniyet şehri olan ve görkemli anlamına gelen Rey şehri de Sâsânîler tarafından yıkılmış ve Eşkani hanedanlığının izleri silinmeye çalışılmıştır.¹⁷⁷

Sâsânîler her ne kadar yerine geldiği hanedanların ve kendi inançlarına ters dinî düşüncenin izlerini hem siyasî hem de sosyal hayattan silmeye çalışsa da büyük ölçüde muhtelif sosyal ve siyasî yapıları devam ettirmişlerdir. Sâsânîler Antik dönemde İran'da kurulmuş olan Med, Pers ve Part devletleri döneminde var olan İran toplumunun yaşantısını devam ettirmiş ve bu gelenekten etkilenmiştir. Sâsânîler

¹⁷⁶ Beyani, a.g.e, 44-50.

¹⁷⁷ Beyani, a.g.e, 51-61.

dönemindeki dinî ve felsefî kültürel düşünce, sosyal sınıflar ve siyasî yapı önceki İran uygarlıkları zamanında şekillenmiştir.¹⁷⁸

Sâsânîler tarihsel olarak herhangi bir gönül bağı hissetmediği İran hanedan ve devletlerine ait maddî ve manevî mirası reddedip ortadan kaldırırken aynı zamanda tarihsel olarak güç alıp beslendiği ve meşruiyet tanımlama aracı olarak kullandığı İran hanedan ve devletlerinin mirasını kendileri ile irtibatlı olarak kullanmışlardır. Sâsânîler hanedanlıkları döneminde daha önceki hanedanlar tarafından unutulmuş ve değiştirilen İran kavramını tekrar gün yüzüne çıkarmışlardır. Kökleri kutsal kitap “Avesta”ya kadar giden “İran” sözcüğü Sâsânîler ile birlikte bir üst tanım olarak literatüre girmiştir. Sâsânîlerin milli ve kültürel bir politika olarak tekrar tanımladıkları İran ve İranlılık kavramları dil, din ve ırk fark etmeksizin bu coğrafyanın bir üst kültür tanımı olmuştur. İran kavramı ve İranlılık Yunan, Arap ve Türk kültürlerinin bu coğrafyada etki göstermeye başladığında dahi bir ölçüde geleneğini koruyarak veya melezleşerek yaşamaya devam etmiştir.¹⁷⁹

Orta Asya Türk toplumlarında görüldüğü gibi Sâsânîlerde de kadının konumu oldukça önemliydi. Özellikle de hanedana mensubiyeti olan kadınlar devlet işlerinde söz sahibi olmalarının yanı sıra tahta oturma hakkına da sahiptiler. Nitekim Sâsânî tarihinde Boran gibi tahta oturan güçlü kadın kraliçelerin varlığı bilinmektedir. Hanede mensup olan ve tahta oturan güçlü kadınların “*devletin ve imparatorluğun kraliçesi*”, “Kraliçeler kraliçesi” ve “Tanrılar neslinin koruyucusu” gibi çeşitli üvanlara sahip oldukları tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Sâsânî hanedanının dinî misyonunun kadın kraliçeler tarafından da yüklenildiği ve devam ettirildiği görülmektedir. Nitekim kadın hükümdarlar da dönemlerinde kendilerinin ve hanedanlarının Tanrılar soyundan geldiğine atıfta bulunan icraatlarda bulunmuşlardır.¹⁸⁰

Sâsânîlerin iktidar meşruiyet kaynakları sadece din değildi. Sâsânîler aynı zamanda kendilerini Büyük Pers İmparatorluğunun yasal varisi olarak görmekteydiler. Özellikle de Sâsânî hanedanının kurucusu Ardeşir kendisini Büyük Pers İmparatorluğunun ikinci kurucusu olarak görüyordu. Ardeşir aynı zamanda kendisini Büyük Pers Kralı Kiros’un mirasçısı olarak da görmüştür. Sâsânîler döneminde

¹⁷⁸ Ahmet Altungök, Eski İran’da Din ve Toplum, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2015, s. 11.

¹⁷⁹ Filiz Teker, “İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine”, İRTAD. Cilt. 3, Sayı. 5, (2020), s 37-55.

¹⁸⁰ Muhammet Yücel, “Erken Dönem Sâsânîlerde Kadın ve Hanedan”, Tarih Dergisi, Sayı. 61, (2015), s. 25-56.

anlatılan efsanelerde de Sâsânî hükümdarı Ardeşir'in Kiros'a sima olarak da çok benzediğine atıf vardır.¹⁸¹ Sâsânîler döneminde gerek hükümdar Ardeşir'in efsanelerde Kiros ile benzerliği üzerinden bir anlatı kurulması gerekse de Sâsânî hanedanının kendisini Büyük Pers İmparatorluğunun mirasçısı olarak görmesi Sâsânîlerin iktidarlarını güçlendirmek için kullandıkları bir tarihi meşruiyet aracı olarak görülebilir. Sâsânîlerin bir diğer meşruiyet aracı ve güç aldıkları esas düşünce sahip oldukları cihân hâkimiyeti düşüncesidir. Sâsânî hükümdarları kendileri için “*İran'ın ve İran dışındaki ülkelerin kralı*” unvanını kullanmışlardır. Kralın Sâsânî soyundan olması gerektiği düşünülerek kutsal bir soy düşüncesine sahiptiler. Aynı zamanda Sâsânî hükümdarının yetkileri tanrısal ve sınırsız olarak görülmekteydi.¹⁸² Hanedanın sahip olduğu cihân hâkimiyeti düşüncesi gerek ülke içinde gerekse ülke sınırları dışında iktidarlarını arttırmaktaydı. Bu düşünce onlara fetihler için de önemli bir motivasyon sağlıyordu.

Sâsânî imparatorluğunun tanrısal hükümdarlık telakkisi ve teokratik yapısından sonra üzerinde durulması gereken bir diğer nokta devlet aklının yönetim anlayışıdır. Sâsânî devletinin yönetim şekli taçlı demokrasi olarak tanımlanabilir. Hükümdar ve hanedan her ne kadar tanrısal bir güce sahip olsa da ülke yönetiminde hükümdarın yetkilerini sınırlayan kanunların varlığı da dikkat çekicidir. Sâsânî devletinin yönetim anlayışı yazılı kaynakları “*matikan hezar dadıstan*” olarak adlandırılan bir anayasada yazılıdır. Fakat bu kitap genel bir yönetim şekli ve bürokratik sınırlamalardan ziyade aile hukuku, mülkiyet hakları, köle hukuku, satışlar, krediler ve borçlar gibi muhtelif konuları ihtiva etmektedir. Bu anayasa kitabının haricinde kral Ardeşir zamanında bilge vezir Tenser tarafından yazılan “*Nameî Tenser*” adında meşhur bir kanunname kitabının da varlığı bilinmektedir. Sâsânî hükümdarlarının bu kanunname kitaplarına sıkı sıkıya bağlı kaldıkları ve kararlarında bu kitapları göz önünde bulundurdıkları görülmektedir. Fakat muhtelif hükümdarlar zamanın şartlarına ve gereklerine bağlı olarak kanunnamelere yeni ilaveler ve şerhler de yapmışlardır. Sâsânî hükümdarının

¹⁸¹ Abdülhüseyn - Ruzbeh Zerrinkub, Sâsânîlerin Siyasî Tarihi, İstanbul, Önsöz Yayıncılık, 2019, s. 45.

¹⁸² Mihail Sergeyeviç İvanovi, İran Tarihi En Eski Çağlardan 20. Yüzyıla, İstanbul, Runik Kitap, 2021, s. 123.

yetkilerini sınırlayan sadece yazılı kanunlar değil aynı zamanda dinî, ahlâki ve örfî gelenekler de sınırlandırmıştır.¹⁸³

İran coğrafyasında hüküm süren devlet ve hanedanlarının tarih boyunca genel olarak bir veraset ideolojisinden beslendiği görülmektedir. Özellikle de Sâsânîlerin kendi dönemlerinde veraset ideolojisine sıkı sıkıya bağlı kalan ve kendilerine veraset geleneğinden meşruiyet elde eden bir hanedanlık olduğu dikkat çekmektedir. Sâsânîlerin veraset ideolojisinin temelinde tarihte güçlü bir devlet ve imparatorluk kurmuş İran uygarlıkları ile bir soy bağı kurma düşüncesi yatmaktadır. Sâsânîlerin kendilerine soy bağı ve iktidar meşruiyeti için selefleri olan Büyük Kiros tarafından kurulan Pers İmparatorluğu'nu aldıkları bilinmektedir. Nitekim Sâsânî kralları Pers İmparatorluğu üzerinden İran'da hem halka karşı hem de mahalli idarelere karşı bir iktidar üstünlüğü kurmaya çalışmışlardır. Bu hususlara ek olarak veraset ideolojisinin bir yansıması olarak tahta çıkma törenlerinden de bahsetmek gerekmektedir. İran tarihinde devlet veya hanedan değişimlerinde veraset ideolojisinin bir gereği olarak geleneklere bağlı olarak tahta çıkış törenlerinin icra edildiği bilinmektedir. Kadim Pers hukukuna göre bir kralın varis tayin etmesi için o velihatın daha önce askerî bir sefere çıkması gerekmekteydi. İlerleyen yıllarda ise buna ilave olarak hükümdarın niyetinden daha önemli olarak halk tarafından tercih edilen bir varis tayini gözetilmiştir. Fakat süreç içerisinde tayin için asil soy, fiziksel mükemmellik ve liderlik gibi meziyetler de aranmaya başlanmıştır. Sâsânîler döneminde hanedana mensup kişilerin tahta çıkması için daha fazla özelliklerin arandığı görülmektedir. Nitekim veliaht beyin başarılı bir lider, sorumluk sahibi, cömert, adil, yasalara saygılı ve iyi huylu biri olması beklenmiştir. İlave olarak sözünde duran, savaş ve devlet idaresi gibi konularda eğitilmiş olmaları da önemli bir tayin kriteri olmuştur.¹⁸⁴

Tarih boyunca bütün İran uygarlıklarında ekseriyetle krallığın babadan oğula geçtiği görülür. Tarihi kaynaklar genellikle en büyük çocuğun tahtın asıl varisi olduğunu ifade etmektedir. Fakat İran tarihinde bu husus ile ilgili olarak istisnai durumlar da yaşanmıştır. En büyük çocuktan ziyade güçlü ve başarılı olanın veya kadın hükümdarın tahta çıktığı durumlar da görülmüştür. Genel olarak ifade etmek gerekirse İran devletlerinde de hükümdarlık hanedanının ortak malıdır. Bu nedenle

¹⁸³ Ahmet Altungök, İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsânî Dönemi, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2015, s. 161-162.

¹⁸⁴ A. Şapur Şahbazi, "Crown Prince", Enclcyopedia Iranica, Cilt VI s. 430-432.

zaman zaman hanedan mensupları arasında taht mücadeleleri de yaşanmıştır. Taht mücadelesinde ise hanedan üyesi olmanın dışında saraydaki statüsü, soylular ve din adamları ile olan ilişkisi, cesaret, adalet ve hoşgörü gibi kişisel meziyetleri yüksek olan kişilerin hükümdar olduğu görülmektedir.¹⁸⁵

Sâsânî hükümdarları arasında ünü coğrafyalar ve kıtalar aşan farklı kültür ve medeniyetlerde ismiyle yer edinen hükümdarlar da var olmuştur. Sâsânî hükümdarları özellikle de hikayelere, efsanelere ve siyasetname türü eserlere sıklıkla konu olmuşlardır. Sâsânî tahtında 48 yıl iktidarda kalmış olan Nûşirevan kendi çağdaşı veya sonraki yüzyıllara ait eserlerde adaleti, hoşgörüsü, cesareti ve zaferleri ile yer edinmiştir. Nûşirevan'ın adaleti dillere destan olan ve adaletin dağıtıldığı saray olarak ünlenen sarayı “*Eyvan-ı Kisrâ*” bütün hükümdarların gıpta ettiği bir yer olmuştur. İslâm tarihçileri Nûşirevan'ı başta Hz. Muhammed olmak üzere diğer halifelerin de övgüsüne mazhar olduğu ve örnek aldığı hükümdar olarak zikretmektedir. Destan ve hikayeleri süsleyen Nûşirevan ünlü İran şairi Firdevsî'nin Şehnâme adlı eserinin dizelerini dahi süslemiştir.¹⁸⁶ İran hükümdarlarının sahip olduğu karakteristik özellikler ve hükümdarlık nitelikleri gibi hasletler İran yazılı ve sözlü edebiyatının en temel öğeleridir. İran edebiyatında yer edinen kahramanlık anlatıları, efsane ve mitoloji unsurları İran krallarının destansı hikayeleri ile doludur.¹⁸⁷ Sâsânî hanedanı ve başta Nûşirevan olmak üzere Sâsânî hükümdarlarının efsaneleşen şahsiyetleri kendilerinden yüzyıllar sonra dahi devletlerin ve hükümdarların muhayyilesine yaşamaya devam etmiştir. Bu güç Sâsânî iktidarının sahip olduğu kudreti ifade etmesi bakımından oldukça önemlidir.

400 yılı aşkın bir süre hüküm süren, bu süre zarfında Kafkasya, Kuzeybatı Hindistan, Orta Asya ve Basra Körfezi olmak üzere oldukça geniş toprakları hâkimiyeti altına alan Sâsânîlerin siyasî karakterleri oldukça önemlidir. Nitekim Sâsânîler sahip oldukları askerî güç ve görkemli idarî yapıları ile çağdaşı olan birçok imparatorluk ve devletten önemli ölçüde ayırt edilmektedir. Sâsânîlerin politik karakterleri üç ana özellikle karakterize edilebilir. Bu özelliklerden ilki Zerdüştili kilisesi

¹⁸⁵ Muazaffer Duran, "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi", OANNES, Cilt. 3, Sayı. 2, (2021), s. 329-357.

¹⁸⁶ Abdullah Kıran, "Kisra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt. 6, Sayı. 4, (2020), s. 1647-1664.

¹⁸⁷ Nimet Yıldırım, "Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji", Doğu Araştırmaları, Sayı. 7, (2011), s. 49-70.

ile olan yakın ilişkileridir. İkinci özelliği ise hanedanın milliyetçi tutumlarıdır. Sâsânîler İranlıları diğer halklardan ayırmış ve hem hanedan kökenlerine hem de İran halklarına özel bir önem atfetmişlerdir. Sâsânîlerin bu milliyetçi tutumu milli bir din haline gelen Zerdüştlük ile de birleşerek katı bir tutuma dönüşmüş ve imparatorluğun temel politikasını teşkil etmiştir. Sâsânîlerin siyasî karakterlerinin üçüncü özelliği ise merkezileşme eğilimidir.¹⁸⁸ Sâsânîler kuruluş aşamasında birtakım feodal beyleri ortadan kaldırmış veya kendi iktidarlarına bağlı mahalli idareler tesis ederek merkezileşme eğilimleri göstermiştir. Sâsânîlerin merkezileşme eğilimleri imparatorluğun son yıllarına kadar devam eden en temel devlet politikalarından biri olagelmıştır.

Sâsânî İmparatorluğu'nun sahip olduğu gücü belirtirken üzerinden durulması gerek bir diğer husus ise Sâsânîlerin sahip olduğu askerî güçtür. Sâsânîler kendilerinden önce İran topraklarında hüküm sürmüş ve İran uygarlığını inşa etmiş devletlerin askerî gücünü miras almış ve o geleneği devam ettirmiştir. İran uygarlıkları erken dönemlerden itibaren Antik Yunan, Büyük İskender, Mezopotamya, Anadolu uygarlıkları ve Asya uygarlıkları ile giriştikleri savaşlar neden ile önemli bir askerî kültür oluşturmuş ve güçlü bir orduya sahip olmuştur. Böyle bir mirasın üzerinde oturan Sâsânîler de aynı zamanda sahip olduğu bu geleneğe ilave olarak başta Bizans İmparatorluğu, Ermeniler, Türkler ve Araplar, gibi güçlü devletler ile yaptıkları savaşlar nedeni ile ordularına büyük önem vermişlerdir. Sâsânîlerin bu devletler ile giriştikleri askerî mücadelelerde dışarıdan asker temininde bulundukları da bilinmektedir. Özellikle Sâsânîler Kafkasya Hunları, daha sonra Avarlar ve Göktürklerle askerî ittifaklar kurmuşlardır. Sâsânî ordularında Türk askerlerin varlığı oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Sâsânî askerî varlığında önemli bir güç oluşturan Türkler Sâsânî askerî yapısını da etkilemişlerdir. Türklerin Sâsânî ordusu ile birlikte Konstantinopolis'e (İstanbul) kadar geldikleri ve kuşatmada yer aldıkları tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Türk, Sâsânîlerin son dönemlerinde kadar orduda etkin olmuş ve Müslüman Araplara karşı yürütülen mücadelelerde ve hatta devletin iç isyanlarını bastırma faaliyetlerinde de rol almışlardır.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Ehsan Yarshater, Iran History (Pre-Islamic Times), Enclcyopedia Iranica, Cilt XIII, s. 212-224.

¹⁸⁹ Cihad Cihân, "Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler", MKÜSBED, Cilt. 12, Sayı. 32, (2015), s. 89-107.

Tarihi süreç içerisinde İran uygarlığının kendi yaratmış olduğu yüksek kültüre ilave olarak Yunan, Mezopotamya ve Orta Asya kültürü ile de harmanlanarak İran’da büyük bir medeniyet birikimi oluşmuştu. Fakat İran medeniyetinde asıl dönüşüm bu kadim uygarlıklardan ziyade Arap fetihleri ile yaşanmıştır. Hz. Muhammed döneminde Kuzeye doğru genişlemeye başlayan İslâm devleti, peygamberin vefatından sonra halefleri tarafından hem fetihler yoluyla sınırlarını genişletmeye devam etmiş hem de muhtelif toplumlarla ticari ve sosyal ilişkiler kurulmuştur. Arap fetihlerinin bu dönemde karşılaştığı iki süper güç olarak Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları Arap misyoner ve cihadçıların akınına uğradı. Arapların karşılaştıkları bu iki güçlü imparatorluktan önemli bir medeniyet ve uygarlığın temsilcisi olan Sâsânîler uzun yıllar Bizans ile giriştikleri savaşlar başta olmak üzere siyasî, sosyal ve ekonomik olarak inkıraz sürecine girmişti. Aynı zamanda devlet içerisinde meydana gelen dinî ve sosyal nitelikli isyan hareketleri Sâsânîleri güçten düşürmüştü. Böyle bir ortamda dinlerinin verdiği cihad motivasyonu ve imparatorluk haline gelmeye başlayan kurumsal yapısının gücü ile harekete geçen Araplar, Sâsânî topraklarına doğru fetih faaliyetlerine giriştiler. Müsannâ b. Harise komutasındaki Araplar 633 yılında Sâsânî hâkimiyeti altında bulunan Mezopotamya topraklarına girdiler ve Hire kentini ele geçirdiler. Aynı sene içerisinde ünlü Arap komutanı Halid b. Velid Sâsânî ordularını Ullais’te yendi. 634 yılına gelindiğinde ise Arap komutan Halid b. Velid Suriye’ye geldi. Bu dönemde Sâsânîlerin başında bulunan ve henüz çocuk yaşlarında olan III. Yezdicerd’in yerine ülkeyi yöneten Rüstem Köprü Savaş’ında (Kuse-en Natife) Arapları ağır bir yenilgiye uğrattı. Fakat bu yenilgi Arapları durdurmaya yetmemiş ve Araplar Buveyb Muharebesi’nde Sâsânîleri mağlup etmiştir. Yükselen Arap gücünün ve yarattıkları tehlikenin artık tamamen farkında olan Sâsânîler ülkenin bütün bölgelerinde milis kuvvetler oluşturulması için harekete geçti. 636 yılında Sâsânî ordusu ile Araplar arasında meydana gelen Kadisiye Savaşı’nda Sâsânîler büyük bir yenilgi almış, Rüstem öldürülmüş ve Sâsânî sancağı Arapların eline geçmiştir. Bu büyük yenilginin ardından Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd başkenti terk etmiş ve şehir boşaltılmıştır. Başkente giren Araplar şehri yağmalamış ve şehir sakinlerini öldürmüştür. Başkenti ele geçiren Araplar artık Sâsânî İmparatorluğunun bütün topraklarını ele geçirmek için gerekli bütün motivasyon ve serbestlikle harekete geçerek İran topraklarını işgal etmeye devam etmiştir. Kufe ve Basra gibi şehirlerde askerî merkezler kuran Araplar, Nihavend Savaşı’nda elde

ettikleri galibiyetle Kazvin, Hemedan, Cey, Rey, Kum ve Kaşan gibi önemli şehirlerin yer aldığı merkezi İran ve Azerbaycan'a hâkim olmuşlardır. İran'ın Asya içlerine doğru ilerlemeye başlayan Araplar 640 yılında Huzistan ve Fars bölgesini ele geçirdiler. 648 senesine gelindiğinde ise İstahr'ı ele geçiren Araplar Fars fethini böylelikle tamamlamış ve kadim bir uygarlığın topraklarında mirasçı olmuşlardır.¹⁹⁰ Böylelikle 415 yıl boyunca Libya'dan İndus sınırlarına kadar ulaşan büyük bir coğrafyada hüküm süren Pers İmparatorluk geleneğinin mirasçısı ve son temsilcisi Sâsânî hanedanlığı son bulmuş oldu.¹⁹¹

Arap cihadçıların fetih arzusu büyük imparatorluğu yıkmak ile de dinmedi ve Türklerin yaşadığı iç bölgelere doğru ilerlemeye devam ettiler. 651 yılında bakiyesinin çoğunluğu Türk olan Horasan Araplar tarafından ele geçirildi. İran'ın Arap fatihler tarafından fethi sırasında birçok şehir ve önemli tarihi yapılar ağır hasar gördü, birçok şehir ihtişamını kaybetti, insanlar köle haline getirildi. Sadece Arap komutanlar ile anlaşılan valilerin şehirleri ayakta kaldı. Arap fetihlerinin sahip olduğu dinamikler tarihin akışını değiştirecek bir dönüşüm başlattı. Özellikle de Yunan-Makedon ve Helenizm gibi köklü medeniyetlerin üzerinde geçici bir tesir oluşturabildiği İran kültürü Arap kültürü karşısında tamamen yok olmadıysa da büyük bir değişimin yaşanmasına imkan tanıdı. Arapların İran üzerinde, İranlıların da Arap ve İslâm dinî ve kültürü üzerinde etkisi büyük oldu. Fars bölgesi güçlü İran iktidarı ile kutsal kitaptan güç alan Arap iktidarının iç içe geçtiği bir yurt oldu. Arap fetihleri İran coğrafyasında bu hususlar dışında muhtelif sonuçlar doğurdu. Öncelikle fetihlerin arkasından kabileler halinde İran coğrafyasına yönelik bir Arap göçü başlamıştır. İran bölgesine atanan Arap valiler göçebe Arap kabilelerine yerleşmeleri ve yurt tutmaları için Huzistan ve Horasan gibi bölgelerde topraklar tahsis etmiştir. İran'ın birçok bölgesinde Arap mahalleleri kurulmaya başlandı ve Arapça konuşan insan sayısında büyük bir artış yaşandı. Fakat Arapların büyük çoğunluğu ilerleyen zaman içerisinde İran kültürü etkisinde kalarak İranlılaşmışlardır. Arap kültürü de bu dönemde İran kültürü ile iç içe geçerek yeni bir kültürel ortam yarattı. Başta Arap şiiri gibi önemli Arap gelenekleri İranlıları etkilemeye başladı. Fakat burada asıl üzerinde durulması gereken husus İslâmiyet'in bir din olarak İran'da yayılmasıdır. Fars bölgesinde asıl

¹⁹⁰ İvanovi, s. 141-142.

¹⁹¹ William Sandys ve Wright Vaux, Persler Parthlar, Sâsânîler, İstanbul, Say Yayınları, 2022, s. 154

köklü değişimi İslâm dinî başlatmıştır. IX. Yüzyılda İslâm dinî merkez İran ve Horasan'da halkın büyük çoğunluğunun inandığı bir din haline gelmiş oldu.¹⁹² İslâmiyet'in İran'a girişi ile tarihin erken dönemlerinden itibaren çok dinli bir görünüm arz eden İran sosyal hayatı büyük bir değişime uğradı. İran'da daha önceden var olan muhtelif dinî inanışın temsilcileri İslâm'ı seçtiler fakat Sâsânî imparatorluk dinî olan Zerdüştlüğün temsilcileri ise İslâmiyet'i kabul etmeyerek Hindistan içlerine özellikle de Bombay ve Gucerat gibi şehirlere göç ettiler ve burada dinlerini yaşatmaya çalıştılar.¹⁹³

İran coğrafyasında Arapların siyasî, sosyal ve ekonomik olarak kurumsallaşmaya başlamaları ve önemli bir siyasî güç oluşturmaları Emevîler dönemi ile birlikte hız kazanmıştır. Ümeyyeogullarının Muâviye önderliğinde tesis ettiği bu Arap devleti bir imparatorluk olarak telakki edilebilecek ilk Arap devletiydi. Arap yarımadası başta olmak üzere Suriye bölgesi, Doğu Anadolu ve İran topraklarında büyük bir güç tesis ettiler. Kendilerinden önce Fars bölgesinin fethi tamamlanmış olsa da bu topraklarda Arap devletinin en güçlü temellerini atan isim Emevîler oldu. Fakat Emevîler kısa zamanda büyük bir ihtişam ile tesis ettikleri hükümdarlıklarının sarsılmaya başladığına şahit oldular. Bu inkırazın arkasında yatan asıl sebep ise Emevîlerin dayandığı sosyal taban ile Müslüman olmayanlara yani Mevali'ye karşı gösterdikleri hoşgörüsüz ve ırkçılık tabanlı yaklaşımdır. Halkın büyük bir çoğunluğu Emevî hanedanına karşı olumsuz bir tavır takınmaktaydı. Emevî devletinin bütün bölgelerinde görülen bu hoşnutsuzluk İran coğrafyasında da kendinî göstermekteydi. İranlılar da Emevîlerin muhtelif politikalarına karşı olumsuz bir tavır takınmışlardı. Özellikle de Haccac gibi Emevî komutanlarının zalimce tutumları halkın tepkisini çekmeye başlamıştı. İran'da ortaya çıkan Şii düşüncesinin temsilcileri ve mensupları da Emevîlere karşı tavır takınan en önemli gruplardan birisiydi. Bu dönemde Emevîlere karşı başlayan propaganda faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerden birisi İran toprakları ve özellikle de Horasan bölgesiydi. Ebu Müslim el-Horasani gibi Abbâsî yanlısı önemli isimler Horasan'da ve İran'da Emevîlere karşı isyan hareketini başlatan önemli isimlerden olmuştur. İran'da Emevî karşıtı hareketin bir diğer önemli temsilcileri ise dihkanlar olmuştur. Önemli bir sosyal köylü sınıfı olan dihkanlar Abbâsî ihtilalinin en

¹⁹² İvanovi, s. 144.

¹⁹³ Fahreddin Şevket, İran, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s. 12.

büyük destekçileri olarak Emevîlere karşı faaliyet yürütmüştür. Abbâsîler İranlı Şiiler ve Türkler gibi Mevali başta olmak üzere dihkanların da desteği ile İslâm devletinde yeni bir hanedan olarak yönetimi devraldılar. Dihkanlar İran tarihinde zaman içerisinde yapılan toprak reformları sonucunda sosyal bir sınıf olarak ortaya çıkmıştır. Dihkanlar yönetimi altındaki köylerinden sorumlu olup iktidar adına vergi tahsili görevini de ifâ etmekteydiler. Bir statü olarak dihkanlar zaman içerisinde devletten çeşitli ayrıcalık ve haklar da talep etmişlerdir. Özellikle de statülerinin göstermek için ayırt edici kıyafet giymeye başladıkları da bilinmektedir. İran krallarının Nevruz adı verilen özel günlerde dihkanlarla bir araya gelerek yiyip içtiği ve görüştüğü belirtilmektedir. İran'da İslâmi dönem ile birlikte dihkanların hala varlık gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde daha da güçlenerek birer yerel yönetici olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. XII. yüzyıl öncesi Fars edebiyatına bilhassa da şiirlerde dihkanlardan hükümdar, emir ve efendi olarak bahsedildiği de görülmektedir. Dihkanların bu yüzyılda artık iyice güçlendikleri ve neredeyse yarı bağımsız birer küçük idareler haline gelmiş olmaları muhtemeldir. İran coğrafyası için kadim bir sosyal sınıf olan dihkanların zamanla sahip olduğu iktidar gücü oldukça dikkat çekicidir. nitekim İran fethi sonrası dihkanların sahip olduğu iktidarın ve nüfuzun bilincinde olan Araplar onlardan yararlanmış ve sıklıkla dihkanlara muhtelif konuları danışmışlardır.¹⁹⁴ İran coğrafyasında Arap hâkimiyetinden sonra gelen Karhanlı, Sâsânî, Gazneli ve Selçuklu gibi Türk devletleri tarafından da dihkanlık müessesesi devam ettirilmiş ve dihkanlar devle teşkilatı bünyesinde görevlendirilmişlerdir.

Abbâsîler İranlı dihkanlara ihtilal sürecinde verdikleri desteklerden ötürü bir dizi yüksek görev ve memuriyetler verdiler. Özellikle de tarihte önemli bir yer edinen İran kökenli Bermekî ailesi Abbâsî devletinde yarım asır boyunca önemli görevlerde bulundular. Abbâsî hanedanı ile İranlıların yakın ilişkileri neticesinde İslâm devleti İranî bir görünüme büründü. Özellikle devletin merkezileşmesinde ve bürokraside İran karakteri baskın olarak yer edindi. Sâsânî dönemi İran gelenekleri Abbâsî devleti bünyesine önemli bir yer edindi.¹⁹⁵ Abbâsîlerin ilk danışmanları Kuzeydoğu İran, Merkez İran, Horasan ve Maverâünnehir'den gelen bilgin devlet adamlarıydı. İranlı

¹⁹⁴ Ahmad Tafazzoli, "Dehqan", Enclcyopedia Iranica, Cilt VII, s. 223-224.

¹⁹⁵ İvanovi, s. 145-150.

devlet adamlarının tesiri bütün Müslüman dünyasını içine aldı.¹⁹⁶ Abbâsî hanedanı Sâsânî yapısını büyük ölçüde benimseyerek bünyesine kattı. Abbâsî sarayında görev yapan katipler, vezirler, bürokratlar ve üst düzey rütbelilerin çoğu İran asıllıydı. İranî kurum ve yapılar olan bakanlıklar, unvanlar, vergi tahsil usulleri, mahkeme uygulamaları hatta şiir ve müzik Abbâsîleri büyük ölçüde etkileyen Sâsânî gelenekleri oldu. Bilhassa da Abbâsîler, Sâsânî siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik yapısının İslâm kisvesi altında vücûd bulmuş bir hali gibi olmuştur. Burada üzerinde durulması gerek bir husus ise yeni oluşmaya başlayan İslâmî entelektüel uğraşlarının ve ulemâ sınıfının erken yüzyıllara dayanan bir geçmişi olan İran ulemâsı ve Zerdüşî din adamları ile karşılaşmasıdır. Yeni yeni entelektüel faaliyet içerisine giren ve bir gelenek oluşturmaya başlayan Arap alimler ile İranlı alimler arasında bu dönemde bir rekabet ortamı ortaya çıkmış oldu. Bu rekabet ortamı İslâmî ilimlerin gelişmesine katkı sağladı. Ortaya çıkan bu durum İslâmî ilimlerin gelişimini sağlarken İranlı ulemâların İslâmî ilimler ile ilgili yorum ve fikirler oluşturmalarını sağlayarak farklı bir kültür ortamını doğurmuş oldu. Aynı şekilde Arap alimleri de İran literatürü ve alimleri ile rekabet edebilmek amacı ile akla gelebilecek hemen hemen her konuda eser vermeye, araştırma yapmaya ve kanaat oluşturmaya başladılar. Abbâsîlerin İran topraklarında hâkim oldukları dönem bir mistisizm olarak ortaya çıkan İslâm sufiliğinin de başlangıç dönemlerine denk gelmektedir. İslâm dünyasında sufizm Suriye ve Mısır gibi bölgelerde yaşayan Hristiyan keşişlerden önemli ölçüde etkilenmiş bir akımdı. Fakat İslâm mistisizminin bir hareket olarak asıl vücûd bulduğu yer İran olmuştur. Özellikle de İranlı ruhaniler İslâm mistisizminde önemli bir etkiye sahiptir. Nitekim İranlı dinî ruhaniler de Hind topraklarında yer alan dinî mistik düşüncelerden büyük oranda beslenmiş ve etkilenmişlerdi.¹⁹⁷ İran coğrafyası, Suriye ve Mısır'da var olan Hristiyan sufizmi ile Hindistan coğrafyasında var olan Hind sufizminin karşılaştığı ve iç içe geçtiği nokta olmuştur.

Abbâsîler dönemi İslâmiyet'in İran'da sadece bir din değil bütün dinamikleri ile yer edindiği bir zaman dilimi oldu. İslâm dininin temsilcileri İran şehirlerinde muhtelif medeniyet unsurları tesis ettiler, edebiyat ve bilim başta olmak üzere önemli bir literatür oluşturmaya başladılar. Abbâsîler İran'da var olan sosyal sınıfları büyük

¹⁹⁶ Maurice Lombart, İslâmın Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslâm, İstanbul, Pınar Yayınları, 2002, s. 47.

¹⁹⁷ Richard Foltz, İran Tarihi, İstanbul, İnkilap Yayınları, 2022, s. 57-65.

ölçüde dönüştürmedi. Fars topraklarında var olan feodal düzeni devam ettirdiler. Fakat Abbâsîler dönemi İran'da hemen hemen bütün şehirlerde parlak bir medeniyet oluştururken halk tabanında iktidara karşı çeşitli tepkiler sosyal sınıflar nezdinde ortaya çıkmaya başladı. Bilhassa İran'da bulunan feodal yapının temsilcileri ve köylüler Abbâsî iktidarı ve valileri ile yaşadığı sorunlar nedeniyle ayaklanmaya başladılar. Muhtelif Şii yapılanmalar, Hurremiye tarikatı ve Babek gibi önemli isimler Abbâsîlere karşı büyük bir isyan hareketine giriştiler. Babek, Arap iktidarına karşı sadece İranlılar değil, Türkler, Ermeniler ve Albaniler'i de kendi saflarına çekerek büyük bir mücadele başlattı. İsyan hareketi halifeliği derinden sarstı fakat Abbâsî halifesi Mutasım ordularını yeniden takviye ederek isyanı bastırmayı başardı. Fakat Babek isyanı Abbâsîlerin sonunu getirecek olan isyanların öncüsü ve en önemlisi olarak önemli bir ideolojik misyon yaratmış oldu. Nitekim İran'da Şiiliğin ortaya çıkıp taraftar bularak asıl güçlenmesi bu dönemde gerçekleşmeye başladı. İran'da özellikle köylüler arasında Şiilik büyük bir güç olarak ön plana çıkmaya başlamış oldu.¹⁹⁸

Şiilik düşünce Sâsânî kültürü ve Zerdüştlük ile iç içe geçmiş bir yapı arz etmektedir. Özellikle Sâsânî hükümdarlık mefhumu ile Zerdüştin dinî telakkileri olan şahıslara insanüstü özellikler atfetmek, ilahi nitelendirmelerde bulunmak ve tenasüh gibi muhtelif düşünce formları Şiilikte kendine yer edinmiştir. Sâsânîlerin Zerdüşti yapısında bulunan bu düşünce formları Müslüman Şii tasavvurunda imamet olarak biçim kazanmıştır. Nitekim Sâsânî saltanat anlayışı olan hâkimiyetin babadan oğula geçtiği inancı Şiilikte de var olmuştur. Sâsânî şehinşahlarının karizmatik ve masumiyet arz eden karakterleri Şiilik adı altında yaşamaya devam etmiştir. Fars kültürünün bir geleneği olan yas tutma ve taziye gibi geleneklerde Şiilik de yer alarak İslâm düşüncesini etkilemiştir. Sâsânîlerin yıkılışından sonra Şiilik İran topraklarının Arap hâkimiyeti altında girmesine bir siyasî tepki olarak da politik bir kimlik kazanmıştır. Şiiliğin İran'da sadece dinî bir hareket olmayıp siyasî bir kimlik kazanmasının arkasında yatan asıl neden İran'ın Hz. Ömer döneminden başlayarak Araplar tarafından işgal edilmesidir. Her ne kadar Şiiler Emevîlere karşı Abbâsî ihtilalinde Araplarla birlikte hareket etmiş olsalar da Hz. Ömer döneminden itibaren Araplara

¹⁹⁸ İvanovi, s. 150-156.

karşı bir nefret geliştirmişlerdir. İranlılar Arap istilasını asla hazmedememiş ve içlerine daima kin, nefret ve intikam hisleri taşımışlardır.¹⁹⁹

Şiiliğin Abbâsîler döneminden itibaren İran'da ortaya çıkıp yükselişinin ve İranî kimliğinin baskın oluşunun sosyal ve psikolojik nedenleri bulunuyordu. Bunun en büyük sebebi Şiiliğin sadece dinî bir hareket değil siyasî bir düşünce ve eylem de geliştirmiş olmasıdır. İran coğrafyasında Şii düşünce Abbâsîlere muhalif olan herkesi içine alan bir şemsiye işlevi görmektedir. Şii hareket içerisinde Abbâsîlere karşı isyan hareketine katılan Şii İranlıların çoğunluğu tam anlamı ile Müslüman dahi değildir. İsyan hareketi sadece Müslüman İranlıları değil dinî inanç hususunda herhangi bir sabit inanışları söz konusu olmayan ve inanç bakımından tanımlanamayacak ahaliyi de kendine çekiyordu.²⁰⁰ Bu nedenle siyasî eğilimleri olan Şiilik, Arap iktidarına karşı olan herkesi kendine çekerek toplumsal bir hareket olmuştur. Bu hareket dinî, siyasî ve ekonomik hangi konuda olursa olsun iktidara karşı tepkisi olanların ortak bir sesi olmuştur.

İran coğrafyası tarih boyunca kast sisteminin ve sınıfsal yapının var olduğu bir ortamdı. İran'da feodal yapı ve aristokrasi oldukça güçlüydü bu nedenle de İslâmiyet gibi sınıfsal yapıları ortadan kaldıran ve eşit bir sosyal hayatı vaaz eden dinî inanışın İran'da yer edinmesi oldukça zordu. Fakat İran'da yükselen Şiilik kadim dönemlerden gelen kast geleneğinin Şiilik adı altında İslâmi bir formda yaşatmıştır. Başta imamet olmak üzere, imamlar, ruhban sınıfı ve önemli kanaat önderleri gibi tanımlamalar üzerinden İran'ın kast geleneği İslâmiyet içerisinde yaşam alanı bulmuştur. "Ayetullah", "Hüccetül-İslâm", "Sıgat-ül İslâm" ve "Şeyh-ül İslâm" gibi mertebeler İranlıların yeni dinî sınıfsal sistemleri olmuştur.²⁰¹

Halife el-Memun döneminden itibaren ise Abbâsî hilâfeti artık gerilemeye ve güçten düşmeye başlamıştı. Bu dönemde İran topraklarında feodal beyler olarak var olan birçok aile ayrı birer bölgesel devlet olarak yarı bağımsız bir hüvviyet kazanmaya başladılar. Özellikle de Tahiriler, Sacoğulları ve Sâmânîler gibi önemli bölgesel güçler ortaya çıktı. İlerleyen dönemde Zenci İsyanı, Karmatiler ve İsmaililer Abbâsîlerin tamamen zayıflayarak güçten düşmesine sebep oldular ve böylelikle İran'da Abbâsî

¹⁹⁹ Şadi Aydın, "Sâsânî Kültürü ve İslâm'ın Çatışma Alanı: İran", JA, Cilt. 3, Sayı. 4, s. 65-76.

²⁰⁰ Foltz, s. 56-57.

²⁰¹ Nasır Niray, "İslâmiyetten Önce Oluşan Sosyal Yapıların Şiilik Adı Altında İslâmiyete Yansıması", MÜSBED, Sayı. 1, (200), s. 135-145.

hilâfetin etkisi azaldı. X. Asırdan itibaren Abbâsî hanedanının elinde sadece Batı İran toprakları kalmıştı. Doğu İran ve Orta Asya'nın önemli bir kısmı Sâ mânî Devleti'nin bir parçasıydı. Sâ mânîlerin ardından İran topraklarında Büveyhîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi önemli devletler ortaya çıktı. Abbâsî halifesi ise artık tamamen kaybettiği İran topraklarında yeni ortaya çıkan bu devletlerin hükümdarlarına dinî birer misyon ve unvan vermekle yetinen bir meşruiyet aracına dönüşmüş oldu.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SELÇUKLU İKTİDARININ TESİSİ – TARİHSEL BİR BAKIŞ

2.1. İLK İKTİDAR MÜCADELESİ: KÖKEN MESELESİ, OĞUZ YABGU DEVLETİNDEN AYRILIŞ VE İSLÂMİYETİ KABUL EDİŞ

Selçuklu devleti dünya tarihinde erken dönemlerden itibaren hanedanın büyük atalarına atıfta bulunarak devlete ad verme geleneğinin devamı olarak ataları Selçuk'un adını almışlardır. Selçuklu devletinin ve hanedanının adı olan “*Selçuklu*” ismi hanedanın bilinen ikinci büyük atası Selçuk Sübaşı'nın adından gelmektedir. Selçuk adı üzerinde Türkçe olup olmadığı ve manası ile ilgili muhtelif görüş ve tartışmalar söz konusu olsa da kitabi ve şifahi Oğuz rivayetlerinde “*Selcük*” ve “*Selcik*” şeklinde yer aldığı bilinmektedir. X. Yüzyıldan itibaren Salcuk şeklinde ifade edildiği görülen bu ad, yakın dönem Farsça kaynaklarda çoğul eki ile “*Selcukıyyan*”, Arapça kaynaklarda ise “*es-Selcukıyye*” veya “*Selacika*” olarak geçmektedir. Aynı zamanda hanedanın kurduğu devlete atıfta bulunarak “*Al-i Selcuk*” olarak da zikredilmiştir.²⁰²

Selçukluların menşei ile ilgili kaynaklarda ifade edilen rivayetlerin azlığı ve tartışmaya açık olması Selçukluların soyu hakkında genel geçer bir şekilde sağlıklı bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Özellikle de Selçuklu Türkleri'nin ağırlıklı olarak yaşadığı göçebe kültürünün karakteristik bir özelliği olarak şifahi bilgilere dayanan köken meselesi yorum yapmayı güç bir duruma sokmaktadır. XI. Yüzyılın ortasında İran coğrafyasında yazılı kültür ile karşılaşan Selçuklular her ne kadar hanedan tarihlerinin yazılmasını teşvik etmişler de kökenleri ile ilgili malumata erişebilecek zaman ve mekandan oldukça uzaklaşmışlardı. Fakat tarihi kaynakların genellikle görüş birliğine vardığı hususlardan hareketle Selçukluların menşei ile ilgili bir yorum yapmak mümkündür. Selçuklular Oğuzların Kınık boyuna mensuptular.²⁰³ Türk tarihinin önemli bir kaynağı olan Oğuzname'de Selçuk Bey'in adı “*Kınık Selçuk*”

²⁰² Osman Gazi Özgüdenli, Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), İSAM, İstanbul, 2017, s. 27-29.

²⁰³ Faruk Sümer, "Kınık," DİA, Cilt. 25, (2002), s. 412-419.

şeklinde Kınık boyuna mensubiyetleri belirtilerek zikredilmektedir. Selçukluların atası olarak tarihi kaynaklarda yer alan ilk kişi “*demir yaylı*” (temür yalıg veya yaylıg) olarak ifade edilen Selçuk’un babası Dukak’dır. Dukak için kaynaklarda ifade edilen “*demir yaylı*” tabiri muhtemelen onun lakabı olmalıdır. Dukak’ın böyle bir lakap ile tanınması çok iyi ok kullanmasına atıfla savaşçılık yeteneklerinin bir işareti kabul edilmelidir.²⁰⁴ Aynı zamanda onun Oğuz Yabgu Devleti’nde iktidar ve nüfuz sahibi bir kişi olarak askerî ve siyasî bir mevkiye sahip olması da bunun bir göstergesi olmalıdır.²⁰⁵

Selçukluların menşei ile ilgili üzerinde durulması gereken diğer bir husus onların Hazar Kağanlığı ve Oğuz Yabgu Devleti gibi iki önemli siyasî teşekkül ile kurdukları ilişkilerdir. Bu iki devlet Selçukluların onlarla kurdukları ilişkileri ve menşeleri hususunda bahsedilmesi gereken dönemin iki önemli güçlü siyasî teşekkülleridir. Nitekim bu iki devletin zaman zaman ilişki içerisinde olması Selçukluların da bu ilişkiler içerisinde bir şekilde yer edindiğini düşündürmektedir. Selçukluların ataları hakkında bilgilere yer veren bazı kaynaklar Selçukluların atası Dukak’ın Hazar melikine bağlı olduğunu zikretmektedir. Bu hususu özellikle Melikname adlı eserden nakiller yapan müellifler ve Tuğrul Bey zamanında eserini kaleme alan İbn Hasul tarafından ifade edilmektedir. Fakat kaynakların yetersizliği dolayısı ile Hazar ve Selçuklu ilişkilerinin mahiyeti ile ilgili bir kanaatte bulunmak oldukça güçtür. Selçukluların ataları ve Hazar Kağanlığı arasında kurulan ilişkiler muhtemelen Hazar Kağanlığı’nın zafiyet içerisinde olduğu ve askere güce ihtiyaç duyduğu bir zamanda kurulmuş olmalıdır.²⁰⁶ Selçukluların Hazarlar ile olan ilişkileri kaynakların müphemliği ve yetersizliği dolayısı ile karanlık olsa da Oğuz Yabgu Devleti ile Selçukluların ilişkilerine dair tarihi kaynaklar daha açık ve kesin bir anlatı sunmaktadır. Tarihi rivayetlere göre Selçukluların ataları X. Yüzyılın başlarında Oğuz Yabgu Devleti’ne bağlı olduğu bilinmektedir. Nitekim kaynaklarda yer alan bir diğer bilgilere göre ise Selçukluların atası Dukak’ın Oğuz Yabgusunun yanında büyük bir nüfuza ve güce sahip bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde yarı göçebe bir şekilde yaşadıkları bilinen Oğuzların X. Yüzyılın başlarından itibaren Yenikent

²⁰⁴ Özgüdenli, a.g.e, s. 29-34.

²⁰⁵ Erdoğan Merçil, Büyük Selçuklu Devleti, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 13.

²⁰⁶ Osman Karatay, İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020, s. 172-182.

merkezli olarak kurdukları devlet ile bölgede önemli bir güç oluşturmuşlardır. Oğuz Yabgu Devleti, batıda Peçenek ve Hazarlar, kuzeydoğuda Kimekler, doğuda Karluklar, güneyde ise Sâ mânîler ile komşu bir siyasî teşekküldü. Devletin başında yabgu unvanını taşıyan bir hükümdarın bulunduğu Oğuz Yabgu Devleti siyasî, idarî ve ekonomik olarak eski Türk devletlerinden izler taşımaktaydı. Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasî, sosyal ve idarî yapısı Selçuklular tarafından da miras alınmıştır. Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden miras olarak aldıkları siyasî gelenek devletin kuruluş döneminde kendini göstermektedir. Nitekim Selçuklu devletinin kurucusu Selçuk'un Oğuz yabgusunun yanında bulunması bu hususta oldukça önemlidir. Selçuk'un Oğuz yabgusu ve devletle olan ilişkisi hakkında kaynaklarda sarıh bilgilerin bulunmamasına rağmen onun adının "*Selçuk Sübaşı*" olarak zikredilmesi dikkat çekicidir. Nitekim "*ordu kumandanı*" anlamına gelen sübaşı unvanı Selçuk'un Oğuz Yabgu Devletinde sahip olduğu nüfuzu göstermesi bakımından önemlidir. Bilhassa 922 yılında Oğuzların yaşadığı bölgeleri ziyaret eden ünlü seyyah İbn Fadlan'ın kayıtlarında sübaşının Oğuz Yabgu Devleti'nin iç ve dış siyasetinde etkili bir unvanın olduğunu ifade etmesi Oğuz devleti içerisinde Selçuk'un konumunun önemini ve kıymetini göstermektedir. Selçuk'un Oğuz devletinde yabgunun yakınlarında bulunan ve iktidar sahibi nüfuzlu bir şahsiyet olması mümkündür.²⁰⁷ Tarihi kaynaklarda Selçuk Bey'in Türkmen hükümdarlardan birinin kızıyla evli olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁸ Selçuk Bey'in çocuklarının doğum tarihleri göz önünde bulundurulduğunda onun bu evliliği Müslüman olmasından ve Oğuz Yabgu devletinin himâyesindeyken gerçekleştirmiş olması muhtemeldir. Selçuk Bey'in Türkmen hükümdarının kızı ile evli olması da onun Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir isim olduğunun bir diğer göstergesi olsa gerektir. Selçuklu tarihini ve Selçuk Bey'in hayatını konu edinen tarihi kaynaklarda Selçuk Bey'in oğulları hakkında muhtelif bilgiler ve farklı isimlendirmeler olsa da tarihi kaynakların ekseriyeti Selçuk Bey'in Mikail, Arslan (İsrail), Musa ve Yusuf adında çocukları olduğu konusunda hemfikirdir.²⁰⁹

Oğuz Yabgu Devleti bünyesinde önemli bir mevkide bulunan Selçuk'un ve maiyetinin Oğuz devletinden ayrılışı Türk tarihinin belki de en önemli dönüm

²⁰⁷ Özgüdenli, a.g.e, s. 34-44.

²⁰⁸ Abdül Kerim Özaydın, "Selçuk Bey", DİA, Cilt. 36, (2009), s. 364-365.

²⁰⁹ Oğuzhan Çakır, "Kaynaklar Işığında Selçuk Bey'in Çocukları", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt. 40, Sayı. 70, (2021), s. 105-128.

noktalarından biri olmuştur. Selçuk'un Oğuz devletinden ayrılışı hem bölgede hem de dünya siyasî tarihinde önemli değişimlere yol açacak olayları meydana getirmiştir. Selçuk'un Oğuz Yabgu Devlet'inden ayrılışı devlet içerisindeki bir nüfuz ve iktidar mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Bu iktidar mücadelesi Selçukluların ilk önemli iktidar ve nüfuz mücadelelerinden birisidir. Kaynakların ifadesi ile iyi bir asker ve devlet adamı olan Selçuk'un ünü devlet içerisinde hızla yayılmış ve dikkat çekmiştir. Sahip olduğu iktidar ve karizmatik şahsiyetle dikkatleri üzerine çeken Selçuk ile Yabgu'nun eşi arasında yaşanan olay Selçuk ve ailesinin Oğuz devletinden ayrılışının temel sebebini teşkil etmiştir.²¹⁰ Tarihi rivayetlerde aktarıldığına göre Selçuk, Yabgu'nun sarayına girmiş ve bürokratik sıralamada hatun, çocukları ve diğer devlet ileri gelenlerini de geçerek Yabgu'nun yanına oturmuştur. Selçuk'un bu hareketi başta Hatun olmak üzere devlet erkani tarafından saygısızlık olarak kabul edilmiştir. Yaşanan bu olaydan hareketle başta Hatun ve devlet erkani Yabgu'nun Selçuk'u kendisine rakip olarak görmesini sağlayacak kışkırtmalar içerisinde girmişlerdir. Oğuz Yabgu Devleti içerisinde başta Yabgu olmak üzere kendisine karşı oluşturulan tehlikeli durumun farkında olan Selçuk, aile bireyleri ve Kınık boyunda mensup Oğuz kitlesi ile Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak göç etmek zorunda kalmıştır.²¹¹ Böylelikle kaynaklardaki ifadesi ile Selçuk Bey Dâru'l-Harb'den Dâru'l-İslâm'a geçmiştir.²¹²

Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılışını sadece basit bir güç ve ihtiras eksenli iktidar mücadelesine bağlamak da yersiz olacaktır. Nitekim Selçuk'un Oğuz devletinden ayrıldığı dönemlerde Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasî, sosyal ve ekonomik olarak ciddi problemlerle boğuştuğu bilinmektedir. Özellikle de otlak ve yer darlığı gibi nedenlerle birçok Oğuz boyunun Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak Maverâünnehir ile Horasan istikametine doğru göç ettiği bilinmektedir. Selçuk'un ailesi ve boyu ile beraber göç etmesinin arkasında yatan asıl nedenin en temelde devlet içerisinde iktidarının ötekileştirilmesi ile birlikte sosyal ve ekonomik nedenler olması daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Bu nedenlerden dolayı mahiyeti ile birlikte Oğuz Yabgu'sunun yanında ayrılan Selçuk, Seyhun nehrinin kenarına yerleşmiştir. Tarihi

²¹⁰ Hasan Taşkıran, Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 29.

²¹¹ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 20.

²¹² İbnü'l-Verdi, Tarihi İbnü'l-Verdi, (Terc. Mustafa Alican), İstanbul, Kronik Kitap Yayınları, 2017, s. 21.

kaynaklar göç esnasında Selçuk Bey'in yanında 100 atlı, 1500 deve 50.000 koyun bulunduğunu aktarmaktadır. Selçuk ve ailesinin tahmini olarak 500 kişilik küçük bir göçebe topluluk olması muhtemel görünmektedir. Aile efradı ve halkı ile birlikte Cend'e göç eden Selçuk Bey'in neden Cend'i yeni yurt olarak tercih ettiği hususu müphemdir. Fakat daha sonrasında yaşananlar bize Selçukluların neden Cend'i tercih ettiklerini açıklamaktadır. Cend'in bu yüzyıllarda İslâm dünyasının önemli bir sınır kasabası olduğu bilinmektedir. Hem göçebe hem de yerleşik halkın bir arada yaşadığı Cend, tarihte asker deposu olarak tanınan bir yerd. Aynı zamanda başta Maverâünnehir'den ve muhtelif yerlerden gelen Müslüman dinî misyonerlerin ve tüccarların uğrak noktasıydı. Dinî kozmopolit bir yapısı olan Cend'de Müslümanlığı kabul eden Türkler de yaşamaktaydı. Bütün bu hususları göz önünde bulundurduğumuzda Selçuk Bey'in Cend gibi önemli bir şehri neden yurt tuttuğu ile ilgili aşağı yukarı bir fikir oluşmaktadır.

Cend'e gelen Selçuk'un kendisine bağlı bulunan Oğuzlar ile birlikte burada İslâmiyet'i kabul ettiği bilinmektedir.²¹³ Ailesi ve boyu ile Cend'e gelen Selçuk Bey İslâmiyet çatısı altına girmenin bu bölgede onlara sağlayacağı avantajın farkında olarak böyle bir tercihte bulunması muhtemel görünmektedir. Nitekim aktarılan bir rivayete göre ailesinin ileri gelenleri ile konuşan Selçuk Bey'in "*Cend'de halkın dinî olan İslâmiyet'e girmezsek burada kimse bize katılmaz ve yalnız bir cemaat olarak yaşamaya mahkum oluruz*" dediği ifade edilmektedir. Selçuk Bey'in İslâmiyet'i kabul edişi sonrasında Buhara'nın kuzeyinde yer alan Zandak (Zandana) şehrine adam gönderip validen kendilerine İslâmiyet'i öğretecek din adamı istediği belirtilmektedir. Selçuk Bey ve maiyetinin İslâmiyet'i kabul edişlerinden sonra yeni dinin onlara sağladığı manevî ve siyasî güç ile başta Oğuz Yabgusu olmak üzere gayrimüslimlere karşı bir tavır takındıkları ve gaza ve cihadı misyon edindikleri gözlemlenmektedir. Bilhassa yıllık vergi tahsili için Cend'e gelen Oğuz Yabgusunun vergi memurlarına Selçuk Bey'in "*Müslümanlar kâfirlere haraç vermez*" dediği ve kovduğu ifade edilmektedir. Selçuk Bey'in bu davranışı ile İslâmiyet'i benimsemesinin akabinde gazâ ve cihad düşüncesinden beslenerek otoritesinin güçlendirdiği ve şahsi iktidarını arttırdığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren Selçuk'un gazâ ve cihada faaliyetlerine başladığı ve "*Melik ül-gazi Selçuk bin Dukak*" unvanını alarak gazi olduğu

²¹³ Özgüdenli, a.g.e, s. 54-50.

bilinmektedir. Selçuk ve beraberindekiler bu dönemden itibaren başta gayrimüslim Türkler olmak üzere kafir olarak nitelendirilen topluluklara yönelik gazâ ve cihad hareketlerine ağırlık verdiği ve önemli bir güç temin ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu gazâların birinde Tuğrul ve Çağrı beylerin babası Mikail şehit düşmüştür. Babaları şehit olan Tuğrul ve Çağrı'da dedelerinin himâyesin altında girmiştir.²¹⁴ Selçuklu türkmenleri içerisinde ülüş sistemi ve emir komuta zinciri çerçevesinde Selçuk Bey'den hemen sonra gelen büyük oğlu Mikail'in vefatı hanedanı derinden etkilemiştir.²¹⁵

Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak geldikleri yeni hâkimiyet alanları olan Cend'de kritik bir siyasî ve sosyal bir kararla Müslümanlığı kabul etmeleri Türk tarihi için önemli bir dönüm noktası kabul edilir. Selçukluların İslâmiyet'i seçişleri ve ardından gazâ ve cihad faaliyetlerine katılmaları Selçukluların ilk iktidar mücadelelerinden başarıyla çıkmalarını sağlamıştır. Selçuklu ailesi başta aile büyükleri olan Selçuk beyin aldığı yeni unvan olan “*Melik ül-gazi Selçuk bin Dukak*” unvanı ile siyasî hareketlerini dinî bir misyon ile bütünleştirmiştir. Bu unvan aynı zamanda Müslüman ahali gözünde başta Selçuk Bey olmak üzere bütün hanedanın ön plana çıkarak karizmatik bir şahsiyet ve iktidar elde etmesine olanak tanımıştır. Bu dönemden itibaren Müslüman kitleler Selçuk Bey'in ve ailesinin iktidarı altında yer alabilmek için Selçuklulara katılmış ve Selçuklular yavaş yavaş büyüyen bir bölgesel güç olma yolunda önemli bir merhale kazanmıştır. Aynı zamanda bu süreç nihayetinde Selçuklu kimliği de yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Kendilerini yönetebilecek ve önderlik edebilecek bir hükümdar arayan Türkmenler Selçuklu kimliğine dahil oldular.²¹⁶

Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devlet'inden ayrıldıktan sonra kurmak istediği otorite ve iktidar dönemin yazarları tarafından iki temele dayandırıldı. Bu temelden ilki Selçuklular için oluşturulan ve soylarının yüceliğine atıfta bulunan şecere çizelgesiydi. Selçuklu yazarları Selçuklu ailesi özellikle de Selçuk Bey'in soyunu Alp Er Tunga'ya kadar bağlamışlardır. Şüphesiz böyle bir şecerenin kurgulanmasının arkasında

²¹⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2003, s. 67-68.

²¹⁵ Erkan Göksu, Büyük Selçuklular (1040-1157), İstanbul, Selenge Yayınları, 2020, s. 15

²¹⁶ İslam Kavas, "Selçuklu Hanedanı İktidarının Meşrûlaşması", Esogü Tarih Dergisi, Cilt. 4, Sayı. 1, (2021), s. 19-37.

Selçuklu devletinin köken meselesini bütün Türkler tarafından kabul gören bir kişiye dayandırma arzusu yatmaktadır. Bu kurgunun arkasındaki asıl sebep ise hanedanın meşruiyetini güçlendirmek ve tartışılmaz kılmak olmalıdır. İkinci temel ise Selçuk Bey'in gördüğü bir rüyadır. Nitekim Türk tarihi içerisinde birçok devlet kurucu ismin anlatılarında iktidar sahibi ve devletli olma ile ilgili rüya motiflerine sıklıkla yer verilir. Aynı geleneğin Selçuklular döneminde Selçuklu dönemi entelektüelleri tarafından da devam ettirildiği görülmektedir. Selçuk Bey'in rüyasında kızgın bir ateşe işediği ve işedikten sonra ateşten çıkan kıvılcımların doğuya ve batıya yayıldığı hikaye edilmektedir. Rüya yorumlayıcısı ise bu rüyayı Selçuk'un çocuklarının sultan olacağı ve doğu ile batıya hükmedeceğine yorarak müjdelemiştir.²¹⁷

2.2. İKTİDARIN DOĞUŞU: MÜCADELELER, BAĞIMSIZLIK VE SELÇUKLU KİMLİĞİNİN OLUŞUMU

İslâm dinini kabul ettikten sonra gazâ ve cihad faaliyetleri yürüten Selçuk Bey ve ailesi Cend bölgesinde önemli bir güç kazanmış ve kazandığı güç sayesinde ise Maverâünnehir'deki siyasî hadiselerin içerisinde yer almaya başlamıştır.²¹⁸ Selçukluların bu dönemdeki askerî faaliyetleri dikkat çekmiş olacak ki Sâmânîler Buhârı'yı hâkimiyeti altına alan Karahanlı Buğra Han'a karşı Selçuk Bey'den yardım istemiştir.²¹⁹ Selçuk Bey oğlu Arslan'ı Sâmânîlere yardım için göndermiş ve Selçuklu kuvvetlerinin desteği ile de Karahanlılar Buhara'dan çıkartılmış ve orduları yağma edilmiştir. Selçukluların artık bölgede bulunan diğer devletlerin dikkatini çekmesi ve tanınmış olmaları onların gazâ ve cihad nedeniyle zaten yükselmeye başlayan bölgesel ününü daha da arttırmış olmalıdır. Aynı zamanda bu yardım vesilesi ile Sâmânî hükümdarı Nûr kasabasını ve çevresini Selçuklulara yurt olarak vermiştir. Selçukluların bölgede büyük bir güç olan Sâmânîler tarafından tanınarak yurt verilmiş olması Selçuklu ailesinin askerî gücünün ve hanedanın karizmatik varlığını arttırmıştır. Sâmânîler tekrarlayan Karahanlı saldırılarına karşı “*el-Etrak el-Gaziyye - Guz- Güzan- Turkan-i Guz*” olarak adlandırdıkları Selçuklulardan muhtelif vesilelerle

²¹⁷ Eroğlu, a.g.e, s. 128-129.

²¹⁸ Sinan Şahin, *Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar)*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2020, s. 24-67.

²¹⁹ Ekber N. Necefi, *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s. 233-355.

yardım istemiştir. Selçuk Bey'in artık yaşlandığı bu dönemde oğlu Arslan Yabgu Sâ mânîlere verdiği destek ile hem askerî hem de idarî olarak hanedan içerisinde ön plana çıkmış ve rûştünü ispat etmeye başlamıştır. Fakat Karahanlılar'ın Sâ mânî hâkimiyetine son vererek onları ortadan kaldırmaları neticesinde Selçuklular Karahanlı hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.²²⁰

Arslan Yabgu ve ona bağlı bulunan topluluklar Maverâünnehir'e gelmiş Selçuk Bey ise Cend'de kalmıştı. Selçuk Bey ile beraber Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Bey'de Cend'de dedeleri ile birlikte kalmışlardı. Tarihi kaynaklarda dedeleri Selçuk'un Tuğrul ve Çağrı'yı diğer torunlarından daha çok sevdiği ve onlarda asalet, akıllılık ve liderlik vasıfları gördüğü ifade edilmektedir. Keza Selçuk Bey'in ölmeden önce bütün kavmini bir araya topladığı ve torunları Tuğrul ve Çağrı'nın aşiretin başkanı olmalarını vasiyet ettiği belirtilmektedir.²²¹

Arslan Yabgu'nun Nur kasabasına ve Maverâünnehir'e gidişi Selçuk hanedanı için hâkimiyet alanını genişletme olarak görülse de bu olay aynı zamanda Selçuklu topraklarının ikiye ayrılmasına ve ardından fikirsel ayrılıkların gelmesine sebebiyet verecek olayları gündeme getirmiştir. Cend'de yaşayan Selçuk Bey'in 1007/1009 yıllarında vefat etmesi Selçuklu ailesi için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Uzun zamandır idareyi elinde bulunduran ve Sâ mânî-Karahanlı mücadelesinde aktif rol oynayan Arslan Yabgu maiyetinde bulunan Türkmenlerin ve hanedanın başına geçmişti. Arslan Yabgu Oğuz geleneklerine göre hanedanın idaresini almıştı. Dedeleri Selçuk'un yanında bulunan Tuğrul ve Çağrı beyler ise Selçuk Bey'in himâyelerinden mahrum kalarak yeni bir arayış içerisine girmiş oldular. Selçukluların Maverâünnehir'de önemli bir güç haline gelmeye başladığı bu dönemde aile içinde meydana gelen fikir ayrılıkları ve bölünmeler ailede yüzyıllar sürecek olan bir ayrışmanın tohumlarını atmış oldu. Yeğenleri Tuğrul ve Çağrı beylere karşı mesafeli bir tavır içerisinde olan Arslan Yabgu'nun bu tavrı yeğenleri ile arasını açacak bir süreci başlatmıştı. Nitekim ilerleyen süreç içerisinde Arslan Yabgu'ya bağlı olanlar Yabgulular, Selçuk Bey'in dört oğlundan biri olan Yusuf Yınal'a bağlı olanlar Yınallılar, Tuğrul ve Çağrı Bey'e bağlı olanlara ise Selçuklular denilmeye başlandı. Hanedan içerisindeki bu ayrışma basit bir iktidar kavgasından öte daha sonraki

²²⁰ Özgüdenli, a.g.e, s. 52.

²²¹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmîu'd-Düvel, (Haz. Ali Öngül), İstanbul, Kabalacı Yayınları, 2017, s. 48.

dönemlerde meydana gelecek olan taht kavgaları ve bölünmelerin en temel nedenlerinden biri oldu.²²² Kökleri Selçuk Bey'in hayatta olduğu döneme kadar giden Selçuklu ve Yabgulu münafereti, Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinde var olduğu müddetce devam edecek bir çekişme ve iktidar mücadelesi olmuştur. Aile içerisindeki bu güç ve nüfuz mücadelesi devlet kurulmadan önce aile için çekişmelerle devam ederken devlet kurulduktan sonra yerini taht mücadeleleri ve iç isyanlara bırakmıştır. Bu iktidar kavgası zaman içerisinde birçok hanedan mensubunun hayatına mâl olmuş ve devleti zaâfiyet içerisinde bırakmıştır. Hanedanın sahip olduğu bu zayıf nokta devletin düşmanlara karşı da zor durumda kalmasına yol açtığı gibi merkezileşmesini ve büyük bir imparatorluk haline gelmesini de geciktirmiştir.²²³

Maveraünnehir'de bir yandan Arslan Yabgu diğer yandan da Tuğrul ve Çağrı beylerin yönetiminde iki ayrı Selçuklu topluluğu bu bölgede meydana gelen olayların içerisinde yer almaya başladılar. Maveraünnehir'de kendilerine karşı dostça bir muamele göstermeyen Karahanlı hükümdarı İlig Nasır Han tavırları dolayısı ile zor durumda kalan iki kardeş Talas bölgesine hükmeden Buğra Han'ın topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardı. Fakat Buğra Han'dan da bekledikleri himâyeyi göremeyen Tuğrul ve Çağrı beyler tekrar Maveraünnehir'e dönmek zorunda kaldılar. Maveraünnehir'de kendileri ve topluluğu için huzurlu bir yaşam alanı tesis etmek isteyen kardeşler, burada Nasır Han'ın ölümünden sonra hâkimiyetini tesis eden Ali Tegin ile mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Bu mücadelede Tuğrul Bey çöle çekilmek durumunda kalmıştı.²²⁴

Tuğrul Bey'in çöle çekilmesinden sonra Çağrı Bey ise Anadolu (Rum) seferine çıktı. Özellikle de birlikte hareket ettikleri Oğuz grubu ile yaşayacak yurt sıkıntısı çeken Tuğrul ve Çağrı beylerin Anadolu'ya yönelik ilk seferlerinde öncelikli amaçları yurt tutmak olmasa da hem bir keşif hem de kendilerini ekonomik olarak rahatlatacak bir ganimet arayışındaydılar. Bu amacı gerçekleştirmek için Çağrı Bey, kaynakların ifadesi ile yaklaşık olarak 3000 seçme süvari ile Doğu Anadolu'ya doğru sefere çıkmıştır. Çağrı Bey, Gaznelilerin hâkimiyet alanı altında bulunan Horasan'dan süratle

²²² Cihân Piyadeoğlu, Büyük Selçuklular/Yeni Bir Devrin Başlangıcı, İstanbul, Kronik Kitap, 2020, s. 19-21.

²²³ Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu- Yabgulu Mücadelesi", SÜTAD, Sayı. 35, (2014), s. 545-575.

²²⁴ Özgüdenli, a.g.e, s. 54-55.

geçerek Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu topraklarına girdi. Doğu Anadolu bu dönemde bir kısmı Gürcülerin idaresinde olmakla birlikte Ermenilerin ve Bizansın yaşam alanlarına da dahildi. Bu yüzyıllarda önemli bir güce sahip bulunan bu devletlerin idaresi altındaki topraklarda keşif ve yağma hareketinin büyük bir risk ve zorluk içerdiği kuşkusuzdur. Bu derece zorlu bir sefere çıkan Çağrı Bey ve maiyetindekilerin gerçekten de yaşadıkları Maverâünnehir’de yaşam alanlarının daralması, siyasî çekişmelerde güçsüz ve zor durumda kalmaları gibi muhtelif sebepler böylesine çetin bir hareketi zorunlu kılmış olmalıdır. Fakat böyle bir riski bulunan bu askerî hareketi Selçuklular için kolaylaştıran etmenler de mevcuttu. Özellikle de Gürcülerin ve Ermenilerin arasında herhangi bir siyasî birlik bulunmaması, Bizans imparatoru II. Basil’in politika olarak Balkan coğrafyasına ağırlık vererek Şark topraklarını ihmal etmesi gibi muhtelif sebepler Çağrı Bey’in seferini muhakkak kolaylaştırmıştır. Çağrı Bey maiyeti ile birlikte kuzey-doğudan Vaspuragan krallığının topraklarına girerek Anadolu’ya girmiş oldu. Tarihi kaynakların at üstünde uzun saçlı ve okçu askerler olarak tasvir ettiği Çağrı Bey ve maiyetindekiler, Ermeni ve Gürcü topraklarında yağma faaliyetleri yürütmüşler ve önemli ölçüde ganimet ve bölge hakkında malumat aldıktan sonra Maverâünnehir’e geri dönmüşlerdi.²²⁵ Burada üzerinde durulması gereken esas nokta Çağrı Bey’in bu seferi ne için düzenlediği hususudur. Çağrı Bey’in kendileri için tehlikeli olabilecek bir bölgeye yani tanımadıkları Anadolu topraklarına Horasan gibi düşmanlarının elinde bulunan topraklardan gizlice geçerek ulaşması bu seferin sadece ganimet ve talan için değil çok daha farklı gayelerle yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu derece tehlikeli bir sefer sadece ganimet ve talan için değil, yaşam alanı bulmakta zorluk çektikleri ve baskı altında kaldıkları Maverâünnehir’den ayrılarak yeni yurt edinmek maksadı ile olması daha makul görünmektedir. Aynı zamanda Anadolu coğrafyası ve burada hüküm süren devletler ile ilgili önemli bilgiler edinmesi de oldukça önemlidir. Nitekim sefer sonrasında Tuğrul Bey’in yanına gelen Çağrı Bey “*Keşfettiğim bölgelere gidebiliriz çünkü buralarda bize karşı gelebilecek kimse yoktur*” diyerek Anadolu’yu kendilerine yurt kılacaklarını ifade etmiştir.²²⁶ Çağrı Bey ve maiyetinde bulunan yaklaşık üç bin süvarinin Anadolu’da rahatlıkla akında ve yağmada bulunması bu

²²⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021)”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, (1953), s. 259-274.

²²⁶ Ebu’l-Ferec (İbn’ül İbri), Ebu’l-Ferec Tarihi, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945, Cilt. II, s. 293.

toprakların savunmasız, siyasî ve askerî birlikten yoksun olduğunu Selçuklulara göstermiştir. Çağrı Bey sefer sırasında bu topraklarda yaşayan halkın ekseriyetle kalelerle korunan şehirlerde oturduğu, fakat azımsanmayacak bir nüfusun da şehirlerin dışarısında savunmasız ve güçsüz bir şekilde yaşam sürdüğünü fark etmiştir. Nitekim Çağrı Bey'in şehirlerde yaşamayan bu savunmasız ve zayıf halka yönelik yağma faaliyetleri Anadolu'yu Selçuklular için kolay fethedilebilecek bir bölge olarak görmelerine yol açmıştır.²²⁷ Bu askeri sefer iki kardeş Tuğrul ve Çağrı Beylerin itibarını arttırmış ve onlara ün kazandırmıştır. Böylesine riskli bir sefere çıkmak ve ganimetlerle dönmek Türkmenlerin nezdinde iki kardeşi yüceltmış ve Türkmenlerden onlara katılanların sayısı hızla artmaya başlamıştı.

Sâmânîlerin yıkılışından sonra uzun zamandır bölgeye devam eden siyasî dengesizlik ve mücadeleler bu coğrafyada büyük karışıklıklar doğurmuştu. Gazneli Sultanı Mahmud ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han bir görüşme yaparak bölgede müstakil bir güç olmaya başlayan Ali Tegin'i durdurmak ve yine bu topraklarda azımsanmayacak bir askerî varlığın sahibi olan Selçukluların kaderini tayin etmek gibi muhtelif meseleleri kendi aralarında görüştiler. Bu görüşmede Selçukluların Horasan'a nakledilmesi ve Selçuklu reisi Arslan Yabgu'nun bertaraf edilmesi konusunda anlaştılar. Karahanlı ve Gezneli hükümdarlarının coğrafyanın kaderini tayin edecek görüşmelerinden sonra Ali Tegin ve Arslan Yabgu çöle kaçmak zorunda kaldılar. Fakat amacına ulaşmak isteyen Gazneli Mahmud, Selçukluların reisi olan Arslan Yabgu'ya bir elçi göndererek dostluk tesis etmek istediğini bildirmişti. Tam anlamıyla bir siyasî birlik tesis edemeyen ve yurt sıkıntısı çeken Selçuklular Gazneli Mahmud'un davetini kabul etmişler ve Arslan Yabgu da bunun üzerine Gazneli Mahmud'un sarayına görüşmeye katılmak için gitmiştir.²²⁸ Düzenlenen bir ziyafet sırasında Sultan Mahmud, Arslan Yabgu ve maiyetindekileri hile ile yakalatmış ve Hindistan'da Kalincar kalesine hapsedmiştir. Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin yurdunu ise yağmalatmış ve onları Horasan'a naklettirmiştir.²²⁹ Selçuklular başta olma üzere Horasan'a nakledilen birçok Türkmen aşireti burada yeni bir siyasî dengesizliğin doğmasına sebebiyet verdi. Horasan'a göç eden Türkmenler Nesa, Baverd ve

²²⁷ İbrahim Tellioglu, *Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2022, s. 45-48.

²²⁸ Turan, a.g.e, s. 90-91

²²⁹ Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye*, (haz. Mehmet Çaliskân), İstanbul, Selenge Yayınları, 2020, s. 40.

Ferâve’de yağma faaliyetlerinde bulunmuşlar ve Horasan bölgesinde Türkmenlerden kaynaklanan bir karışıklık meydana gelmiştir.²³⁰ Kızıl, Yağmur, Göktaş, Boğa, Mansur ve Anasioğlu adlı Türkmenler beylerinin yağma hareketlerini engellemek için Sultan Mahmud Arslan Cazib’i görevlendirmiş ve zor durumda kalan Türkmenlerin bir kısmı Belhan Dağları ile Dihistan’a kaçmak zorunda kalmış diğer bir kısmı ise daha batıya Azerbaycan’a doğru harekete geçmiştir. Nitekim batıya doğru göç eden Türkmenlerin batıda göstereceği askerî ve siyasî varlık daha sonraki dönemde Selçukluların batıya doğru genişleme faaliyetlerinde onlara büyük avantaj sağlayacak zemini oluşturmuştur. Türkmenlerin etkisi ile Horasan’da siyasî istikrarsızlık ve kargaşa meydana gelmişti. Özellikle de Horasan’ın başıbozuk halkının da karıştığı bu yağma ve talan faaliyetleri neticesinde yerli halk mağdur olmuş ve Gazneliler’in Kirman Emiri olan Ahmed b. Ali Nûştegin Horasan’ı huzura kavuşturmak için kendisinden istenen yardımı teklifini kabul etmiş ve onun da desteği ile şehir sükûnete kavuşmuş oldu.²³¹

Selçuklular bölgede artık sahip oldukları askerî gücün ve Türkmen nüfusunun önemli derecede artması ile dikkat çeken bir aile olmuştu. Bilhassa da bu dönemde bölgede iktidar sahibi diğer devlet ve yöneticilerinin de Selçukluların iktidarını ve varlığını görmezden gelmediğini ve onlarla bir şekilde ittifak kurma arayışı içinde olduğunu görmekteyiz. Özellikle de bölgede birçok hükümdarın birbiri ile mücadele içerisine girdiği bir süreçte Selçukluları yanlarına çekerek önemli avantaj elde etmek isteyen hükümdarların Selçuklulara yönelik politikalarında da değişim gözlenmektedir. İlk olarak Arslan Yabgu’nun desteğinden mahrum kalan Ali Tegin, Tuğrul ve Çağrı Beyler ile ittifak kurmak istemiş fakat iki kardeş bu teklifin hile olabileceğini düşünerek teklifi reddetmiştir. Fakat teklifi reddedilen Ali Tegin kardeşlerin kendilerine yönelik bir planları olduğunu düşünerek endişe duymuş ve Selçuklu liderlerinin arasını açmak ve aileyi bölmek için hanedan mensubu olan Yusuf ile irtibata geçerek onu Emir İnanc Yabgu unvanı ile kendisine bağlı olan Türkmenlerin başına getirmiştir. Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin gücünü kırmak isteyen Ali Tegin bununla da kalmamış Yusuf’u Maverâünnehir Türkmenlerinin hâkimi

²³⁰ B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Belleten, Cilt. 18, Sayı. 76, (Ekim 1955), s. 491-527.

²³¹ Cihân Piyadeoğlu, Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2012, s. 34-36.

olarak atamıştır. Başlangıçta kendisine verilen bu unvan ve yetkiler neticesinde Ali Tegin'e yaşanan Yusuf daha sonra hatasını anlayarak kararından geri dönmüştür. Böylelikle Ali Tegin'in Selçuklu ailesi içerisinde iktidar kavgası çıkarmak ve ailenin bölünmesini sağlama girişimi başarısız olmuştur. Bu dönemde Selçukluların Maverâünnehir'deki mevcudiyetleri de artık tamamen tehlikeye girmiş oldu. Özellikle de başta Ali Tegin ve Karahanlılar ile yaptıkları mücadeleler, Karahanlı Alp-Kara'nın esir edilerek gözlerinin oyulması gibi birçok siyasî netice bu bölgede yaşamayı artık Selçuklular için güçleştirmişti. Bu nedenlerle de Selçuklular Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan Harezm'e göç ettiler.²³²

Selçuklular Harezm'e göç ettiklerine burada Gaznelilere bağlı olan Harizmşah Altuntaş bulunmaktaydı. Altuntaş, ilerleyen süreçte kendisine askerî olarak faydalı olabileceğini düşündüğü Selçukluları memnuniyetle kabul etmiş ve Gevhâre kanalı yakınlarına yerleştirmişti. Altuntaş'ın vefatının ardından başa geçen Harun, Gaznelilerden bağımsız müstakil bir devlet arzularak isyan etti. Bu isyanında başarıya ulaşmak için Ali Tegin ve Selçuklular ile ittifak kuran Harun istediği başarıyı gösteremedi. Harizmşah Harun, Tuğrul, Çağrı ve Yıvaloğulları'na yardım etmiş ve bu Türkmenler de birçok mühimmat, çadır, deve, at ve koyun ile Harezm'e gelmişlerdir. Harun, Selçuklulara Ribat-i Mâşe, Şorahân ve Âvhâre'de mera ve mümbit yerler ve hediyeler vermiştir. Selçuklular ile iyi ilişkiler tesis eden Harun, Selçuklulara hitaben *“Ben Horasan üzerine yürüyeceğim siz de hazırlanın ve benim ordumun ön tarafından yürüyün”* diyerek Horasn'ın fethinde Selçukluların desteğini istemiştir. Harun tarafından Harezm'de mümbit yerlere yerleştirilen Selçuklu Türkmenleri burada da arzu ettikleri güven ve refahı bulamamışlardı. Özellikle de kan davalıları ve ezeli düşmanları olarak tanınan Şah Melik, casuslarının verdiği bilgiler ile Selçukluların Harezm'e yerleştiklerini öğrenmiş ve seher vakti ordusunu toplayarak Cend vilayetinden Selçukluların üzerinde doğru harekete geçmiştir. Selçukluları ağır bir bozguna uğratan Şah Melik yaklaşık olarak yedi sekiz bin Selçukluyu öldürmüş, birçok kadın, at ve esir almıştır. Yaşanan bozgun ve ağır yenilgiden sonra Selçuklular buz tutan Ceyhun nehri üzerinden geçerek Ribât-ı Namek'e geldiler. Yaşanan olaydan büyük üzüntü duyan Harun, Selçuklulara *“Harzm'e geri gelin, başka adamlar da getirin. Ben size verdiğim sözde duracağım”* diyerek haber göndermiştir. Harun

²³² Özgüdenli, a.g.e, s. 56-58.

müttefikleri olan Selçukluların güven ve huzur içerisinde Harzm'de yaşaması için kan düşmanları olan Şah Melik'e de bir elçi göndermiş, kendi topraklarına gelip kendi kavmi ve askerî sayılan bir kavmi vurup kıldığını söyleyerek sitemini ifade etmiştir. Ardından da Şah Melik ile Selçukluların arasında var olan kan davasını bitirmek için elinden geleni yapmak istediğini ve Şah Melik ile dostluk tesis etmek istediğini dile getirmiştir. Selçuklular Harun'un kendilerine tekrar teminat, at ve silah vermesi sonrasında Harezm'e geri dönmüşler ardından da Dargan'a yerleştirilmişlerdir. Fakat Selçukluların Harezm'deki varlıkları yine çok uzun sürmemiştir. Özellikle müttefikleri olan Harun'un suikast neticesinde öldürülmesi Selçukluların bu topraklarda da siyasî varlıklarının tehlikeye girmesine yol açmıştır. Artık kendileri için Harzm'de güven içerisinde yaşama imkânı kalmayan Selçuklular Ceyhun'u geçerek Horasan'a giriş yaptılar.²³³

Selçukluların Horasan'a gelişleri hem bölgenin hem de dünya tarihinin önemli ve kritik dönüm noktalarından birine sebebiyet verecek tarihi süreci başlatmıştır. Oğuz Yabgu Devlet'inden bir iktidar mücadelesi sonrası ayrılan ve gittikleri yerlerde bir türlü yurt kuramayan Selçuklular, Horasan'da bölgenin en güçlü devleti olan Gazneliler karşısında önemli askerî başarılar elde ederek siyasî bir güç oluşturmaya başlamışlardır. Selçuklular daha önce Oğuz Yabgu Devlet'inden ayrılmaları sonrasında gittikleri her yerde büyük sorunlarla karşılaşmışlar, ciddi kayıplar vermiş ve sürekli olarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Yaşadıkları siyasî ve askerî problemler nedeni ile Horasan'a perişan bir halde giren Selçukluların bu yaşananlardan önemli tecrübeler edindiği aşîkardır. Yıpratan siyasî ilişkiler ve askerî mücadeleler nedeni ile hem hanedan hem de maiyetindeki Türkmenler Selçuklular büyük bir tecrübe kazanmıştır. Aynı zamanda Türkmenlere has olan örgütlenme biçimi sayesinde kısa sürede toparlanmaları ve atlı savaşçı bir göçebe olmaları nedeniyle her türlü zorluğun üstesinden gelerek iktidarlarını devam ettirmişler ve hayatta kalmışlardır.

Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun önderliğinde Harezm'den Gazneliler'in hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a tekrar gelen Selçukluların buraya göçleri Gaznelilerin izni ve bilgisi olmadan cereyan etmişti. Nitekim Gaznelilerden gizli saklı

²³³ Ebü'l-Fazl el-Beyhakî, Tarih-i Beyhaki, (çev. Necati Lügal), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 648-653.

bir şekilde gerçekleşen bu göç için Horasan Divan Başkanı Sur'i'ye haber göndererek yardım isteyen Selçuklular, Harzm ve Ceyhun yönünden gelebilecek Türkmen saldırılarını bertaraf etmek ve bölgeyi koruma karşılığında Merv, Serhas ve Ferâve'yi yurt olarak talep ettiler. Bu gizli göçten ve istekten haberdar olan Gazneli Sultanı Mes'ûd bu durumdan hoşnut olmayarak Beydoğdu komutasında bir orduyu Selçuklular üzerine sevk etmiştir. 1035 yılında meydana gelen Nesa savaşını Selçuklular kazanmış ve iki taraf arasında barış yapılmıştır. Yapılan Barış neticesinde Tuğrul Bey'e Nesa, Çağrı Bey'e Dihistan ve Musa Yabgu'ya Ferâve yurt olarak verilmiştir.²³⁴ Bu bölgelerin yurt olarak verilmesine ilave olarak Selçuklu beylerine “*dihkan*” unvanı da verilmiştir.²³⁵ Dih (köy) ile -gan nisbet ekinin birleşimiyle ortaya çıkan bir Farsça kelime olan dihgān, İran coğrafyasında kökeni Sâsânîlere kadar dayanan bir köylü soyluluk unvanı olarak kabul edilmektedir. Dihganların ekseriyetle köylerin idaresinden sorumlu oldukları ve bu unvanların birçok köyü yöneten kişilere verildiği bilinmektedir. Bu kişiler aynı zamanda devlet adına vergi toplama görevini de ifâ etmektedirler.²³⁶ İran coğrafyasında bir soylu sınıfının unvanı olan bu tanımlamanın Selçuklu beylerine verilmesi Gazneliler tarafından Selçuklu ailesinin sadece köylerin idaresinde bulunabilecek bir aile olarak görülmesi veya Selçukluların sadece devlete mensubiyeti bulunan ve vergi toplayan bir memur gibi telakki edildiğini düşündürmesi bakımından oldukça önemlidir. Selçuklular her ne kadar Gaznelileri tedirgin eden bir siyasî ve askerî güç olsalar da Gaznelilerin onlara bakışının hanedan meşruiyetlerinin ve iktidarlarının devlet kurabilecek dinî ve siyasî vasıflardan uzak olarak telakki edildikleri anlaşılabılır. Nitekim Selçukluların asıl arzusunun köylerin idaresinden ziyade Horasan hâkimiyetini ele geçirmek olduğu ve kendi iktidarlarını tesis etmek gibi bir amaç güttükleri faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Özellikle de Selçuklular Gazneliler ile yaptıkları anlaşmaya ve dihgānlık unvanına rağmen tekrar Horasan'ın muhtelif bölgelerinde akınlar yapmaya devam etmiştir. Nesa savaşında Gaznelilere karşı elde ettikleri başarının kendilerine sağladığı avantajla güçlerinin farkında olan Selçuklular tekrar Gaznelilere bir elçi göndermiş Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Nesa savaşındaki galibiyetin bağımsızlıklarına giden süreçte kilit bir zafer olduğunu düşünen Selçuklular, Sultan

²³⁴ Erdoğan Merçil, Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019, s. 93-122.

²³⁵ Piyadeoğlu, a.g.e, s. 38.

²³⁶ Faruk Sümer, "Dihkan", DİA, Cilt. 9, (1994), s. 289-290; Ahmad Tafazzoli, Dehqan, s. 223-224.

Mes'ûd'un üzerlerine tekrar gönderdiği komutan Subaşı'nın kendilerine saldırmaya çekindiğinin de bilincinde olarak kendi aralarında Horasan'ı fetih hakkı olarak pay etmeye başladılar. Tuğrul Bey'e Nîşâbur, Çağrı Bey'e Merv ve Serahs ise Musa Yabgu'ya verilmişti. Bilhassa Çağrı Bey ani hareketle Merv'e baskın düzenlemiş ve buraya hâkim olmuştu. 22 Nisan 1037 tarihinde Merv'de Çağrı Bey adına hutbe okundu. Selçuklular daha tam anlamı ile Horasan'a hâkim olamamışlarsa da Merv'de Çağrı Bey adına hutbe okunması Horasan hâkimiyetinin yavaş yavaş Gaznelilerden Selçuklulara geçtiğinin önemli bir delili olarak kabul edilebilir.²³⁷ Çağrı Bey adına Merv'de Melikül-Mülûk unvanıyla hutbe okunmuştur. Horasan'ın büyük bir kısmı artık Selçukluların elinde olması aynı zamanda Selçukluların devletleşmeye başladığının da önemli bir göstergesidir.²³⁸ Hanedanın devletleşme sürecine girdiğinin ve devletin başına da Nîşâbur'u başkent olarak kabul edilerek Tuğrul Bey'in geçtiği anlaşılmaktadır. Özellikle de Horasan'ın merkezi olan Nîşâbur'un Tuğrul Bey'e verilmesi devletin yöneticisi olarak onun kabul edildiğinin en önemli delili olarak kabul edilebilir. Nîşâbur, Sâsânîler döneminden itibaren bu coğrafyanın en kritik ve önemli şehirlerinden birisidir. Nîşâbur'da Selçukluların hâkimiyetinden önce de azımsanmayacak bir Türk nüfusu bulunmaktaydı. Burada bulunan Türkler çoğunlukla meslek olarak askerlik yapan ve paralı asker olan Türklerdi. Aynı zamanda Nîşâbur'da yaşayan Türklerin bir kısmının da ilim ile uğraştığı ve önemli alimlerin burada yetiştiği bilinmektedir.²³⁹ Nîşâbur'u Tuğrul Bey ve Selçuklular için değerli kılan hususlar sadece bunlar da değildi. Nîşâbur bilhassa İpek Yolu üzerinde bulunan bir şehir olması hasebiyle Orta Çağ şehirleri arasında ekonomisi ile ayrıcalıklı bir konumdadır.²⁴⁰ Ekonomik açıdan böylesine önemli bir şehrin Tuğrul Bey'e verilmesi onun ülüş sistemi çerçevesinde önemine dair dikkat çeken bir husustur. Hanedan üyeleri arasında toprakların fetih hakkı olarak taksim edildiği ve önemli kararların eski Türk töresine uygun bir şekilde kurultayda alındığı görülmektedir. Diğer önemli hanedan üyeleri de devlet idaresinde muhtelif görevlerle görevlendirilmişlerdir. Devletleşme sürecinde hanedan içerisinde de Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in sahip olduğu iktidarın ön plana

²³⁷ Piyadeoğlu, a.g.e, s. 38-39.

²³⁸ Zahiru'd-Din Nîşâbüri, Selçuknâme, (haz: Ayşe Gül Fidan), İstanbul, Kopernik Yayınları, s. 82-83.

²³⁹ İsmail Pırlanta, Orta Çağ'ın İncisi Nîşâbur, İstanbul, Hikmetevi, 2013, s. 149-150.

²⁴⁰ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Döneminde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Nîşâbur", Düünden Bugüne İpek Yolu, İstanbul, Ötüken Neşriyat, (2008), s. 130.

çıkartıldığı görülmektedir. Bu durum özellikle de Musa Yabgu'ya verilen payın Tuğrul ve Çağrı Beylerden geride olması oldukça önemlidir.²⁴¹

Başkent Nîşâbur'u almak için İbrahim Yınal 200 atlı ile buraya gelmiş ve şehri Tuğrul Bey adına teslim almıştır.²⁴² Şehirde Tuğrul Bey adına “*es-Sultanül-Muazzam*” (Büyük Sultan) olarak hutbe okunmuştur. İbrahim Yınal'ın şehri teslim almasının ardından Tuğrul Bey kolunda bir yay, belinde üç ok ve maiyetinde üç bin atlı ile birlikte şehre gelmiştir. Tuğrul Bey'in şehre girdikten sonra ilk işi Divanül-Mezalim oluşturularak halkın şikayetlerini dinlemek olmuştur. İktidarını tesis eden Tuğrul Bey fazla vakit kaybetmeden devlet teşkilatını düzenleme hususunda da girişimlerde bulunmuştur.²⁴³ Horasanın ve Selçuklu devletinin merkezi olan Nîşâbur'u alan Tuğrul Bey devlet reisi olarak Şadyâh bağında tahta oturmuştur.²⁴⁴ Horasan'ın merkezi Nîşâbur'da tahta oturan Tuğrul Bey ve maiyetindekiler artık halife tarafından da tanınan ve dikkate alınan bir isim olmuştu. Nitekim Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh elçi göndererek Tuğrul Bey'in iktidarını ve hâkimiyetini tanımış ve ardından Tuğrul Bey önderliğindeki Türkmenlerin yağma faaliyetleri önlemek için de çeşitli nasihatlerde bulunmuştur.²⁴⁵

Nîşâbur'da hükümdar olarak tahta oturan Tuğrul Bey'in etrafına memurlar tayin ederek siyasî ve idarî bir teşkilatlanmaya gittiği görülmektedir. Tuğrul Bey özellikle de Horasan valilerinin geleneğini devam ettirerek haftada iki gün halkın şikayetlerini dinlemeye ve davalara bakmaya devam etmiştir.²⁴⁶ Tuğrul Bey Horasan'daki durumu arz etmek için de Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'a elçi göndermiş ve bilgi vermiştir. Tuğrul Bey başta mezalimde yürüttüğü faaliyetlerle yerli halkın da desteğini alarak iktidarını tamamen güçlendirmiştir. Selçuklu hanedanı mensupları Tuğrul Bey önderliğinde Horasan'da istikrarlı bir devlet tesis etme hususunda merkezileşme faaliyetlerini devam ettirirken hanedanın iç yapısında da önemli değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Üçlü şeflik dönemi olarak nitelendirilen Tuğrul, Çağrı ve

²⁴¹ Özgüdenli, s. 74.

²⁴² Minhac Sirac Cüzcanî, Tabakat-ı Nasrî, (çev. Akbar A. Aghdam), Tarih Okulu, Sayı. 8, (2010), s. 111-140.

²⁴³ Sevim ve Merçil, a.g.e, s. 31.

²⁴⁴ Râvendî, Rahat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (Cilt I-II), (çev. Ahmed Ateş), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s.95.

²⁴⁵ Bundârî, Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, çev. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s. LIV.

²⁴⁶ İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-târih, IX, (çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 350.

Musa Yabgu önderliğindeki devlet yönetimi Tuğrul Bey'in merkezileşme çalışmaları ile hükümdarlık sistemine geçilmeye başlanmıştır. Selçukluların düzenli ve istikrarlı bir devlete geçiş yönündeki girişimleri bu dönemde başlayarak devam etmiştir. Fakat Selçuklu ailesi içerisindeki hükümdarlık sistemine geçişin kolay olmadığı ve sancılı bir süreç yaşandığı görülmektedir. Özellikle de Nîşâbur'un fethi esnasında Tuğrul Bey ve Çağrı Bey arasında yaşanan tartışma bunun en büyük örneğidir. Çağrı Bey ve beraberindeki Oğuzlar Nîşâbur'u fetih sonrası yağmalamak istemiş fakat hanedan içi taksim sırasında Nîşâbur'u alan ve devleti tesis edecek kişi olan Tuğrul Bey buna karşı çıkmış ve bıçağını kınından çıkartarak şehri yağmalarlarsa kendisini öldüreceğini ifade etmiştir. Yaşanan tartışma sonra Çağrı Bey ve maiyetindeki Oğuzlar 30.000 dinar karşılığında şehri yağmalamaktan vazgeçmişlerdir. Yaşanan bu olay devletin kuruluş aşamasında dahi anlaşmazlıkların ve iktidar mücadelelerinin yaşandığının en önemli örneği olarak kabul edilebilir. Burada Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin sahip oldukları kişilik/karakter ve lider yönleri farklı bir şekilde ortaya çıktığı görülebilir. Tuğrul Bey devleti tesis ederek merkezileşme gayesi güderken Çağrı Bey'in maiyetindeki Oğuzlarla beraber kabile ruhuna sahip bir şekilde yağmayı öncelikli olarak düşünmesi Selçuklu hanedanına mensup iki kardeşin güç ve iktidar anlayışlarındaki farklılıkları özetlemektedir. Tuğrul Bey'in devlet kurucu bir hükümdar olarak hareket etmesi Çağrı Bey'in ise askerî yeteneğini önceleyen bir karaktere sahip olması dikkat çekicidir. Devletin kuruluş döneminde iki kardeş arasında yaşanan bu iktidar tartışması, devletin iki zıt eğilime sahip bir gelenekle yönetilmesi sonucunda daha sonraki yıllarda taht kavgalarının ve anlaşmazlıklarının da en temel sebebi olacaktır.²⁴⁷

Başta Horasan'ın merkezi Nîşâbur'u ve Horasan'ın büyük bir kısmını hâkimiyeti altına alan Selçuklular bölgede Gazneli varlığını birçok kez yenilgiye uğratmıştı. Selçuklular hız kesmeden hâkimiyet alanlarını genişletmeye ve muhtelif yerlere akın yaparak yağmalamaya devam etmekteydi.²⁴⁸ Selçukluların varlığı artık tamamıyla Gazneliler'in hâkimiyetine kast eder bir hale gelmişti. Bunun bilincinde olan Gazneli Mes'ûd artık tamamen Selçukluları ve maiyetindeki Türkmenleri ortadan kaldırmak ve bölgesel yükselişlerini durdurmak istiyordu. Sultan Mes'ûd sayıları yaklaşık olarak 50.000 kişiye ulaşan, içinde fillerinde bulunduğu atlı ve yaya birlikler ile harekete

²⁴⁷ Özgüdenli, a.g.e, s. 79-80.

²⁴⁸ Mihâc-i Sirâc el-Cûzcânî, Tabâkat-ı Nâsırî, (haz. Erken Göksu), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s. 70.

geçti. Sultan Mes'ûd bütün Türkistan'ın dahi karşı koyamayacağı bu büyük ordu ile ilk önce Belh'e ardından da Serahs üzerine yürüdü. Gazneli sultanının harekete geçtiği sırada Çağrı Bey Talikan, Faryab ve Şuburkan yörelerinin fethiyle meşguldü. Sultan Mes'ûd'un hareketinden haberdar olan Çağrı Bey Serahs'a geldi. Ardından da Tuğrul Bey ve Musa Yabgu'da kendisine burada katıldı. Burada toplantı yapıp Gaznelilere karşı savaş hazırlıklarına giriştiler. Selçuklu önderleri Sultan Mes'ûd'un ordusunun çok güçlü ve büyük olduğunu ifade ederek Rey, Cürcan ve Cibal taraflarına çekilmenin faydalı olacağına kanaat getirdiler. Fakat Çağrı Bey bu karara karşı çıkarak Horasan'ın asla terk edilmemesi gerektiğini ve üçüncü kez Gaznelilere karşı bir zafer elde edebileceklerini ifade etti. Sayıları 20.000'e yaklaşan Selçuklu ordusu 50.000 kişilik büyük bir orduya sahip Gazneli Mes'ûd ile Telhab yakınlarında savaşa tutuştu. Büyük ve güçlü Gazneli ordusu karşısında tutunamayan Selçuklular yakın çöllere çekilmeye başladılar. Gazneli ordusunu tahribata uğratmak için bölgedeki su kuyuları Selçuklular tarafından kapatılmış ve Gazneli ordusu zor duruma düşmüştü. Bu sırada Sultan Mes'ûd'dan gelen barış önerisini kabul eden Selçuklular bu anlaşmayı tekrar savaşa başlamak için güç toplayabilecekleri bir fırsat olarak gördüler. Nitekim bu dönemde Türkistan'dan gelen Oğuzlar Selçuklulara katılmaya başlamış ve Selçuklular güçlenmeye başlamıştı. Aynı şekilde barışı tekrar güçlenmek için bir avantaj kabul eden Sultan Mes'ûd'da ordusunu güçlendirmiş ve sayıları 100.000'i bulan dönemin en büyük ordusu ile tekrar harekete geçmişti. Sultan Mes'ûd'un ordusuna karşı harekete geçen Selçuklular tekrar su kuyularını kapatarak Gazneli ordusunu zayıflatma planlarını uygulamaya başladılar. Nitekim su ihtiyacı nedeni ile yorgun düşen Gazneliler Merv yakınlarında bulunan ve etrafında su kuyuları olan Dandanakan kalesine doğru harekete geçti. Selçuklular ise öncü kuvvetlerle Sultan Mes'ûd'un ordusunu dağıtmaya ve zafiyete uğratmaya çalışıyordu. Sultan Mes'ûd, Dandanakan kalesinin su kuyularının da Selçuklular tarafından kapatıldığını görmüş ve hem kendisi hem de ordusu ümitsizliğe kapılmıştı. Nitekim komutanlar arasında da fikir ayrılıkları çıkmaya başlamıştı. Başarılı bir strateji ile Gazneli ordusunu meydana savaşına başlamadan yıpratın Selçuklular kesin sonuca varmak için harekete geçtiler. 1040 yılında yaklaşık olarak üç gün süren ve çok şiddetli cereyan eden savaşta Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğratıldı. Aynı zamanda Sultan Mes'ûd'un ordusunda olan bazı Türkmenler de Selçuklu saflarına geçmişti. Savaşın galibi olan Selçuklular büyük

Gazneli ordusundan kalan bütün silah ve malları yağmaladılar. Sultan Mes'ûd ise savaş meydanından kaçtı.²⁴⁹

Turan'dan İran'a geçiş sonrası uzun yıllar yurt arayışı içerine giren, bölgede mevcut olan muhtelif devletlerle karşı yoğun bir mücadele veren ve zaman zaman ağır kayıplar vererek çöle çekilmek zorunda kalan Selçuklular, Horasan hâkimiyetinin ardından bölgedeki en güçlü orduya ve köklü bir geleneğe sahip Gaznelileri 1040 yılında Dandanakan Kalesi mevkiinde ağır bir yenilgiye uğratarak bağımsızlıklarını elde ettiler. Dandanakan zaferi, Selçukluların artık Gazneliler'in "*dihkan*"ı olmadıklarının ve yeni bir devlet kurduklarını ifadesiydi. Aynı zamanda Kınık boyuna mensup Selçuklular artık bölgede yeni bir iktidar olarak varlıklarını ispat etmiş oldular.

2.3. İKTİDARIN TESİSİ: KURULTAY, MERKEZİLEŞME, FETİHLER VE DEVLETİN GENİŞLEMESİ

Dandanakan zaferinin ardından Cuma namazı sonrası yapılan toplantıda Tuğrul Bey "*Horasan Emir*"i olarak kabul edilmişti fakat Selçukluların Türk örf ve an'ânesine uygun bir şekilde toplanarak hükümdarı belirlemeleri ve yeni kurulan devlet ile ilgili önemli kararlar almaları için kurultayın tertip edilmesi gerekiyordu. Nitekim savaşın ardından kısa bir süre sonra Merv'de kurultay yapıldı. Tarihi kaynaklarda "*Kubbetü'l-İslâm*" adıyla anılan bu şehir "*Sultan Ka'al*" adıyla Selçuklulara başkentlik de yapmıştır.²⁵⁰ Burada yapılan kurultayda "*es-Sultanül Muazzam*" olarak Tuğrul Bey tahta çıkarılmış, devletin kadim Türk töresine uygun bir şekilde hanedan mensupları arasında müşterek bir şekilde yönetilmesinde karar kılınmıştı. Keza Türk töresine uygun bir şekilde ülke toprakları "*ülüş sistemi*" göz önünde bulundurularak hanedan mensupları arasında pay edilmiştir. Yeni fetih edilmiş topraklar ile gelecekte fetih edilmesi planlanan topraklar hanedan üyeleri arasında burada taksim edildi. Kurultay'da yapılan toprakların bölüştürülmede Çağrı Bey'e Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh ile Horasan'ın Ceyhun ile Gazne toprakları arasında kalan kısımları verilmiştir. Büst, İsfîzâr, Herat, Bûşenc ve Sistan ile buralara yakın olan ve

²⁴⁹ Sevim – Merçil, a.g.e, s. 31-33.

²⁵⁰ Tülay Metin, "Orta Çağ Türk-İslâm Dünyasında Şehirlere Verilen Unvanlar", XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2022, s. 406.

yeni fetih edilecekler bölgeler Musa Yabgu'ya verildi. Sultan Tuğrul Bey'e ise devlet merkezi olan Nîşâbur ile Batı taraflarında fetih edilecek yeni topraklar verilmiştir. Bu taksim sonucunda hanedanın diğer mensupları olan Musa Yabgu'nun oğlu Hasan babasının yanında kaldı. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd ise Kirman ve Tabes'in fethi ile görevlendirildi. Hanedanın diğer mensupları olan İbrahim Yınal, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ve Çağrı Bey'in oğlu Yakûti sultan Tuğrul Bey ile merkezde kaldılar. Fakat Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Dinaver ve Hemedan'a, Yakûti'yi Zencan, Ebher ve Azerbaycan'a, Kutalmış'ı ise Cürcan ve Damgan'a göndererek fetih faaliyetleri ile görevlendirmiştir.²⁵¹

Kurultay'da hanedan mensuplarınca hükümdarlığı kabul edilen Tuğrul Bey kurdukları yeni devletin dinî meşruiyetini elde etmek için Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'a elçi gönderme kararı almış ve Tuğrul Bey halifeye hitaben bir mektup kaleme alarak onu Ebû İshak el-Fukkâi aracılığıyla Bağdat'a Abbâsî halifeliğine göndermiştir.²⁵² Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesine mektup göndermesi halk ve hanedan üyeleri tarafından kabul edilen iktidarının Sünniliği temsil eden ve İslâm dünyasının önderi konumunda olan Abbâsî halifesi tarafından meşruiyetini onaylatma ve iktidarına dinî dayanak elde etme düşüncesi açısından oldukça önemlidir. Tuğrul Bey gönderdiği mektubun başına Türk devlet ve hanedanlarının hâkimiyet alameti olan ok ve yay işareti koydurmuştur.²⁵³ Tuğrul Bey'in mektubunda Türk devlet geleneğinin bir yansıması olan ok ve yayın kullanılması Abbâsî halifesine karşı sadece tabiiyetinde bulunan halkın değil kendisini bütün Türk topluluklarını hükümdarı olarak gördüğü ve tanıtmak istediği düşünülebilir. Ok ve yayın aynı zamanda Selçukluların mensubu olduğu Kınık boyunun tamgası olduğu bilinmektedir. Nitekim ok ve yay kullanımı Selçuklu sikkelerinde de görülmektedir. Selçuklu sikkelerdeki tamga umumiyetle yay ve oktan oluşmaktaydı.²⁵⁴ Selçukluların egemenlik ve hükümdarlık alametlerinden olan bu tamgalar onların iktidarlarının en büyük simgesel anlatıları olarak kabul edilebilir.

²⁵¹ Râvendi, a.g.e, s. 102; Özgüdenli, Selçuklular I, s. 87; Osman Turan, a.g.e, s. 107.

²⁵² Bundârî, Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, s. 5; Râvendi, Rahat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr, s. 102

²⁵³ Turan, a.g.e, s. 107.

²⁵⁴ Tülay Metin, "Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış", Tarih Okulu Dergisi, V. XVII, (Mart 2014), s. 131-153.

Selçuklu iktidarının tesisi hususunda bahsedilmesi gereken diğer bir nokta Tuğrul Bey'in Nîşâbur'a gelmeden önce İbrahim Yınal'ın yöre halkına hitaben yaptığı konuşmadır. İbrahim Yınal'ın şehri teslim almaya geldiğinde ilk işi daha önce Oğuzlar tarafından yapılan yağma ve talandan dolayı büyük korku ve endişe duyan halkı teskin etmek olmuştur. Nitekim İbrahim Yınal şehre girmeden evvel daha önce Türkmenlerce yapılan yağma ve talanın neden yapıldığı ile ilgili açıklama yapmış ve ardından artık Nîşâbur'da yağma ve talan yapılmayacağına dair söz vermiştir.²⁵⁵ Yaşanan bu olaylar Selçukluların Maverâünnehir'den Horasan geçişleri sonrası özellikle de bölgenin mevcut siyasî şartları nedeniyle yurt bulmakta sıkıntı çekmiş olmaları ve maiyetindeki Türkmenlerle hayatta kalabilmek için yağma ve talan faaliyetleri yürütmeleri neticesinde bölge halkı tarafından kendilerinin bu şekilde tanınmasını sağlamış olmalıdır. Fakat artık Selçukluların yurt sıkıntısı çekmeden ve çöllere kaçmak zorunda olmadan bir devlet tesis edecek olmaları onların siyasî karakterlerinin de değişmesine olanak tanımıştır. Bu husus aynı zamanda Selçukluların sadece yağma eden başıbozuk bir topluluk olmadığının ve hanedanın asil bir soya mensup olup Türk devlet geleneğinin bilincinde olduklarını da göstermektedir. Tuğrul Bey adına İbrahim Yınal'ın Nîşâbur halkına verdiği söz Selçukluların adalet üzerinde devleti inşa edeceklerinin önemli bir göstergesidir. Yaşanan bu olay Tuğrul Bey önderliğinde Selçukluların adaletli bir hükümdarlık tesis edip, insanların can ve mal güvenliklerini de temin ederek halk tarafından iktidar meşruiyetlerinin tanınması için önemlidir. Bilhassa Tuğrul Bey'in Nîşâbur'un fethinden önce maiyetindeki Oğuzlarla beraber burayı yağmalamak isteyen Çağrı Bey'e karşı çıkması Tuğrul Bey'in bir devlet adamı olarak sahip olduğu karakterin ve adalet anlayışının kanıtı olarak görülebilir.

Selçuklu Devleti'nin merkezileşme faaliyetleri ile ilgili olarak Tuğrul Bey Nîşâbur'un önemli Şafî fıkıhçılarından İmam el-Muvaffak el Bestamî'nin tavsiyesi ile Amidülmülk el-Kündüri'yi kâtip olarak tayin etmiştir. Tuğrul Bey'e daha sonra vezirlik yapacak Kündüri'nin tayin edilmesi bu süreçte devletin bürokratik yapılanma içerisine girdiğinin de önemli bir göstergesidir. Aynı şekilde şehirlerin yönetimi hususunda da gerekli bürokratik görevlendirmeler bu dönemde başlamıştır. Nitekim İbrahim Yınal'da bu süre zarfında Nîşâbur'da bir süre şahnelik (valilik) yapmıştır.²⁵⁶

²⁵⁵ Ebü'l-Fazl el-Beyhakî, a.g.e, s. 518.

²⁵⁶ Özgüdenli, a.g.e, s. 88-89.

Tuğrul Bey'in devleti merkezileştirme girişimleri ile alakalı olarak izlediği politikada bölgede uzun süre hâkimiyet tesis etmiş ve önemli bir devlet geleneğine sahip olan Samanî ve Gazneli gibi devletlerinin bürokratik kademelerinden ve tecrübeli kişilerden yararlandığı bilinmektedir.²⁵⁷ Selçuklu devleti Horasan şehirlerine merkezi yönetim çerçevesinde başlarında şâhnelerin bulunduğu askerî garnizonlar kurmuş ve bölgede güvenliği tesis etmeye çalışmıştır. Kurulan bu garnizonlar Selçuklular için şehirlerin güvenliğini ve huzurunu tesis etmiş, özellikle de ayyar denilen başıbozuk kitlenin buralara musallat olmasını engellemişlerdir. Selçukluların merkezileşme faaliyetleri hususunda halkın güvenliğini kazanmak adına aşırı vergilendirmeden kaçındıkları da görülmektedir. Bu politika ile hem ekonominin canlanması sağlanmak istenmiş hem de halkın refahı artırılarak devlete olan bağlılıkları güçlendirilmiştir. Bu politika ile beraber Selçuklu topraklarında tarımsal üretim gelişmeye başlamış ve ekonomi değer kazanmıştır. Bu politikadan hareketle tarihi kaynaklarda başta İsfahan gibi önemli yerlere Selçukluların vergi muafiyeti tanıdıkları ifade edilmektedir. Devletin kuruluş döneminde merkezileşme düşüncesi ekseninde muhtelif şehirlerde bayındırlık faaliyetlerine de girişilmiştir. Özellikle yeni fetih edilen bölgelerde harap yapılar onarılmış, şehirler ve yaşam alanları düzenlenmiştir. Selçukluların merkezi iktidarlarını tesis etme sürecinde hâkimiyetleri altında bulunan topraklarda var olan mahalli siyasal teşekkülleri bozmadan olduğu gibi bıraktıkları da görülmektedir. Özellikle de bu politika neticesinde Selçuklu vasalları olan emirler sultana bağlanmış ve merkezi yönetime dahil edilmiştir. İlerleyen yıllarda devletin güçlü bir merkezi yapıya sahip olmasına olanak tanıyacak olan vasallar aynı zamanda kuruluş döneminde merkezi otoritenin tesisi hususunda devlete öncülük etmişlerdir. Vasallar ile iktidarın karşılıklı menfaat ilişkisi iki sosyal organizasyonu birbirine bağımlı kılarak önemli bir güç oluşturmuştur. Devletin vasallara karşı sorumluluklarının yanı sıra vasallar da devlete karşı belirli yükümlülükler ile bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bilhassa Selçuklu vasalları olan emirler belirli oranda vergi ödemekte ve hükümdarın ihtiyacı olduğu zamanlarda da onun yardımına gelmekteydi.²⁵⁸

Tuğrul Bey devletin kuruluşunda hızlı kararlar alarak vali ve vezir tayini yapmış, Abbâsî halifesinin ve ardından da kendi tebâsının onayını almıştı. Bu süreçte

²⁵⁷ Sevim –Merçil, a.g.e, s. 35.

²⁵⁸ Ergin Ayan, Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s. 79-81.

Selçukluların hâkimiyetini duyarak sancakları altına girmek için gelen Türkmenlerin iskânı ile ilgilenmiş, muhtelif yerlere vergi muafiyetinde bulunmuş ve mahalli idareleri kendisine bağlayarak merkezi teşkilatını oluşturmuştu. Tüm bu girişimlere ilave olarak hanedan üyeleri arasında ülüş sistemi göz önünde bulundurularak toprak paylaşımı yapılmış ve hanedan üyelerinin yeni yerleri fetih etmesi için bir yol haritası çizilmişti.²⁵⁹ Sultan Tuğrul Bey’de diğer hanedan mensupları gibi devletin sınırlarını genişletmek için bireysel olarak genişleme politikası izlemiş ve askerî seferlere çıkmıştır. Bu vesileyle Cürcan ile Taberistan’ı da topraklarına katmıştır. Ve buralarda bulunan mahalli hanedanları hâkimiyeti altına almıştır. Bu süreçte Tuğrul Bey, Selçuklu ailesinin kan düşmanı olarak bilinen Şah Melik’in elinden Harizm’i de alarak önemli bir güç elde etmiş oldu.²⁶⁰ Ardından da devletin sınırlarını daha da genişletmek için batıya yöneldi. Tuğrul Bey’in genişleme faaliyetlerine ilave olarak İran coğrafyasının önemli merkezlerini İbrahim Yinal ele geçirmeye başlamıştı. Nitekim bu bölgenin önemli bir şehri olan ve ilerleyen süreçte Selçuklu başkenti olarak seçilecek olan Rey şehri 1042 yılında İbrahim Yinal tarafından alınmıştır. İbrahim Yinal’ın askerî hareketleri bununla da kalmamış Hemedan, Buricird, Kazvin ve Zencan gibi önemli şehirleri de hâkimiyet altına almıştır.²⁶¹

İbrahim Yinal tarafından hâkimiyet altına alınan Rey Selçukluların Nîşâbur’dan sonra bir diğer başkentleri oldu.²⁶² Rey aynı zamanda Selçuklu devletinin kuruluş aşamasında merkezileşme faaliyetleri neticesinde oldukça önem arz etmektedir. Nitekim Tuğrul Bey, Rey şehrine girdikten sonra harap vaziyette olan şehri imar etmek için girişimlere başlamıştır. Selçukluların başkentlik yapacak şehirde eski hükümdar sarayı olan Dar ul-emare yıkılmış ve yerine yeni saray inşa edilmiştir.²⁶³ Reşîdüddîn Fazlullah’ın “*Mahruse-yi Teberrük*” (Uğurlu Şehir) olarak adlandırdığı Rey, Selçuklulardan önce Oğuzların çoğunlukta yaşadığı bir şehirdi. Şehir Selçuklu hâkimiyetine girmeden önce fitnenin ve kargaşanın sıklıkla yaşandığı bir yer olarak dikkat çekiyordu. O dönem için ciddi bir nüfusa sahip olan şehir mezhep kavgaları ve Türkmen zümrelerin saldırıları neticesinde harap bir hale gelmişti. Rey’in içinde

²⁵⁹ Osman G. Özgüdenli, “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064), Türkler Ansiklopedisi, Cilt. V, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, (2002), s. 249-264.

²⁶⁰ Sergey P. Tolstov, Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2017, s. 101.

²⁶¹ Özgüdenli, a.g.e, s. 92-93.

²⁶² Müverrih Vardan, Türk Fütühatı Tarihi, (haz. Hrant D. Andresyan), İstanbul, Post Yayınları, 2017, s. 30.

²⁶³ Turan, a.g.e, s. 111.

bulunduğu durum Abbâsî halifesinin de dikkatini çekmiş hatta halife şehirdeki taşkınlıkları Tuğrul Bey'e fethinden önce şikâyet etmişti. Halifenin bu isteği ve şehrin içinde bulunduğu durum Selçukluları şehri hâkimiyetleri altına almaları için önemli bir neden olmuştu. Selçukluların merkezileşme faaliyetleri çerçevesinde Nîşâbur'dan sonra yeni başkentleri olan Rey aynı zamanda Tuğrul Bey'in burada kendi adına sikke darb ettirmesi ile de oldukça önem arz etmektedir. Tuğrul Bey'in Rey'i devletin merkezi olarak seçmesinin bir diğer nedeni ise fetih edilmesi planlanan bölgelere Rey'in oldukça yakın olmasıdır. Bilhassa Tuğrul Bey, Rey'den fetihleri yönetmiş Rey böylelikle hem Selçukluların merkezileşme faaliyetleri neticesinde önemli bir başkent hem de genişleme politikasının yürütüldüğü bir merkez üst olmuştur.²⁶⁴ Özellikle de Irak, Azerbaycan, Fars, Kürdistan ve Huzistan'ın gibi önemli bölgelerin fethi ve bu bölgelere yönelik yürütülecek faaliyetler için Rey önemli bir harekât noktası konumundaydı.²⁶⁵ Tuğrul Bey'in iktidarını adalet ile tesis etmeye ve hâkimiyet altına aldığı şehirlerin ahalisi tarafından iktidarının tanınarak meşruiyetini sağlamaya oldukça önem gösterdiği görülmektedir. Tuğrul Bey'in keza Nîşâbur'da olduğu gibi yeni başkent Rey halkının da gönlünü hoş tutmak için imar faaliyetlerine ve şehri bayındır hale getirmeye büyük önem verdiği görülmektedir. Tuğrul Bey başkent Rey'de fetih sonrası Hanefiler için içerisinde yirmi bin kişinin vaaz dinleyebileceği bir camii inşa ettirmiştir. Diğer mezhep ve dine mensup insanlara karşı da hoşgörülü bir iktidar politikası izleyen Tuğrul Bey, onlar için de ibadethaneler inşa ettirmiştir. Başkentte eğitim faaliyetlerinin başarılı bir şekilde devam etmesi için medreseler yaptırdığı da bilinmektedir.²⁶⁶

Devletin kuruluşundan itibaren bölgesel iktidarını güçlendirmek isteyen Selçukluların öncelikli politikalarından biri bölgede kendi çıkarlarına ters düşebilecek ve bir tehdit unsuru olabilecek mahalli veya siyasî organizasyonları ortadan kaldırmak olmuştur. Fetih politikasının arka planında yatan asıl nedenlerden en temelinde bu düşünce yer almaktadır. Nitekim Selçukluların devletin kuruluş aşamasında tamamen kendilerini devletleşmeye ve bürokratik yapılanmaya vermelerinden ziyade hız kesmeden fetih politikaları izlemeleri dikkat çekicidir. Hem var olan tehditleri ortadan

²⁶⁴ Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 59-61.

²⁶⁵ Hamdullah el-Müstevfi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, (haz. Erkan Göksu), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 26.

²⁶⁶ Ayan, a.g.e, s. 125.

kaldırmak hem de gelecekte tehdit unsuru olabilecek siyasî ve sosyal organizasyonları ortadan kaldırmak mühim bir mesele olarak telakki edilmiştir. Bu hususta ise Tuğrul Bey İran'ın fethini oldukça önemli görmüş ve bu politikaya önem vererek İran'ın tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmesi uğrunda çaba sarf etmiştir. Bu süreçte bölgede mahalli ve daha yüksek bir siyasî güç olarak varlık gösteren devlet ve hanedanların ortadan kaldırılmasına yönelik politikalar Selçuklu ailesinin ileri görüşlü hamleleri olarak düşünülebilir. Tuğrul Bey ve hanedan üyeleri devletin hâkimiyet alanını genişletmek için mahalli idarelere ilave olarak Gazneliler ve Büveyhîler'in İran topraklarındaki mevcut iktidarlarını da ortadan kaldırmaya çalışmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır. Fakat burada üzerinde durulması gereken asıl husus Selçukluların batıya doğru genişlemesinin arkasında yatan asıl sebeptir. Asıl sebep hiç şüphesiz Türkmen meselesidir. Selçukluların Türkmenleri de kapsayacak şekilde hâkimiyet alanlarını genişletmeleri önemlidir. Selçukluların bu politikası Türkmenlerin hâkimiyet altına alınarak kontrol edilmesi ve hâkimiyet altında tutulması güç olan Türkmenlerin ise cihâd ve gazâ ile memur etmek olmuştur. Devletin kuruluş döneminde en büyük sorunlardan birini teşkil eden Türkmen muhaceretine yönelik izlediği politika ise Türkmenleri batıya doğru yönlendirmek olmuştur. Nitekim Abbâsî halifesinin sultan Tuğrul Bey'den birçok kez talep ettiği yağma ve talan faaliyetlerinde bulunan Türkmenlerin kontrol edilmesi devletin esas problemlerinden birini teşkil etmiştir. Bilhassa doğudan gelen Türkmenler başlarında bulunan başına buyruk feodal beyler aracılığı ile İslâm şehirlerini yağmalıyor, yerli halk ile mücadeleye girişiyorlar ve Tuğrul Bey'in iktidarını dahi zaman zaman tanımıyorlardı. Türkmen muhaceretinin yarattığı problem Tuğrul Bey'in devletin merkezileşme faaliyetleri içerisinde çözüme kavuşturması gereken büyük problemlerden birisiydi. Süryânî Patrik Mihâil kaleme aldığı vaka-i name adlı eserinde Türkmen muhaceretinin ulaştığı boyutu şu ifadeler ile dile getirmiştir: *“Türkler yeryüzünü kapladı çünkü memleketleri artık onları barındırmıyordu. Bu yüzden yeni göçler öncü göçerleri batıya doğru sürükledi.”*²⁶⁷ Türkmen muhaceretinden rahatsız olan Mervani emiri Nasr ud-devle'de Tuğrul Bey'e şikâyetle bulunmuş, Tuğrul Bey ise ona hitaben bir uç emiri Türkmen zümrelerden kafir Bizanslılara karşı faydalanması gerektiği hususunda tavsiyede bulunmuştur.²⁶⁸ Göç eden Türkmenlerin önemli bir kısmı da İbrahim Yınal'ın hâkimiyet alanına girmiş

²⁶⁷ Süryani Patrik Mihâil, Vakainame, II Kısım, (çev, Hırant Andresyan), (1944) s. 20-50.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 301.

ve İbrahim Yınal'da bu durumdan menfi olarak etkilenmiştir. Bilhassa İbrahim Yınal'ın da Tuğrul Bey gibi en temel problemlerinden biri Türkmenlerin batıya yönlendirilmesini sağlamak olmuştur. İbrahim Yınal, Türkmenlere yönelik olarak *“Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı burada karşılamanızdan yüzünden ülkem sıkıntı içine girdi. Sizin yapmanız gereken Rumlara karşı gazâyâ çıkmak ve Allah yolunda cihad etmektir. Böylelikle ganimetler de elde edersiniz. Ben de sizin arkanızdan gelip yapacağınız cihadda size yardımcı olacağım.”* demiştir.²⁶⁹

Tuğrul Bey hem Türkmen muhacereti vesilesi ile ülkesinin topraklarını rahatlatmak hem de hâkimiyet alanını genişleterek iktidarını güçlendirmek için Anadolu'nun fethi ilgili girişimlere başlamıştır. Anadolu'nun fethi Selçuklu iktidarının en önemli genişleme politikalarından biri olarak görülebilir. Nitekim başkent Rey'den Anadolu'nun fethini yöneten Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun oğlu sağır Hasan²⁷⁰ ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun fethi ile görevlendirmiştir. Bu süreçte şehzade Hasan, Pasin ve Erzurum yörelerine akınlar yapmıştı. Fakat 1048 yılında Büyük Zap Suyu civarında Bizans'ın İberya valisi Katalon Kekaumenos ve Vaspurkan valisi Aaron tarafından pusuya düşürülen Selçuklu akıncıları yenilgiye uğramış ve şehzade Hasan şehit olmuştur.²⁷¹ Selçuklu şehzadesinin şehit olması başta Tuğrul Bey olmak üzere hanedan mensuplarını büyük bir üzüntüye sevk etmiştir.²⁷² Bir Selçuklu şehzadesinin bu şekilde ölümü Selçuklu hanedanı ve iktidarı için olumsuz bir durum olarak kabul edilmiştir. Yaşanan olay Tuğrul Bey'i Anadolu politikasını tekrar gözden geçirmeye itmiş, özellikle de artık batı yönündeki gazâ ve cihad hareketlerinin daha güçlü ordularla yapılması planlanmıştır. Nitekim Tuğrul Bey hem şehzadenin intikamını almak hem de Anadolu'ya yönelik askerî hareketleri daha güçlü bir komutan ve ordu ile yönetebilmek için İbrahim Yınal'ı Azerbaycan Genel Valiliği'ne atamıştır.²⁷³

²⁶⁹ Cihân Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. 23, (2013), s. 129.

²⁷⁰ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (çev. Bilge Umar), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 44. Bizans kaynaklarında Hasan'ın lakabı Sağır olarak ifâde edilmiştir. Bu tanımlamanın laptan ziyâde kulakları duymadığı için verilmiş olması muhtemeldir.

²⁷¹ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 23-24.

²⁷² Sevim –Merçil, a.g.e, s. 44-45.

²⁷³ Derya Coşkun, "Tuğrul Bey'in Hâkimiyet Mefkuresi Bağlamında Kafkasya'daki Faaliyetleri", *BÜİTBFD*, Sayı. 6, (2020), s. 12-14.

Azerbaycan, Anadolu güzergahı için oldukça önemli bir yerleşim yeri idi. Burası Türkmenler ve Selçuklular tarafından Anadolu'ya düzenlenen akınlarda lojistik destek sağlayan bir askerî üst gibiydi. Anadolu akınlarında sevk ve idare buradan yapılıyor ve burası aynı zamanda bir sığınak olarak da kullanılıyordu. Türkmenler Anadolu'ya ani baskınlar yapıp tekrar Azerbaycan'a dönerek burayı aktif bir şekilde kullanıyorlardı.²⁷⁴ Nitekim Azerbaycan valiliğine atanan İbrahim Yınal Azerbaycan'da şehzade Hasan'ın intikamını almak için gerekli hazırlıkları yaparak harekete geçmiştir.²⁷⁵ İbrahim Yınal, Anadolu'da Bizans, Ermeni ve Gürcüler'den müteşekkil büyük bir orduya karşı 1048 tarihinde Hasankale'de (Pasinler) önemli bir zafer elde etmiş, Tuğrul Bey'e bu zaferle birlikte değerli bir ganimet sunmuştu.²⁷⁶ Aynı zamanda İbrahim Yınal bu savaşta Gürcü kralı Liparit'i de esir alarak Tuğrul Bey'in huzuruna götürmüştü.²⁷⁷ Bu savaştan sonra İbrahim Yınal'ın ordusu Anadolu içlerine kadar ilerlemiş ve Karadeniz şehirleri başta olmak üzere Anadolu şehirlerinde yağma faaliyetlerinde bulunmuştur. Selçukluların zaferin verdiği güçle Bizans'ın başkenti Konstantiniyye'ye 15 günlük mesafeye kadar yaklaştıkları ifade edilmektedir.²⁷⁸

İbrahim Yınal'ın bu zaferi Selçuklular ile Bizans arasında yapılan ve kazanılan ilk resmi savaş olarak büyük bir öneme sahiptir. Savaş Selçuklu iktidarının güçlenmesi adına değerli bir kazanım olmuştur. Nitekim savaş sonucunda Bizans ile Selçuklular arasında anlaşma yapılması ve Tuğrul Bey'in bu anlaşmadan önemli kazançlar elde etmiş olması Selçuklu otoritesini güçlendirmiştir. Artık Bizans ile resmi ilişkiler kuran ve onları yenilgiye uğratan Selçuklular sadece İran'da değil, Anadolu coğrafyasında da önemli bir siyasî nüfuz kazanmış oldular. Nitekim Tuğrul Bey'in bu zaferi İslâm dünyasında da önemli bir başarı olarak görülmüştür.²⁷⁹ Tuğrul Bey, Bizans ile yapılacak anlaşmaya heyete başkanlık etmesi için Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın akrabası olan Şerif Ebû'l Fazl Nasr'ı göndermesi de sahip olduğu gücün ve diplomatik

²⁷⁴ Abdullah Kaya, "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", EKEV, Sayı. 59, (2014), s. 211-229.

²⁷⁵ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 48.

²⁷⁶ Marie-Félicité Brosset, Gürcistan Tarihi, (haz. Hrand D. Andreasyan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 280-300.

²⁷⁷ Lastivertli Aristakes, Aristakes Lastivertc'i's History, (haz. İlhan Aslan), İstanbul, Post Yayınları, 2019, s. 63-65.

²⁷⁸ Münecimbaş, a.g.e, s. 58.

²⁷⁹ Umut Güner, "1048 Hasankale (Pasinler) Savaşı ve Sonuçları", KOUSBAD, Sayı 15, (2022), s. 69-78.

dehasının bir örneği olarak kabul edilebilir. Tuğrul Bey'in anlaşma maddeleri içerisinde Bizans'tan talep ettiği maddi şeylere ilave olarak manevi bir talepte bulunduğu da görülmektedir. Selçuklu sultanı Bizans'ın başkenti Konstantiniyye'de bulunan ve Emevîler döneminde Mesleme b. Abdülmelik tarafından yaptırılmış olan harap haldeki Arap Camii'nin tamir edilmesini istemiştir. Tuğrul Bey tamir edilen camiye kandiller astırmış ve mihrabına da Türk hâkimiyet sembolü olan "ok ve yay" tamgası yaptırmıştır.²⁸⁰ Tuğrul Bey'in bu davranışı onun şan ve şöhretinin arttırarak iktidarının kökleşmesine vesile olmuştu.

Selçuklular Bizans, Ermeni ve Gürcülere yönelik elde ettikleri zaferden sonra özellikle de anlaşma şartlarına uyulmamasını gerekçe kabul ederek Anadolu'ya yönelik seferlerine devam etmiştir. İbrahim Yınal ve maiyetindeki Türkmenlere ilave olarak Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'de bizzat Anadolu'ya akın yapmıştır. Özellikle de Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Bargîrî ve Erciş kalelerini almıştır. Malazgirt'i de zapt etmeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır.²⁸¹ Tuğrul Bey haricinde Selçukluların Anadolu'ya akınları devam etmiştir. Selçuklu akınları Anadolu'da var olan başta Bizans ve diğer mahalli idarelerin gücünü kırmış ve Türkmenlerin Anadolu'da ilerleyişi için yol açmıştır.²⁸² Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferi bir keşif seferi değil, devletin planlı ve programlı bir şekilde tertip ettiği bir harekattı. Nitekim Tuğrul Bey'in gerçekten de maiyetindeki büyük bir ordu ile bu harekata çıkması bu seferin basit bir yağma veya keşif seferi olmadığını göstermektedir. Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferi ile ilgili tarihi kaynaklarda ifade edilen şu satırlar dikkat çekicidir: *"Ermenistan'ın üzerinde zehirli ve öldürücü bir rüzgar esti. İran sultanı Tuğrul başkentinden hareket ederek deniz kumu kadar çok olan askerîyle Ermenistan'a geldi"*. Dönemin tarihçisinin bu satırları Tuğrul Bey'in bir hükümdar olarak yürüttüğü planlı askerî hareketlerinin gücü ve mahiyeti hakkında önemli bir delildir.²⁸³

Selçuklu iktidarının merkezileşme sürecinde Tuğrul Bey ile beraber Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun da önemli bir yeri vardır. Devletin kuruluşuna kadar olan süreçte birlik ve beraberlik içerisinde hareket eden hanedanın önemli isimleri Selçuklu

²⁸⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019, s. 392-393.

²⁸¹ el-Azîmî et-Tenûhî, *Azîmî Tarihi*, (haz. Ali Sevim, Ankara), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 2006, s. 15; İbnü'l-Verdi, s. 28.

²⁸² Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, , 2021, s. 57.

²⁸³ İbrahim Tellioglu, *Orta Çağ'da Türkler - Ermeniler - Gürcüler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2019, s. 153-156.

iktidarının sağlam temeller üzerine inşa edilmesinin arkasındaki esas nedenlerden birisidir. Bu isimler birlikte hareket etmeleri Selçukluların kısa sürede güçlü bir devlet haline gelmelerine neden olmuştur. Hanedanın temsilcilerinin bu süreçte birlik ve beraberlik içerisinde hareket etmelerine dair Râvendî eserine önemli bir kayıt düşmüştür.

*"Tuğrul Bey kardeşi Çağrı Bey'e bir ok verdi ve "Kır!" dedi. Çağrı Bey, Tuğrul Bey'in arzu ettiği gibi oku parçaladı. Tuğrul Bey bu sefer iki oku bir araya getirdi, Çağrı Bey tekrar okları kırdı. Bunun üzerine Tuğrul Bey üç tane ok verdi ve Çağrı Bey okları güçlkle kırdı. Okların sayısı dört olunca artık onları kırmak imkânsız oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey dedi ki: "Biz tıpkı bu oklar gibiyiz. Ayrı olduğumuz müddetçe, azıcık kuvvetli olan herkes bizi kırabilir; fakat bir arada olursak bizi asla yenemezler. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa ve bölünürsek, dünyayı asla ele geçiremeyiz, düşmanlarımız galip olur ve hükümdarlığımız elden gider."*²⁸⁴

Râvendî'nin düştüğü bu kayıttan anlaşılacağı gibi, Tuğrul Bey devletin kuruluş döneminde hanedan mensuplarının birlik ve beraberliğine dikkat çekerek iktidar ve hâkimiyetlerinin ancak bu şekilde sağlanacağını kardeşi ile paylaşmıştır. Nitekim Devletin kuruluş aşamasında hanedan mensuplarının bir arada hareket etmesi neticesinde Selçuklu iktidarı kısa sürede bölgede önemli bir siyasî ve askerî güce erişmiştir. Fakat ilerleyen süreçte hem devletin daha kolay idare edilebilmesi için hem de fetih politikasının başarılı bir şekilde yürütülebilmesi için hanedan mensuplarının kendi bölgelerinde bağımsız bir şekilde hareket ettikleri görülmektedir. Bu husus muhakkak devletin hâkimiyet politikası ile ilişkili olmalıdır. Nitekim hanedan mensupları nihayetinde devletin başında asıl hükümdar olan Tuğrul Bey'e bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Fakat ilerleyen süreçte hanedan mensupları arasında hem bölgesel iktidar hem de merkezi iktidar hususunda anlaşmazlıkların çıkması kaçınılmaz olmuştur.

Selçuklu devletinin merkezileşme faaliyetleri ile genişleme sürecinde başta sultan Tuğrul Bey olmak üzere İbrahim Yinal, Musa Yabgu ve Çağrı Bey'in önemli katkıları vardır. Fakat Tuğrul Bey dışında üzerinde durulması gereken diğer bir isim Çağrı Bey'dir. Çağrı Bey, Dandanakan Savaşı'na giden süreçte hem savaşta hem de savaş

²⁸⁴ Râvendî, a.g.e, s. 102.

sonrasında sürdürdüğü mücadeleler ve devletin kuruluş aşamasında yürüttüğü fetih hareketleri ile oldukça önemli bir isimdir. Tüm bu hususlara ilave olarak Çağrı Bey'i incelemeye değer kılan diğer konu ise onun hükümdar Tuğrul Bey ile birçok kez problem yaşaması ve anlaşmazlıklara düşmesi. Tuğrul Bey ile Çağrı Bey arasında yaşananlar basit bir kardeş kavgasından ziyade farklı kişiliklerin ve farklı iktidar düşüncesinin bir yansımasıdır. Tuğrul ve Çağrı Beylerin ilişkileri, aralarındaki sorunlar ve kişilik özellikleri Selçuklu iktidarının kuruluşu, tesisi ve devamı için önem arz etmektedir. Çağrı Bey aynı zamanda sadece Tuğrul Bey ile sorun yaşamamış hanedanın diğer bir temsilcisi olan Musa Yabgu ile de sorun yaşamıştır. Özellikle ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında bölünmesi sonrasında Musa Yabgu'ya verilen Sistan toprakları Çağrı Bey tarafından şahsi mülküne geçirilmiş ve buralarda Çağrı Bey adına hutbe okutulup sikke bastırılmıştır. Bu yaşananlarla ilgili “*Tarih-i Sistan*” adlı eserde verilen bilgiler oldukça dikkat çekicidir ve ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.²⁸⁵ Musa Yabgu durumu Tuğrul Bey'e arz etmiş, Tuğrul Bey'de Çağrı Bey'i uyararak hâkimiyetine geçirdiği bölgeleri tekrar Musa Yabgu'ya bırakmasını sağlamıştır. Bu topraklarda tekrar Musa Yabgu adına hutbe okunup para bastırılmıştır. Çağrı Bey'in aynı şekilde itaatsizlik yaparak Musa Yabgu'nun hâkimiyeti altında bulunan Herat'ı da kendi mülküne kattığı görülmektedir. Yaşanan bu iki olay sonrasında Tuğrul Bey'in gönderdiği mektup önemlidir. Tuğrul Bey mektubunda Çağrı Bey'e hitaben bir daha böyle bir saygısızlık yapmaması gerektiğini yazdığı ifade edilmiştir. Tuğrul Bey aynı şekilde Musa Yabgu'ya hitaben de eğer Çağrı'nın orduları o bölgeye gelirse ona itaat etmemeleri gerektiğini de bildirmiştir.²⁸⁶

Çağrı Bey'in büyük kardeş olmasına rağmen neden tahta çıkmadığı ile ilgili birçok bilgi kirliliği bulunmaktadır. Selçuklu tarihi kaynakları bu husus ile ilgili olarak ağırlıklı olarak dinî ve mistik gerekçeler sunarak Tuğrul Bey'in tahta oturmasını açıklamaya çalışmışlardır. Fakat Çağrı Bey'in devletin bağımsızlığını kazanmasından sonra hâkimiyeti altında olan bölgede “*Melik'ül Mülk*” unvanı ile hutbe okutup para bastırması dikkate değerdir. Nitekim Tuğrul Bey'de kendi adına hutbe okutmuş “*es-Sultan'ül Muazzam*” unvanını alarak para bastırmıştır.²⁸⁷

²⁸⁵ Tülay Metin, “Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, SÜTAD, Sayı. 35, (2014), s. 309-339.

²⁸⁶ Osman G. Özgüdenli, Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 74-81.

²⁸⁷ Cihân Piyadeoğlu, Çağrı Bey, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 108.

Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in ayrı birer müstakil devletin hükümdarları gibi hareket etmeleri İslâmiyet öncesi Türk devlet geleneğinde yeri bulunan devletin iki ayrı kanada bölünerek yönetilmesi ve çifte hükümdarlık telakkisi olarak görülmüştür.²⁸⁸ Çağrı Bey'in zaman zaman Tuğrul Bey'den bağımsız politika izlemesi ve bazı uygulamalarını beğenmediği kardeşi Tuğrul Bey'i yazdığı mektuplarda eleştirmesi iki kardeş arasındaki ilişki hakkında değerli bilgiler vermektedir. Fakat Selçuklu devletinin kuruluş dönemi ve iktidarı tesis etme sürecinde Tuğrul Bey'in daha baskın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda başta Sistan sorunu gibi muhtelif hanedan içi problemlerde Tuğrul Bey'in süreci yöneterek sorunu çözmesi Tuğrul Bey'in iktidarının daha baskın olduğunu göstermektedir.²⁸⁹ Aynı zamanda İbrahim Yinal'ın yeni fetih ettiği bölgelerde özellikle de ilk başkent Nîşâbur'u teslim almaya ilk onun giderek şehri alıp Tuğrul Bey'e bırakması, ardından da ikinci başkent Rey'i de İbrahim Yinal'ın teslim alıp Tuğrul Bey'e devretmesi Tuğrul Bey'in devletin ve iktidarın kurucu hükümdarı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin iktidarı meselesinde belirtilmesi gereken bir diğer konu da iki kardeşin karakter ve yaratılış olarak birbirlerinden zıt görünüme sahip olmalarıdır. Tuğrul Bey'in daha barışçıl ve sakin bir yapıda olması, Çağrı Bey'in ise daha savaşçı bir görünüm arz etmesi önemli bir husustur. Bu durum Tuğrul Bey'in hükümdarlık için daha uygun olması, Çağrı Bey'in ise askerî vasıfları ile devletin topraklarını genişletmekle vazifelendirilmesini mümkün kılmış olabilir.

2.4. SELÇUKLU İKTİDARININ DİNİ MEŞRUIYETİ: İSLAMİYET'TEN GÜÇ ALMA VE HAİLFE İLE İLİŞKİLER

Selçukluların Cend'e göçü sonrası mevcut siyasî koşulların bir sonucu olarak hem yurt tutabilme hem de gazâ ve cihad faaliyetlerine katılarak geçimlerini sağlamak amacı ile Müslüman oldukları görülmektedir. Selçukluların Müslüman olarak erken dönemlerinden itibaren İslâmiyet'ten hem siyasî hem de ekonomik olarak güç aldıkları görülmektedir. İlerleyen yıllarda Selçuklular, Dandanakan zaferi sonrası Sünnî İslâm'ın yeryüzündeki tek temsilcisi olan Abbâsî halifesinin onayını almak için

²⁸⁸ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 18.

²⁸⁹ Piyadeoğlu, a.g.e, s. 109.

harekete geçmişlerdir. Selçuklu hanedanı bu hareketi ile halifeliğin meşru otoritesinden faydalanmak istemiş ve siyasî varlıklarını dinî otoritenin onayı ile güçlendirmek arzusu duymuşlardır. Selçukluların Müslüman kimlikleri, gazâ ve cihad felsefesinin onlara tanıdığı olduğu hâkimiyetlerini genişletme düşüncesi ile birleşerek İslâm'a hizmet noktasına önemli bir varoluşa ulaşmıştır. Selçukluların Müslümanlığı, Abbâsî halifeliği ile olan ilişkileri, mezhepsel yapı hususunda uyguladıkları politikalar onların siyasî iktidarı ve dinî otoriteleri ile yakın ilişkilidir.

Selçuk Bey'in Müslüman olması göç sonrası bulunduğu muhitte gazâ ve cihad faaliyetleri yürüten Müslümanlardan etkilenmiş olması ile de ilişkilidir. Selçuklular Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra sadece Oğuz devleti ile değil bütün gayrimüslim Oğuzlarla ilişkisini kesmiş olması önemli bir husustur. Selçukluların İslâm dinini kabul edişlerinin bir diğer nedeni ise yurt olarak seçtikleri bu bölgenin ahalisinin çoğunlukla Müslüman olmasıdır. Selçuklular eğer Müslümanlığı kabul etmeselerdi bu bölgede yaşamak onlar için zor ve güç olacaktı. Selçuk Bey Cend'de ailesi ile istişarelerde bulunarak Müslümanlığı kabul etmiştir. Selçuk Bey'in aldığı bu kararın aynı zamanda siyasî bir strateji olarak okunması mümkündür. Hanedan ile istişarelerde bulunan Selçuk Bey, valiye bir elçi göndererek İslâmiyet'e girmek istediğini belirtmiş ve bu yeni dinin kaidelerini onlara öğretmesi için validen din adamı talep etmiştir. Selçuk Bey'in bu hareketi valiyi memnun etmiş, vali bir fakih ile birlikte Selçuk Bey'e hediyeler göndermiştir. İslâmiyet'i kabul eden Selçuk vergi tahsili için kendisine gelen Oğuz Devleti'ne tahsildarına kafiye haraç vermeyeceğini beyan ederek karşı çıkmıştır. Selçuk Bey'in bu davranışı ve sonrasında yürüteceği gazâ ve cihad faaliyetleri onun ve ailesinin İslâmiyet'e gönül bağı ile bağlandığının bir göstergesi olmuştur. Selçuk Bey gazâ ve cihadın ona sağladığı siyasî ve ekonomik kazançların yanı sıra dinî bir unvan da elde etmiştir. O artık gazi olarak anılmaya başlamış ve önemli bir dinî misyonu yüklenmiştir.²⁹⁰

Gazneliler'e karşı 1040 yılında kazanılan Dandanakan zaferinden sonra Tuğrul Bey önderliğinde kurulan devletin temellerini sağlamlaştırmak için Selçukluların yapması gereken öncelikli şey bütün Müslümanların gözünde meşruiyet kazanmak için devletin halife tarafından tanınmasını sağlamak olmuştur. Bu düşünceyi

²⁹⁰ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 21-25.

gerçekleştirmek için harekete geçen Tuğrul Bey, Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'a bir mektup yazarak Ebu İshak Kaffai ile gönderdi. Tuğrul Bey'in halifeye gönderdiği mektup Selçukluların halifeye sadakatini bildiriyor, İslâm dinine olan bağlılıklarını ifade ediyor ve Allah yolunda cihadı asla bırakmayacaklarını belirtiyordu. Mektup aynı zamanda adaletli bir devlet olacaklarının ve halifeden devleti tanımasını talep ediyordu. Yeni kurulan Selçuklu devletinin Sünnî İslâm üzerinde büyük bir siyasî ve manevi otoriteye sahip Abbâsî halifesinin desteğine ihtiyacı vardı. Tuğrul Bey'in mektubu Abbâsî halifesine ulaştığında halife bu duruma çok sevinmiş ve Selçuklularla ilişki tesis etmek için büyük bir arzu duymuştur. Bunun üzerine halife Tuğrul Bey'e bir elçi göndermiştir. Elçi Tuğrul Bey'e halifenin kendisine hediye ettiği cübbeyi vermiş ve hükümdarlığını tanıdığını bildirmiştir. Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesinin desteğini aldıktan sonra bölgede bulunan Müslümanların nezdinde iktidarı güçlenmiştir. Keza Tuğrul Bey halifeden aldığı güçle Müslümanların gözünde devletin güvenliğinden de emin olmuş gazâ ve cihada daha da ağırlık vermiştir.²⁹¹

Tuğrul Bey'in hükümdar olduktan sonra sadece halifeden onay alarak meşruiyetini güçlendirmemiş aynı zamanda dönemin önemli sufi temsilcileriyle de ilişki kurarak iktidarını güçlendirmeye devam etmiştir. Özellikle de Tuğrul Bey Baba Hemşa ve Baba Tahir-i Uryan-ı Hemedâni'yi ziyaret etmiş ve ellerini öperek hayır dualarını istemiştir. Tuğrul Bey halifeden aldığı iktidar tasdikine ilave olarak halk nezdinde önemsenen ve saygı duyulan ulemâ ve sufilerden de tasdik almayı unutmamış manevi kimliğini de ön planda tutarak otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır.²⁹²

Halifeyle ilişki kurup dinî otoriteden onay alan Tuğrul Bey bu tarihten sonra gerçekleştirdiği fetih, gazâ ve cihad başta olmak üzere bütün siyasî ve dinî eylemleri ile halifeye olan bağlılığını göstermeye devam etmiştir. Bu dönemde Selçuklular önderliğinde halifenin doğuda otoritesi tekrar yükselmeye başlamıştır. Fakat hilâfet başkentinde ise halifenin ve halifeliğin durumu gün geçtikçe daha zor bir hal almış ve otoritesi tehdit edilir olmuştu. Bu dönemde Bağdat'a hâkim olmaya çalışan Şii-Büveyhîler halifeye baskı yapmaya ve gelirlerine el koymaya başlamışlardır.²⁹³ Hilâfet merkezi Bağdat'da yaşanan bu siyasî karmaşa, halife ile iyi ilişkiler tesis eden Tuğrul

²⁹¹ Ali Muhammed Sallabi, Selçuklular, İstanbul, Ravza Yayınları, 2018, s. 46-48.

²⁹² Ahmet Yaşar Ocak, Selçuklular Osmanlılar ve İslâm Tespitler, Problemler, Öneriler, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 14.

²⁹³ Hassan Mneymneh, Büveyhiler Devleti Tarihi, İstanbul, Selenge Yayınları, 2021, s. 121-173

Bey'in de bu yaşananlara karşı tepki göstermesine yol açmıştır. Nitekim durumdan rahatsız olan Tuğrul Bey Büveyhî hükümdarı Celalu'd-Devle'ye bir mektup yazmış ona “*el-Meliku'l-Celîl*” şeklinde hitap ederek Abbâsî halifesine iyi davranmasını talep etmiştir. Büveyhî hükümdarı Celalu'd-Devle ise otoriteleri gittikçe artan Selçuklulardan çekindiği için geri adım atmış ve el koyduğu halifelik gelirlerini iade etmiştir. Tuğrul Bey'in dinî siyasetinin bir gereği olarak Abbâsî halifesi ile irtibatını koparmadan ilişkilerini devam ettirmeye büyük gayret gösterdiği görülmektedir. Özellikle de halifeye gönderdiği ilk elçisinin halifeden yeteri kadar iltifat almadığını düşündüğü için halifeye tekrar elçi göndermeye karar vermiştir. Tuğrul Bey halifeye bu defa Ebû Talib Muhammed b. Eyyûb'u elçi olarak göndermiştir. Selçuklu hükümdarı elçiyle beraber gönderdiği mektupta kendisini halifenin vekili olarak addetmiş ve yaptığı bütün işlerde halifenin şanını yücelttiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda kendinden önceki hükümdarlardan kendisinin soy olarak daha asil, hizmet olarak daha ileri olduğunu beyan etmiştir.²⁹⁴ Selçuklu devleti ile Abbâsî halifeliği arasında devam eden elçi teatisi iki devletin ilişkilerini kuvvetlendirmekle kalmamış aynı zamanda Selçuklulara dinî dayanak sağlamış Abbâsî halifeliğine ise karşılık olarak Selçukluların siyasî nüfuzu önemli ölçüde güç kazandırmıştır. Selçuklular ve halifelik arasındaki var olan ilişkiyi aynı zamanda güç veya iktidar teatisi olarak ifade etmemiz mümkündür.

İki devletin karşılıklı bir şekilde geliştirdikleri ilişkilerin en önemli dönüm noktası Abbâsî halifesinin ünlü Şâfiî alimi Maverdi'yi 1043 yılında Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermesi ile gerçekleşmiştir. Maverdi hem dönemin ünlü alimlerinden biri olması hem de halifelik bünyesinde diplomat ve kadılık görevlerinde bulunması bakımından oldukça kıymetli bir isimdir. Özellikle de daha önce birçok kez halife adına elçilik görevlerinde bulunan Maverdi'nin hükümdarlara doğru bildiklerini çekinmeden söylemesi ve eleştirilerini sakınmaması Abbâsî halifesinin ona olan itimadını arttırmıştır. Nitekim Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicâr'ın Abbâsî halifesinden “*sultân-ı a'zam*” ve “*mâlikü'l-ümem*” unvanları talep etmesi üzerine bu unvanların hilâfet makamına layık olduğunu söyleyerek karşı çıkması ile ünlenmiştir. Aynı şekilde Celâlüddevle'ye de “*şâh-ı şâhân*” unvanı verilmesine karşı çıkan alimlerden biri olmuştur. Maverdi'yi önemli kılan bir diğer husus ise İslâm tarihinde ilk kez halife

²⁹⁴ Ahmet Ocak, Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092), İstanbul, Kronik Kitap, 2022, s. 335-336.

tarafından “*akda’l-kudât*” unvanının verildiği isim olmasıdır. İslâm siyaset düşüncesi ile ilgili en önemli kaynak eserlerden biri olan “*el-Ahkâmü’s-sultâniyye*” adlı eserin de müellifi olan Maverdi önemli bir siyaset bilimcidir.²⁹⁵ Böyle bir ismin Selçuklulara halife tarafından elçi olarak gönderilmesi Abbâsî halifeliği ile Selçukluların kurduğu ilişkinin geldiği noktayı ifade etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Maverdi gibi değerli bir ismin kendisine elçi olarak geldiğini haber alan Tuğrul Bey şehrin girişine dört fersah mesafede Maverdi’yi karşılamak için beklemiştir. Selçuklu topraklarına gelen ünlü alim Maverdi bu ülkede yaklaşık olarak bir yıl kalmış ve Selçuklu hükümdarının halifeye olan bağlılığını bildirmek üzere Bağdat’a geri dönmüştür. Tuğrul Bey şahsına ve Selçuklu hanedanına şeref veren Maverdi’nin kendisine 30.000 altın, halifeye 20.000 altın ve halifenin etrafındaki isimler için de 10.000 altın hediye etmiştir. Hilâfet merkezine geri gelen Maverdi Abbâsî halifesine Selçuklular ve Tuğrul Bey hakkında müsbet bir rapor sunmuştur. Abbâsî halifesinin Selçuklulara Maverdi gibi önemli bir diplomatı ve alimi elçi olarak göndermesinin arkasında yatan asıl sebeplerden biri şüphesiz halifenin Büveyhîlere karşı kendisine yeni ve güçlü bir müttefik arayışı içinde olmasıdır. Abbâsî halifesi hem halifeliği hem de Büveyhîleri iyi tanıyan bir alim olan Maverdi’yi Selçuklulara göndererek onların kendisi için güvenilir bir müttefik olup olamayacağından emin olmak istemiş olmalıdır. Nitekim halifenin Maverdi’den aldığı müsbet yorumlar neticesinde Selçuklular ile müttefiklik hususunda bir karar verdiği görülmektedir. Özellikle de artık Selçuklulara itimat eden halife Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet ederek büyük bir adım atmıştır.²⁹⁶

Tuğrul Bey halifenin bu davetine hemen icabet etmedi. Tuğrul Bey ile irtibatını koparmak istemeyen ve onun iktidarını ve yaptığı faaliyetleri yakından takip eden Abbâsî halifesi Tuğrul Bey’e tekrar elçi göndermiş ve Selçuklu hükümdarından taleplerde bulunmuştu. Abbâsî Halifesinin elçi vasıtası ile Tuğrul Bey’den talepleri şu şekildeydi:

1-Fethettiği ülkelerle yetin ve diğer komşu bölgelere özellikle de Arap emirlerine zarar verme

²⁹⁵ Cengiz Kallek, "Mâverdi", DİA, Cilt. 28, (2003), s. 180.186.

²⁹⁶ Ocak, a.g.e, s. 338.

2-Halifenin kendisine mutlak bir şekilde tabi kal ve bunu yeminlerle taahhüt et ve emirlerime zarar verme

3-Daima doğru hareket et ve hileden sakın

4-Fethettiğin yeni yerler olursa âdet gereğince buralardan halifeye vergiler gönder

Abbâsî halifesi eğer Tuğrul Bey bu taleplerini kabul ederse ona yeni hil'atler ve unvanlar vereceğini bildirmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey bu taleplerin bir kısmını kabul etmiş bir kısmını da muhtelif gerekçeler göstererek kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Tuğrul Bey özellikle de askerinin çok olduğu ve memleketlerin onlara kafi gelmediğini bu sebeple genişlemek ve fetihle bulunması gerektiğini bildirmiştir. Tuğrul Bey ikinci madde ile ilgili olarak da hata etmemek üzere kendinî korumasına imkan olmadığını ve zaman zaman hata yapabileceğini ifade etmiştir. Son olarak ise halifeden talep ettiği vergi miktarını kendisine bildirmesini ve eğer elinden geliyorsa vergiyi verebileceğini söylemiştir.²⁹⁷ Halifenin istekleri ve Tuğrul Bey'in yanıtları göz önünde bulundurulduğunda esasen Tuğrul Bey halifenin hiçbir isteğini kabul etmemiş ve diplomatik bir cevap vermiştir. Tuğrul Bey'in ve Selçukluların mevcut siyasî durumlarını göz önünde bulundurduğumuzda Selçukluların bu teklifi kabul etmesi mümkün görünmemektedir. Tuğrul Bey'in bu teklifleri kabul etmesi halife nezdinde iktidarını ve itibarını arttırabilirdi fakat kendi halkına özellikle de askerlerine karşı iktidarı zayıflayabilirdi. Bilhassa fetih hareketlerinde bulunan ve bundan önemli bir kazanç elde eden Türkmenlerin bu seferlerden geri tutulması Tuğrul Bey'in iktidarının Selçuklu ahalisi tarafından da tartışılabilir bir hale getirebilirdi. Nitekim Tuğrul Bey hilâfet merkezi Bağdat'da Büveyhîlerin yaptıklarını ve halife üzerindeki tahakkümlerinin bilincinde olarak halifenin kendisine zaman içerisinde muhtaç olacağını da öngörmüş olmalıdır.

Halife tarafından meşruiyeti ve otoritesi tanınan fakat tam anlamı ile aralarında güvenin tesis edilmediği Tuğrul Bey'in Ebû Mansur b. Alâ'd-Devle'nin elinde olan İsfahan'ı kuşatması ve bu muhasaranın dokuz ay uzaması İsfahan halkını büyük sıkıntılara sokmuştur. Kuşatma nedeni ile açlık ve zor günler geçiren İsfahan halkı Abbâsî halifesine elçi göndermiş ve şefaathçi olmasını isteyerek kuşatmanın kaldırılması hususunda yardım talep etmişlerdir. Abbâsî halifesi Tuğrul Bey'e karşı

²⁹⁷ Ebu'l-Ferec, a.g.e, s. 302.

otoritesinin daha da zayıflayacağı ve bu isteğin ödün vermek olacağını düşündüğü için halkın bu isteğine sıcak bakmamıştır. Fakat halkın durumunu göz önünde bulunduran halife Tuğrul Bey'e ricacı olmak zorunda kalmıştır. Abbâsî halifesi Tuğrul Bey'e hitaben "*Meşru hükümdar*", "*Müslümanların sığınağı*" ve "*Rüknüddin Sultan Tuğrul Bey*" unvanlarını kullanarak bir mektup yazmıştır. Abbâsî halifesinin rica eden mektubu ve verdiği unvanlar Tuğrul Bey'e istediği iktidar otoritesinin sağlayacak ve meşruiyetini güçlendirecek imkanı tanımış oldu. Nitekim Tuğrul Bey bu mektuptan sonra sultanlık mührünün üzerine bir yay ile bu unvanları kazıtmıştır. Halifenin elçisinden ve mektuptan oldukça memnun olan Tuğrul Bey halifeye 10.000 dinar, değerli mücevherler, elbiseler ve güzel kokular göndermiştir. Tuğrul Bey'in siyasi dehası halife ile kurduğu ilişkide başarıya ulaşmasına imkan tanımış ve ilk mektuptan sonra öngörüsü gerçekleşerek istediği unvanları halifeden İsfahan kuşatması vesilesi ile almış oldu.²⁹⁸

İlerleyen süreçte önde gelen Büveyhî komutanlarından biri olan Arslan el-Besâsîrî'nin Bağdat'da düzenli olarak karışıklık çıkarması ve halifenin aleyhine faaliyetler yürütmesi Abbâsî halifesi Kâim Biemrillah'ı artık iyice rahatsız etmeye başlamıştı.²⁹⁹ Arslan el-Besâsîrî'nin hilâfet merkezindeki etkinliğinin ortadan kaldırılması için bazı kaynaklarda Abbâsî halifesi bazı kaynaklarda ise vezir Reisü'r-Rüesa İbnü'l Müslime Tuğrul Bey'e Hibbetullah b. Muhammed adında bir elçi göndererek Bağdat'a davet etmiştir. Orta İran meselesi ve fetihlerle uğraşan Tuğrul Bey bu davete müsbet bir cevap vermemiştir. Fakat Bağdat'da Büveyhîlerin gittikçe halifeyi tehdit eden varlıkları nedeniyle Abbâsî halifesi tekrar Tuğrul Bey'e bir elçi göndermiş ve hilâfet merkezine davet etmiştir.³⁰⁰ Selçuklu fetihleri ve genişleme hareketlerini başarılı bir şekilde devam etmesi ile Selçuklu ülkesinde uygun bir ortamın oluşmuş olması sonucunda Tuğrul Bey Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Selçuklu hükümdarı içerisinde fillerin de olduğu büyük bir ordu ile Bağdat'a doğru harekete geçmiştir. Tuğrul Bey daha şehre girmeden adı hutbelerde okunmaya başlamış ve halifenin veziri tarafından Nehrevan'da törenle karşılanmıştır. 1055 yılında Selçuklu sultanı Tuğrul Bey maiyeti ile beraber Bağdat'a girmiştir. Selçukluların Bağdat'a gelişi şehirde

²⁹⁸ Ocak, a.g.e, s. 340.

²⁹⁹ Nazmî-zâde Murteza, Gülşen-i Hulefâ, (haz. Mehmet Karataş), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 81-83.

³⁰⁰ Edip Akyol, "Büveyhîlerin Bağdat Hâkimiyeti (945-1055)", İslâm Tarihi Araştırmalar Dergisi, Sayı. 3, (2018), s. 119-130.

büyük bir karışıklığa neden olmuştur. Türk asıllı Büveyhî gulamları ile Selçuklu askerleri arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve şehrin bazı kısımları Selçuklu orduları tarafından yağmalanmıştır. Selçuklu askerlerinin bu tutumu halife nezdinden olumsuz bir etki yaratmıştır. Tuğrul Bey ise halifeye bu yaşananların Büveyhî devletine bağlı Türk gulamların sebep olduğunu söyleyerek onların iktalarına el koymuştur. Bağdat'da hâkimiyetini güçlendirmek isteyen Tuğrul Bey burada iktidarını ve otoritesinin arttırmak için valiler ve tahsildarlar tayin etmiş ve kendi adına para bastırma yoluna gitmiştir. Tuğrul Bey ile Abbâsî halifeliği arasında ilişki yaşananlardan dolayı kopma noktasına gelmiş fakat Tuğrul Bey hilâfet makamının tahsisatını arttırarak ilişkileri yumuşatma yoluna gitmiştir.³⁰¹

Tuğrul Bey burada Büveyhîlerin sarayı ve idare merkezi olan “*Darû'l-Memleke*”ye yerleşmiştir. Bağdat şahneliğine de Aytekin b. Süleyman'ı getirip şehrin idaresini düzenlemiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk Künduri Bağdat'ın “Kanun kitabı” olarak adlandırılan vergi defterini getirmiş ve “*sultaniyyât*” adı altında alınan vergileri Selçuklu hazinesi olan “*Kalem-i Divan*”a nakletmiştir. Aynı zamanda Tuğrul Bey'in hâkimiyetinin bir sembolü olarak Bağdat'da darb edilen altın ve gümüş paralar onun adı yazılmıştır. Bağdat'da Türk hâkimiyetini tesis eden Tuğrul Bey şehri imar ettirmeye başlamış özellikle de Dicle nehrinin kenarındaki surları tamir ettirmiştir. Tuğrul Bey oturduğu sarayın yanına bey konakları, askerî kışlalar ve cami yaptırmıştır. Selçuklu sultanın Bağdat'a girişinden sonra hızlı ve sistemli bir şekilde yürüttüğü bu faaliyetler onun burada uzun süre kalacağını ve tamamiyle hâkimiyetini burada yerleştirmeyi amaçladığının bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Sultanın bu eylemlerinden hareketle onun Bağdat'a gelişinin sadece Abbâsî halifesini Arslan el-Besâsîrî'nin tehlikesinden korumak olmadığı Bağdat özellikle de Irak topraklarında kendi hâkimiyetini tesis etmek istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey Bağdat'a girdiği andan itibaren yaptığı siyasî ve askerî eylemlerde Abbâsî halifesine danışmadan ve onayını almadan kendi iradesi ile hareket etmiştir. Tuğrul Bey yaklaşık olarak 13 ay kadar Bağdat'da kalmış ve iktidarını burada halka ve halifeye benimsetmeye çalışmıştır. Bu süre zarfında Selçuklu askerleri ile halk arasında zaman zaman meydana gelen olumsuz olaylar halife ile Tuğrul Bey'in arasını açmıştır. Selçuklu hükümdarı Abbâsî halifesi ile ilişkileri tekrar yoluna koymak ve gönlünü

³⁰¹ Özgüdenli, a.g.e, 104-105.

almak için halife ile evlilik yolu ile akrabalık tesis etmek istemiştir. Tuğrul Bey bu amacına ulaşmak için Çağrı Bey'in kızı Hatice Hatun ile Abbâsî halifesi Kâim Biemrillah'ı 1056 yılında evlendirmiştir.³⁰² Akrabalık ilişkisi kurulduktan sonra Tuğrul Bey halifenin sarayının yanında kendisine özel bir saray yaptırmıştır. Burada halifenin kendisine gönderdiği ve kıymetli taşlar ile işlenmiş olan tahta oturmuş, şehir eşrafı da gelerek Tuğrul Bey'e hürmetlerini sunmuştur. Bu sıralarda Arslan el-Besâsîrî Musul'da Selçuklu kuvvetlerini yenilgiye uğratmış bunun üzerine Tuğrul Bey Bağdat'tan hareket edip Musul üzerine yürümüştür. Burada zafer elde eden sultan tekrar Bağdata'a dönmüştür. Tuğrul Bey'in Bağdat'a dönüşünde törenle karşılanmış halifenin ona gönderdiği ata binerek halifenin huzuruna gitmiştir. Halifenin huzuruna gelen Tuğrul Bey önce halifenin elini ardından da eteğini öperek halifenin yanında kendisi için yapılan tahta oturmuştur. Bu törenden sonra Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh Tuğrul Bey'e "*Meliku'l-Meşrik ve'l-Mağrib*" (Doğunun ve Batının Hükümdarı) unvanını ile "*Kasîmu Emîru'l-Müminin*" (Halifenin ortağı) unvanlarını vermiştir.³⁰³

Halife tarafından Tuğrul Bey'e verilen "*Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı*" unvanı artık Selçukluları ve Tuğrul Bey'i yeryüzünde bütün bölgeleri fetih etme salahiyetini vermiş oluyordu. Özellikle de halife, Allah tarafından kendisine tevdi edildiğine inanılan bütün ülkelerin hâkimiyetini Tuğrul Bey'e vermiştir. Halife bu yetkiyi Selçuklulara vermekle birlikte artık kendisi sadece Müslümanların dinî reisi olarak kalmış, siyasî reisi ise Selçuklular ve Tuğrul Bey olmuştur. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından verilen bu unvan İslâm ve Türk tarihi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Tuğrul Bey artık İslâm dünyasının en büyük siyasî iktidarını ve gücünü elinde bulunduran hükümdar olarak karizmatik bir şahsiyet haline gelmiştir. Abbâsîler ve Selçuklular arasında yaşanan bu hâkimiyet teatisi sayesinde hilâfetin ve saltanatın birbirinden ayrılmıştır demek doğru olacaktır.

Tuğrul Bey'in Selçuklu başkentine dönmesinden sonra da Abbâsî halifesi ile olan ilişkileri kesilmeden devam etti. Bu dönemde Tuğrul Bey'in hilâfet merkezinden ayrılarak Selçuklu topraklarına dönmesini fırsat bilen Türk komutan Arslan el-Besâsîrî kendisine yeni destekçi olarak Fatımîleri bulmuş ve Fatımî hükümdarı ile

³⁰² Naşır İbn Ali El-Hüseyni, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, (haz. Necati Lugal), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 13; İbnü'l-Verdi, s. 29.

³⁰³ Ocak, a.g.e, s. 344-346.

mektuplaşarak Tuğrul Bey'in şehirden ayrılması sonrasında yalnız kalan halifeyi tahtın indirmek için tekrar harekete geçmişti.³⁰⁴ Bu süreçte Arslan el-Besâsîrî Bağdat'a gelmiş ve Fâtımîler adına Sünnî hilâfet başkentinde Şii hutbesi okutmuştur.³⁰⁵ Bağdat'ta mevcut siyasî konjonktürün tekrar aleyhine dönmeye başladığını fark eden halife yeniden Tuğrul Bey'den yardım istemiştir. Bu dönemde İbrahim Yınal'ın isyanı ile mücadele eden Tuğrul Bey isyanı bastırdıktan sonra tekrar halifeye yardım etmek için II. Bağdat seferine çıkmıştır.³⁰⁶ Hilâfet merkezini Şii tehlikesinden arındıran Selçuklu hükümdarı Arslan el-Besâsîrî'yi bertaraf etmiş ve kesik başı Bağdat sokaklarında gezdirilmiştir.³⁰⁷ Tuğrul Bey elde ettiği bu büyük zaferin ardından Suriye'ye doğru ilerlemeye devam etmemiş başında bulunduğu aile imparatorluğunun Bağdat'ta yani Abbâsî hilâfetinin merkezinde güçlenmesi için harekete geçmişti.³⁰⁸ Halifenin ülkesinin tekrardan ihya etmek için tahrip edilen mahalle, han, hamam ve iş yerlerini tamir ettirmiştir. Burada tekrar idarî düzeni tesis etmek için de Selçuklu komutanı Porsuk'u Bağdat Askerî Valiliği'ne atamıştır.³⁰⁹ Bağdat'ta tekrar idarî işleyişi ve şehrin huzurunu tesis eden Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'in vefatını öğrenmiş ve bunun üzerine Selçuklu başkenti Rey'e geri dönmüştür. Tuğrul Bey'den yaşça büyük olan ve artık hasta ve yaşlı bir adam olan Çağrı Bey ölmeden önce askerî ve idarî işlerinin büyük çoğunluğunu zaten oğlu Alp Arslan'a devretmişti. Ölmeden önce oğlu Alp Arslan'ı İbrahim Yınal isyanını bastırmak için Tuğrul Bey'e yardıma göndermiş, sultan Tuğrul Bey II. Bağdat seferindeyken de vefat etmiştir.³¹⁰

Çağrı Bey'in vefatının ardından Tuğrul Bey'in çok sevdiği ve sözüne kıymet verdiği eşi Altuncan Hatun da Zencan'da vefat etti. Tuğrul Bey eşinin vasiyeti gereği vefatından sonra halifenin kızını kendisine eş olarak almak istedi. Bunun için de Rey kadısı olan Ebû Sad b. Saîd'i halifeye gönderdi. Fakat bu döneme kadar böyle bir siyasî geleneğe sahip olmayan Abbâsîler ve halife Kâim-Biemrillâh Tuğrul Bey'in isteğini

³⁰⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyat At-Talab Fi Tarih Halab* (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 62-65.

³⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, (haz. Ali Sevim), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 8.

³⁰⁶ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2018, s. 53-63.

³⁰⁷ Nihat Yazılıtaş, *Fatîmî Devleti'nde Türkler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, s. 153-155.

³⁰⁸ Michael Brett, *Fatîmî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s. 280

³⁰⁹ Sevim – Merçil, a.g.e, s. 57-58.

³¹⁰ Piyadeoğlu, a.g.e, s. 131.

dikkate almadılar. Tuğrul Bey'in elçisi Ebû Sad b. Saîd halifeyi tehdit edencesine bir konuşma yapmış ve bu teklifin kabul edilmemesinin iyi sonuçları olmayacağını Abbâsî halifesine bildirmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey'in teklifinin neden kabul edilmediğini sormuştur. Abbâsî halifesi ise Tuğrul Bey'in elçisine hitaben “*Böyle bir şey bizim töremiz ve adetimiz değildir. Tuğrul Bey'in böyle bir talepte bulunması caiz de değildir*” demiştir. Fakat Tuğrul Bey'in evlilik hususunda kesin kararlı olduğunu ve elçisinin de tahditvâri konuşmalarını gören halife evlilik için belirli şartlar ileri sürmüştür. Halifenin şartları ise şu şekildeydi: Tuğrul Bey'in eşinin bütün emlak, ikta ve rüsum gelirleri ile Vâsıt kendisine verilecek, mehir olarak üç yüz bin dinar gönderecek, Tuğrul Bey Bağdat'a gelip oturacak ve halifeyi başka bir yere göndermeye asla zorlamayacak.³¹¹

Evlilik için sultan Tuğrul Bey'den oldukça zor talepler isteyen Abbâsî halifesi sultanın bu istekleri asla kabul etmeyeceğini ve böylelikle de evliliğin gerçekleşmeyeceğini düşünüyordu. Halife, Ebû Muhammed Rızıkullah et-Temîmî elçi olarak Selçuklu başkenti Rey'e gönderdi. Elçi Tuğrul Bey'i evlilikten vazgeçirmeye çalışacak eğer bunda başarılı olamazsa tezkireyi arz edecekti. Halifenin elçisi sarayda Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk Kündürî ile görüşmüş, Kündürî ise bu tezkirenin hoş olmadığını, Tuğrul Bey'in böyle bir hayırlı isteği karşısında halifenin mal-mülk talep etmesinin hoş karşılanmayacağını ifade etmiştir. Kündürî elçiye sultanın halifenin istediğinden daha çok mal vereceğini söylemiş ve elçiyi Bağdat'a geri göndermiştir.³¹²

Nisan 1061 tarihinde Selçuklu veziri Kündürî bu sırada Selçuklu ülkesinde bulunan halifenin eşi Arslan Hatun ile beraber yanlarında mehir ve çeyiz ile birlikte hilâfet merkezine geldiler. Arslan Hatun mehir, çeyiz ve değerli hediyeleri saraya götürdü. Fakat halife böyle bir şeyi ummuyordu ve tepkisi sert oldu. Halife, “*Daha önce hiçbir melik halifeden böyle bir şey istememiştir*” diyerek eğer evlilikte ısrar edilirse Bağdat'ı terk edeceğini söylemiştir. Sultan Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk Kündürî halifenin huzuruna gelmiş ve “*eğer bu işten vazgeçecekseniz hiçbir şart öne sürmemeliydiniz. İstedığınız bütün şartları fazlası ile yerine getirilmiştir*” diyerek halifeye tepkisini göstermiştir. Halife daha sonra yaşananlarla ilgili fıkıhçılara da

³¹¹ İbnü'l Cevzî, El-Muntazam Fî Târîh'l-Ümem, (haz. Ali Sevim), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 69-70.

³¹² İbnü'l Cevzî, a.g.e, s. 71.

danışarak evliliğin caiz olup olmadığını sorarak bilgi aldı. Selçuklu vezirinin sert tepkileri, Kadı ed-Dâmeğânî ve Ebû Mansûr b. Yusuf gibi önemli isimlerin aracılığı ile Abbâsî halifesi evliliğe razı olmuştur. Fakat Amidülmülk Kündürî halifeden bu kararını topluluk önünde de beyan ederek insanlara duyurmasını isteyince halife tekrar kararından vazgeçti. Halife verdiği evlilik sözünü de çiğneyerek “*Biz Abbâsîler insanların en hayırlılarıyız. İmamet ve reislik görevi kıyamete kadar bizimledir. Bize uyanlar hidayete ermiş, bizden yüz çevirenler ise delalete sapmıştır.*” diyerek Tuğrul Bey’i kendisinden yüz çevirmek ve delalete düşmekle itham etmiştir. Bunun üzerinde Tuğrul Bey halifenin eşi olan kızı Arslan Hatun’un Selçuklu ülkesine getirilmesini vezir Kündürî’den talep etti. Aynı zamanda Tuğrul Bey halifeye karşı iyi niyetli ve sabırlı politikasından artık vazgeçmiş halifeye karşı sert tedbirler uygulamak zorunda kalmıştı. Halifenin eşini sarayından alarak halifeyi cezalandırmak istemiş ve halifenin gururu ile oynamıştır. Tuğrul Bey bununla da yetinmemiş iktaları halifenin elinden almış, evlilik sürecinde işleri bozduğunu düşündüğü Ebû Turâb adlı kişinin kendisine verilmesini istemiş, halifenin adamları evlerinden alınmış ve malları müsadere edilmiştir. Tuğrul Bey işi daha da ileri götürerek halifenin gelirlerine kadar el uzatmıştır. İlerleyen süreçte Tuğrul Bey halifeye ve yakınındakilere siyasî, ekonomik ve psikolojik baskı uygulamaya devam etti. Tuğrul Bey’in baskılarına artık daha fazla dayanamayan halife evliliği 3 yıl geciktirdikten sonra kabul etti.³¹³ Fakat bu evlilikte babası gibi halifenin kızı Seyyide Hatun’un da gönülsüz olduğu ve evlilikten sonra Tuğrul Bey ile olan ilişkilerinde mutlu bir yuva kurulamadığı görülmektedir.³¹⁴

Tuğrul Bey’in halifenin kızı ile evlilik yolu ile akrabalık tesis etme düşüncesi esasen daha önce hiçbir emirin ulaşamadığı bir konuma ulaşma arzusudur. Abbâsî halifesi tarafından da problem olarak görülen bu husus sadece kızının gönülsüz evliliği değil aynı zamanda Selçukoğullarının Abbâsî Halifeliği’ne tamamen hükmetmesi ihtimaliydi. Nitekim evlilik meselesi Tuğrul Bey’in diğer bütün siyasî, dinî, ekonomik ve sosyal eylemleri ile birleşince ortaya böyle bir gayenin söz konusu olabileceği ihtimali çıkmaktadır. Bilhassa Tuğrul Bey’in kendi başkentine değil de hilâfetin merkezi olan Bağdat’a önemli yatırımlarda bulunması bunun diğer bir delili olabilir. Özellikle de Tuğrul Bey döneminde Bağdat’ı konu edinen bir topoğrafya

³¹³ Ocak, a.g.e, s. 355-360; Kazvîni, s. 29.

³¹⁴ Zekeriya Kitapçı, "Asrın Olayı. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Halife El-Kâim’in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihî Gerçekler", Sayı. 1, (1994), s. 13-42.

çalışmasından, Tuğrul Bey'in, şehrin sol yakasında, şahsına ait bir pazaryerine sahip olduğu ve Bağdat'ta "*Medinet-i Tuğrul*" (Tuğrul Şehir) olarak isimlendirilecek olan yeni bir şehir inşa etmeye giriştiği görülmektedir. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, İslâm dünyasının başkenti Bağdat'ta, hanedanının geleceği için planlar içerisindeydi. Tuğrul Bey esasen kendisine zaten siyasî ve askerî olarak bağlı bulunan Abbâsî halifesini bir şekilde ortadan kaldırarak burada İslâm dünyasının tek hükümdarı olarak tahta oturabilecek güce sahipti. Fakat böyle bir eylemin bütün İslâm dünyası nezdinde olumsuz bir atmosfer yaratacağının bilincinde olan Tuğrul Bey'in evlilik yolu ile bu amacına ulaşmak istemesi ihtimal dahilinde olabilir. Fakat hem evlilik hem de Tuğrul Bey'in hilâfet merkezine yönelik planları onun ölümüyle sonuçsuz bir şekilde sona ermiştir.³¹⁵

Tuğrul Bey'in evlilik hususunda amacına ulaşması başta Abbâsî hilâfeti olmak üzere Araplar tarafından asla unutulmamıştır. Özellikle de halifeliğin ve Arapların gururunun kırılıp onurlarının zedelendiği aşikardır. Nitekim Abbâsîlerin böyle bir evliliğe mecbur kalmaları onlarda Türklere yönelik büyük bir nefret duygusu oluşturmuş ve yaşananlar bunu körüklemiştir. Araplarda oluşan bu nefret daha sonraki dönemlerde yaşamış ve eserler kaleme almış Arap alimlerin yazdıklarında da kendini göstermeye devam etmiştir. el-Kâmil fi't-târîh müellifi İbnü'l-Esîr evlilik meselesinde yaşananlardan sonra Tuğrul Bey için "*Zalim ve insafsız, merhametten nasibi olmayan taş kalplinin biriydi. Askerlerin ellerinden mallarını zorla alır, elleri gece ve gündüz halkın mallarına uzanırdı*" demektedir. es-Süyûtî'de Târîhu'l-hulefâ adlı eserinde Tuğrul Bey için "*Halife kızını köle asıllı biriyle evlendirecek bu akıl alır iş değildir.*" demiş ve Tuğrul Bey'in vefatı sonrası onun için "*Allah onu affetmesin*" demiştir.³¹⁶ Selçuklular ve Abbâsî halifeliği arasında yaşanan evlilik olayı olayın üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra dahi Araplar tarafından unutulmamıştır. Nitekim Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlenmesi olayı daha sonraki yıllarda diğer Selçuklu hükümdarları ile Abbâsî halifeleri arasında yaşanacak başka sorunların da arka planında yer alan sebeplerden birisini teşkil etmiştir.

Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın kızı ile evlenmesi basit bir akrabalık tesisi ve evlilik olarak görülmesi meselenin derinliğini anlamak bakımından

³¹⁵ George Makadisi, "Tuğrul Bey'in Evliliği", (çev. Mustafa Alican), Tarih Okulu Dergisi, Sayı. III, (2009), s. 139-159.

³¹⁶ es-Süyûtî, Târîhu'l-hulefâ, (çev. Onur Özatağ), İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014, s. 430.

hatalı bir yaklaşım olacaktır. Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı olan Tuğrul Bey, Abbâsî halifesini ve Sünniliği Şii tehlikesinden de kurtarmakla kalmamış halifenin kızıyla da evlenerek soyunu Hz. Muhammed'in soyuna kadar dayandırmıştır. Tuğrul Bey bu evlilikle birlikte şöhretini daha da arttırmış ve iktidarı gücünü doruk noktasına ulaştırmıştır. Tuğrul Bey, cihân hâkimiyeti politikası ve fetihlerin yanı sıra Sünniliğin hamisi, halifenin dünürü, damadı ve akrabası son olarak da soyu bir şekilde Hz. Muhammed'e dayanan bir iktidar sahibi olarak İslâm coğrafyasının en büyük sultanı ve iktidar sahibi karizmatik şahsiyeti olmuştur.

Sonuç itibarı ile Selçuklu ve Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkilere değinecek olursak öncelikle söylememiz gereken şey Abbâsî halifesinin şahsi uhdesinde bulunan dünyevi iktidarı ve devleti yönetme yetkisi Tuğrul Bey'e dolayısı ile Selçuklu bürokrasisine havale edilmiştir. Halifenin verdiği devleti yönetme yetkisi sadece Selçuklu ülkesi için değildir. Nitekim Selçukluların hilâfet merkezi olan Bağdat'ın yönetimini de siyasî, sosyal ve ekonomik olmak üzere bütün yönleriyle devraldıkları görülmektedir. Selçuklular ve Abbâsî halifeliliği arasındaki ilişkiler zaman zaman gergin bir hal alsa da umumiyetle saygı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Selçuklu hükümdarları Abbâsî halifelerine karşı daima saygılı olmaya özel bir önem göstermişlerdir. Abbâsî halifeleri de Selçukluların başarılarını daima takdir etmiştir. Halife tarafından dünyevi siyaset ve iktidarın verildiği Selçuklu hükümdarları halifenin rahat ve huzurlu bir yaşam sürmesi için her konuda ona destek olmaya çalışmışlardır. Özellikle de halifenin ekonomik gücünü arttırmak için düzenli olarak varlığını iyileştirmeye çalışmışlar ve tahsilatlarını arttırmışlardır. Fakat ikili ilişkiler muhtelif zamanlarda kopma noktasına gelmiş, başta Selçuklu sultanları ile halifeler arasında olmak üzere, vezirler, şahnelar ve komutanlar nezdinde problemler yaşanmıştır. Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlilik meselesinden itibaren Abbâsîler ile zaman zaman gerilen ilişkiler neticesinde kopma noktasına gelen Selçuklu ve Abbasi akrabalığı daha sonraki hükümdarlar döneminde de problem olmaya devam etti. Bilhassa Melikşah dönemine gelindiğinde hem Melikşah'ın Bağdad'ı başkent yapma düşüncesi hem de halifenin kendi eşine yani Melikşah'ın kızına yönelik menfî tavırları Selçuklu ve Abbâsî gerginliğini doruk noktasına taşımıştır. Melikşah'ın halifeden olma torunu Cafer'i Bağdat'da halifelik makamına geçirme düşüncesi Abbâsî halifesi ile Selçuklular arasında tehditlere varan olaylara neden olmuştur. Halifelik tahtına torunu Cafer'i getirmek isteyen Melikşah bu isteğine

halifenin müspet cevap vermemesi üzerine halifeyi tehdit etmiş ve halifenin Bağdat'ı terk edip istediği yere gitmesini söylemiştir. Abbâsî halifesi Melikşah'ın bu isteği karşısında aciz kalmış ve sultandan Bağdat'ı terk etmek için bir ay mühlet istemiştir. Abbâsî halifesinin taşınma hazırlıkları sürecinde Selçuklu sultanı Melikşah'ın vefat etmesi Selçukluların hilâfet makamını ve başkentini ele geçirmelerini olanaksız kılmıştır.³¹⁷ Zaman içerisinde Selçukluların gücünü yitirmeleri ve iktidarlarının zayıflaması sonrası Abbâsî halifeleri fırsattan istifade ederek Selçuklu hâkimiyetini kabul etmeyen tutumlar içerisinde olmuşlardır. Bilhassa sultan Sencer'in ölümünden sonra artık Selçuklu devleti inkıraza uğramaya başlamış ve bu süreçte de Abbâsî halifeleri hutbelerden Selçuklu hükümdarlarının adlarının okunma geleneğini kaldırmışlardır.³¹⁸

Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önce İslâm dünyasının özellikle de Araplar'ın nazarında var olan algıları ekseriyetle barbar, acımasız ve zalim oldukları imajı üzerinde kurulmuştur. Bilhassa İslâmî Arap literatüründe Türkler Ye'cüc ve Me'cüc olarak isimlendirilmiştir.³¹⁹ X. yüzyıldan itibaren Müslümanlaşmaya başlayan Türkler ve halifelik ile ilişkiler kuran Gazneliler bu algıyı bir nebze kırmış olsa da İslâm dünyasında bu imajı ortadan kaldıran asıl güç Selçuklu iktidarı olmuştur. Bilhassa Selçukluların Sünnî İslâm dünyasını Şii tehlikesinden kurtarması, Abbâsî halifesi ile hem evlilik yolu ile hem de politik olarak ilişkiler kurması Türklerin İslâm dünyasında var olan imajında köklü değişikliklere yol açmıştır. Her ne kadar başta halife ve İslâm dünyası tarafından yağma ve talan nedeniyle Türkler özellikle de Türkmenler hakkında olumsuz bir bakış açısı olsa da Selçuklular siyasî ve dinî eylemleri ile Türkler hakkında var olan algıyı köklü bir şekilde değiştirmiştir. Araplar tarafından Türklerin ellerinden dinî ve siyasî hâkimiyeti alacaklarını ifâde eden hadislerin üretilmesi ve sıklıkla dillendirilmesi de ekseriyetle bu süreç ile ilgili olsa gerektir.³²⁰

³¹⁷ Ocak, a.g.e, 383-387.

³¹⁸ Muhittin Kapanşahin, "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin İlişkileri", *History Studies*, V 4, (2012), s. 191-218.

³¹⁹ Ahmet Karadeniz, "İslâm Kaynakların Türk İmgesi ve Onun Değişimi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 1, Sayı. 1, (2019), s. 25-36.

³²⁰ Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt. 15, (1969), s. 11-36.

2.5. KILICIN GÖLGESİNDEKİ İKTİDARLAR: TÜRKMENLER, ASKERLER VE VEZİRLER

Selçuklu ailesi Oğuzların Kınık boyuna mensup bir ailedir. Kınık boyu Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde Oğuzların birincisi ve başı olarak açıklanmaktadır.³²¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh adlı eserinde Selçukluların atası olan Dukak için "*Oğuzların başbuğu ve her zaman fikir danıştıkları kişi*" demektedir.³²² Selçuklu ailesinin Oğuz Yabgu Devlet'inden ayrıldıktan sonra Oğuzların İslâmiyeti kabul etmeleri sonrası hem hanedan hem de maiyetinde bulunanların Türkmen olarak nitelendirildiğine şüphe yoktur. Türkmen tanımlaması X. yüzyılda Seyhun (Sırıderya) boylarında yaşayan Oğuzlar arasında İslâmiyet'in yayılması sonucunda Mâverâünnehirli Müslüman Oğuzları tanımlamak için kullanılmaktadır. Kelime ağırlıklı olarak gayrimüslim Oğuzlardan Müslüman Oğuzları ayırmak için kullanılmıştır.³²³ Reşidü'd-din Fazlullah Camü't-Tevarih adıyla kaleme aldığı eserinde Türkmen adının "*Türkiman*" yani "*iman etmiş*" Türk adından geldiğini ifade etmiştir.³²⁴ Selçukluların Cend'de İslâmiyeti kabul edip gazâ ve cihad faaliyetleri neticesinde önemli başarılar elde etmeye başlamalarından sonra kendileri gibi İslâmiyeti kabul eden Türkmenler onların bayrağı altına girmeye başlamıştır. Selçukluların bu dönemde esas tebaasını Türkmenler oluşturmaktadır. Şebankâreî, Türkmenlerin Maveraünnehir'e gelişleri ile ilgili askerlerinin ve hayvan sürülerinin çok olduğunu bu nedenle otlak sıkıntısı çektikleri için buraya geldiklerini belirtmektedir. Nitekim Maveraünnehir'e gelen Türkmenlerden burada bulunan meliklerin çok korktuğunu ve Türkmenlerle mücadele hususunda yetersiz kaldıklarını ifade etmiştir.³²⁵ Nitekim Selçukluların Maveraünnehir'e daha sonra da Horasan'a gelmeleri ile birlikte başta dağılmaya başlayan Sâ mânîler olmak üzere önemli bir Türkmen kitlesi Selçuklulara katılmıştır. Nihayetinde ise Selçuklular, Gaznelileri 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda mağlup ederek Selçuklu Devleti'nin kurmuşlardır. Bu devletin kuruluşu sonrası Selçuklu ailesinin başarılarını ve yürüttüğü başarılı gazâ ve

³²¹ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e, s. 721.

³²² İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 361.

³²³ Faruk Sümer, "Türkmenler", DİA, Cilt 41, (2012), s. 607-611.

³²⁴ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü-t Tevarih, (çev. Erkan Göksu - Hüseyin Güneş), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2010, s. 15.

³²⁵ Şebankâreî, Mecma'u'l-Ensâb, (haz. Ahmad Hesamipour), Tarih Okulu, Sayı. IV, (2009), s. 137-161.

cihad faaliyetlerinden haberdar olan Türkmenler akın akın Selçuklu ülkesine gelmiş ve Selçuklu tebaası olmaya başlamıştır. Türkmenlerin Türk tarihi içerisinde adlarının sıklıkla duyulması ve önemli bir mevki elde etmeleri Selçuklu ailesinin yükselişi ve hâkimiyet alanını genişletmesi ile olmuştur.³²⁶

Selçuklu devletinin kuruluş aşamasında hanedan üyeleri arasında düzenlenen kurultayda Tuğrul Bey, Çağrı Bey, Musa Yabgu, Kavurd, İbrahim Yinal, Kutalmış ve Yakûti kendi aralarında ülüş sistemi çerçevesinde toprak paylaşımı yapmıştı.³²⁷ Bu taksim neticesinde fetih edilen ve gelecekte hâkimiyet altına alınması gereken bölgeler bölüştürülmüştü. Bu bölüştürme sonrasında her bir Selçuklu hanedan mensubu maiyetindeki Türkmenlerle beraber bu bölgelere doğru harekete geçmiş ve buralara yerleşmiştir. Aynı zamanda Selçuklu devletinin fetih planları içerisinde yer alan bölgelere bu Türkmenlerle seferler düzenlemişlerdir. Türkmenler Selçuklu devletinin hem kuruluş hem de genişleme sürecinde önemli birer misyon yüklenmiş önemli bir zümre olmuştur. Nitekim hem askerî hem de ekonomik güç olan Türkmenler Selçuklu iktidarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Selçukluların mensubu olduğu ve tabiyetine giren Oğuzların Orta Asya'ya kadar uzanan varlığı Tanrı Dağları'na kadar gitmektedir.³²⁸

Selçuklu Devleti içerisinde yer alan veya onlarla ilişki kuran Türkmenleri üç guruba ayırarak incelememiz onların mahiyetleri anlamamız açısından isabetli olacaktır. Bu hususta Oğuzları şu üç grupta ele alabiliriz:

1- Yerleşik yaşama geçen Oğuzlar.

Bu Oğuzlar ekseriyetle Selçuklu Türkü olarak da tanımaktadır. Bu Türkmenler şehirlerde veya köylerde yaşayan iktisadî olarak da tarım ile uğraşan Türkmenlerdir. Bu Türkmenler yerleşik olmayan soydaşlarından en çok zarar gören ve yağmalanarak talan edilen gruptur. Selçuklu Devleti'nin yıkılışında bunlar yerleşik olmayan ırkdaşlarından çok zarar gördüler. Yerleşik Türkmenler, Göçebe Oğuzlar'dan Türklüklerini ve geleneklerini kaybederek İranlılaştıkları gerekçesi suçlanmışlardır.

³²⁶ Tufan Gündüz, Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 16.

³²⁷ Râvendî, a.g.e, s. 102; Osman Turan, a.g.e, s. 107.

³²⁸ Kayra Belek, "Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı. 2, (2019), s. 165-176.

2- İslâmiyet’i kabul etmeyen ve yerleşik yaşama geçmeyen Oğuzlar.

Bunlar eski inanç ve geleneklerine körü körüne bağlı ve İslâmiyet’i kabul etmeyen Oğuzlardır. Bu Oğuz kitleleri sürekli hareket halindedir ve otlak bulmak zorundadır. Selçuklu Devletine karşı zaman zaman isyan eden ve vergi vermek istemeyen, devletin kendilerini yerleşik hayata geçirmeye çalışmasına direnen grupların başında gelmektedir. Bu zümre mensupları kendilerini Selçuklu Devleti’nde bağlı bir Yabgu devleti halinde görüyorlardı. Selçuklu Devleti en çok sorun yaşadığı bu Oğuz kitlesini ilerleyen süreçte orduya da almamıştır. Bu kitleler daha sonra Batınî inançları benimseyen ve devlete karşı düzenli olarak isyan eden asilerden olmuşlardır.

3- İslâmiyet’i kabul eden fakat yerleşik yaşama geçmeyen Türkmenler

Bunlar Müslüman olan fakat eski geleneklerini ve yaşam tarzlarını bir ölçüde devam ettiren Türkmenlerdir. Bunlar şehirlerde yaşamayan göçebe bir hayat süren ve gerektiğinde Selçuklu ordusuna katılarak hizmet eden gruptur. Bu kitleler aynı zamanda Selçukluların genişleme politikalarında aktif rol alan ve fetihlere katılan askerî gücü oluşturmaktadır.³²⁹

Oğuzların batıya doğru asıl göçü yüzyıllar öncesinden Hun ve Göktürk dönemlerinden itibaren başlamıştı. Fakat asıl Oğuz göçü Oğuz Yabgu Devleti’nin dağılmasından sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Selçuklu ailesi ile beraber büyük bir Türkmen kitlesi Oğuz Yabgu Devleti’nden ayrılmıştı. İlerleyen süreçte de kuzeydeki Kıpçakların baskısı ile Oğuz Yabgu Devleti dağılmış ve önemli bir Türkmen göçü Selçuklu ülkesine doğru harekete geçmiştir.³³⁰ Selçukluların hâkimiyeti altında Olan Türkmenler kadar onlara bağlı yaşamayan başıboş Türkmen kitleleri de bu coğrafyada varlık göstermeye başlamıştı. Horasan’a göç eden Türkmenler Nesa, Baverd ve Ferâve gibi önemli şehirlerde yağma hareketlerinde bulunmuşlar ve bölgede Türkmenlerden kaynaklanan siyasî, sosyal ve ekonomik kargaşa yaşanmıştır. Kızıl, Yağmur, Göktaş, Boğa, Mansur ve Anasıoğlu adlı Türkmenler başbuğlarının yürüttüğü bu yağma faaliyetleri Gaznelileri endişelendirmiş ve Sultan Mahmud tarafından görevlendirilen

³²⁹ Ayhan Afşın Ünal, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *Historical Analysis*, Cilt. 14, Sayı. 2, (2019), s. 397-411.

³³⁰ Ahmet Taşağıl, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları Hakkında", *Oğuzlar, Dilleri Tarihleri Ve Kültürleri*, Ankara, (2015), s. 21-30.

Arslan Cazib Türkmenleri bu bölgeden atmıştır. Bu Türkmenlerin ekseriyeti ise Azerbaycan'a doğru harekete geçmiştir.³³¹

Tuğrul Bey devleti merkezi idare altında kurumsal bir yapıya büründürmeye çalışmaya başlamış olsa da Türkmenlerden vazgeçemiyordu. Zira kendisi de onlardan biriydi. Başta Kızıl Bey gibi önemli Türkmen beyleri Tuğrul Bey ile iyi ilişkiler tesis etmişti. Kızıl Bey aynı zamanda Tuğrul Bey'in kız kardeşi ile de evliydi. Tuğrul Bey aynı zamanda Türkmenlerin bazılarını gerçekten çok rahat kontrol edebiliyor ve yeni bölgelerin fethinde otoritesini onlar vasıtası ile kuruyordu. Fakat bazı Türkmen grupları Tuğrul Bey'i dinlemiyor ve onun iktidarını tanımıyorlardı.³³² Selçuklu ülkesindeki Türkmenlerin varlığı zaman içerisinde göçlerle gelenlerle daha da artarak kontrol edilemez safhaya ulaşmıştır. Türkmen boylarının bir arada bulunması güç yığılması anlamına gelmekteydi. Aşiret veya boylar halinde yaşayan Türkmenler birbirleri ile başta evlilik olmak üzere ilişki kurup akrabalık tesis ediyor ve bunun sonucunda aşiretler birleşerek güç yığılması ortaya çıkıyordu. Bu yığılma siyasî, dinî ve sosyal meseleler başta olmak üzere zaman zaman merkezi iktidara karşı gövde gösterisi dahi oluşturabilecek seviyeye ulaşabiliyordu. Türkmenlerin bu şekilde büyümesi ve bunlara ilave olarak yeni göçlerle başka Türkmen toplulukların Selçuklu ülkesine gelmesi merkezi otorite için bir tehdit unsuruydu. Selçuklu yönetimi iktidar üzerindeki Türkmen baskısının devletin bekasını tehdit edecek seviyeye ulaşmaması için rahatlatılması ve bu gücün dağıtılmasını gerekli görüyordu.

Devletin kuruluş döneminde birtakım Türkmenlerin Selçuklu devleti hizmetine girmek istemedikleri ve tamamen yağma ve talan üzerine bir yaşam kurdukları görülmektedir. Tuğrul Bey'in bu Türkmenlerin bir kısmını kendi hizmetinde disipline etmek için politika izlediği zamanlar da olmuştur. Özellikle de Tuğrul Bey Azerbaycan bölgesinde bulunan Türkmen reislerine elçi göndermiş ve onları huzuruna çağırmıştır. Bu Türkmen reisleri Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirmişler fakat davetine icabet etmemişlerdir.³³³ Aynı şekilde Türkmenlerin Tuğrul Bey'in tekrar eden talepleri karşısında ona katılmak yerine Rûm ve Suriye topraklarına kaçacaklarını

³³¹ Cihân, a.g.e, s. 34-36.

³³² Erin Ayan, "Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasına Yayılmaları", 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ankara, (2015), s. 161-177.

³³³ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017, s. 117.

bildirdikleri görülmektedir. Nitekim Selçuklular hâkimiyet alanlarını batıya doğru genişlettikçe ve yeni dalgalar halinde Oğuz göçleri geldikçe bu Türkmenler reisleri önderliğinde daha da batıya uç bölgelere doğru hareket etmişlerdir.³³⁴

Tuğrul Bey'in Türkmenlere yönelik izlediği politika genel olarak onları ehlileştirme, fetihlerde onlardan faydalanma ve disipline etme üzerine kurulmuştur. Fakat Tuğrul Bey'in bu temel politikası bütün Türkmenlerin rıza gösterdiği bir politika olmayıp önemli sorunların gün yüzüne çıkmasına sebebiyet vermiştir. Tuğrul Bey'in iktidarını güçlendirmek için uyguladığı bu politika Türkmenler nezdinde kendi şahsına yönelik bir nefrete dönüşmüştür. Nitekim bazı Türkmenler yeni ve alternatif başbuğlar arayışına dahi girmişlerdir. Hatta Türkmenlerin Tuğrul Bey nefretine dönüşen duyguları Tuğrul Bey'e isyan eden İbrahim İnal gibi isimlere destek vermelerine yol açmıştır.³³⁵

Selçuklu devletini kuruluş döneminde meşgul eden temel sorunlardan biri olan Türkmen muhacereti Selçuklu iktidarını hâkimiyeti tesis sürecinde olumsuz etkilemiştir. Oğuz Göçü nedeniyle uzun yıllardır doğudan batıya doğru akan Türkmen kitleler geçiş güzergahlarında bulunan birçok şehri yağma ve talana tabi tutmuşlardır. Türkmenlerin bu davranışı bölgede hâkim olan mahalli idareler için büyük bir güvenlik sorunu teşkil etmiştir. Türkmen göçleri ile gelen Oğuz kitleleri başlarında bulunan boy beyleri ile hiçbir siyasî otoriteyi dinlemiyor ve yerli halk ile çatışmaya giriyorlardı. Nitekim Selçuklu ülkesinden geçen ve burada yoğunlaşan Türkmenler Selçuklu iktidarını da dinlemiyor ve başına buyruk davranış sergiliyorlardı. Köy ve şehir hayatına önemli ölçüde zarar veren bu kitleler dönemin şairlerinin eserlerine dahi konu olmuştur. Bilhassa Selçuklu devri şairlerinden olan 'Ama'k-i Nuhârî kaleme aldığı bir medhiyede İran'ın Türkmenler tarafından harap edildiğine dikkat çekmiştir.³³⁶

Süryânî Patrik Mihâil kaleme aldığı vaka-i name adlı eserinde Türkmen muhacereti ile Anadolu coğrafyasına gelen Türkler hakkında "*Türkler yeryüzünü*

³³⁴ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 165-166.

³³⁵ Ahmet Kütük - Eyüp Efeoğlu, "Tuğrul Bey'in Türkmen Siyaseti (Erken Selçuklu Çağında İktidar-Gelenek Çatışması Ve Sosyo-Politik Yansımaları)", Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı. 15, (2022), s. 1-30.

³³⁶ Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", Selçuklu Tarihi El Kitabı, (ed. Refik Turan), Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 555-563.

*kapladı çünkü memleketleri artık onları barındırmıyordu. Bu yüzden yeni göçler öncü göçerleri batıya doğru sürükledi.”*³³⁷ kaydını düşmüştür. Özellikle bu dönemde Anadolu topraklarında Bizans askerî varlığı ve garnizonları zayıflamış, Ermeni ve Gürcüler ise Türkmen akınlarına karşı koyabilecek güçte değildi. Aynı zamanda Anadolu’nun muhtelif şehir ve kasabaları uzun yıllar süren savaşlar nedeniyle harap bir hale dönmüş ve nüfusunu kaybetmişti.³³⁸ Anadolu coğrafyasına doğru yayılan göçler burada hüküm süren Mervani emiri Nasr ud-devle’yi de rahatsız etmiştir. Nitekim emiri Nasr ud-devle Tuğrul Bey’e bir elçi göndererek vaziyetten rahatsız olduğunu bildirmiştir.³³⁹ Tuğrul Bey ise kendisinin ve ülkesinin Türkmen göçlerinden muzdarip olduğunu söylemiş ve bir uç emiri olarak Türkmenlerden faydalanması, onları gazâ ve cihada yönlendirerek Bizans topraklarına sevk etmesi hususunda tavsiyede bulunmuştur. İslâm dünyasının önderi olan Abbâsî halifesi de mahalli idare yöneticileri ve yerel halktan kendisine gelen şikayetler nedeniyle durumdan haberdar olmuş ve Türkmen muhaceretinden rahatsızlık duymaya başlamıştır.³⁴⁰ Türkmen göçü nedeniyle İbrahim Yınal da sorun yaşamış, özellikle kendi hâkimiyet alanına tecavüz eden Türkmenlerin beyleriyle görüşerek onlara tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim İbrahim Yınal’ın da Türkmenleri batıya sevk etmeye çalıştığı görülmektedir. İbrahim Yınal, Türkmen kitlelere hitaben “*Sizin ülkemde kalmanız ve ihtiyaçlarınızı burada karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Sizlerin yapması gereken Rumlara karşı gazâyâ çıkmak ve Allah yolunda cihad etmektir.*” demiştir.³⁴¹

Türkmenlerin Batı’ya doğru yönlendirilmesi politikası sadece devletin kuruluş dönemi ile sınırlı kalmamış Alp Arslan ve Melik Şah gibi önemli Selçuklu hükümdarları da bu politikayı benimseyerek Türkmen kitlelerini Anadolu coğrafyasına yönlendirmişlerdir. Alp Arslan döneminde Türkmenlerin Anadolu’ya yönelik akınları çok daha şiddetli bir hale gelmiştir. Alp Arslan döneminde 1065 yılında Anadolu’ya sevk edilen Türkmenler ile ilgili Urfalı Mateos “*Coşkun dalgalarla çalkalanan denizler ve taşkın sularını ileriye atan nehri anımsatan bir ordu*” demiştir.³⁴² Sultan Alp Arslan’da 1071 yılındaki Malazgirt zaferinden sonra Bizans’ın

³³⁷ Mihâil, a.g.e, s. 40-80.

³³⁸ Mustafa Kafalı, Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi, Ankara, Berikan Yayınları, 2013, s. 21.

³³⁹ Bekir Biçer, Kürtler, Konya, Çizgi Kitabevi, 2014, s. 142.

³⁴⁰ İbnü’l-Esîr, a.g.e, s. 301.

³⁴¹ Cihân Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", Türkiye Mecmuası, Cilt. 23, (2013), s. 129.

³⁴² Arif Sarı, "Oğuz İli'nden Anadolu'ya Türkmenler", Göç ve İskan, Konya, 2017, s. 45-62.

anlaşma şartlarını çiğnemesi nedeniyle komutanlara ve maiyetindeki Türkmenlere hitaben “*Artık arslan yavruları olun. Yeryüzünde, gece ve gündüz kartal gibi uçun ve Rumlara merhamet etmeyin. Rum iline gidin. Hangi mülkü ve şehri alırsanız o şehir alan kişinin ve çocuklarının olacaktır.*” diyerek Türkmenleri Anadolu’nun fethi ile memur etmiştir.³⁴³ Bir Selçuklu devlet politikası olarak veya bağımsız olarak Türkmen aşiretlerce yapılan akınlar Selçuklu iktidarı için güç koşullar oluşturmuş olsa da ilerleyen yıllarda Selçuklulara bu akınların büyük faydası olacaktır. Nitekim Türkmenlerin Anadolu’da var olan gayrimüslim siyasî ve askerî güçleri akınlarla peyderpey zaafa uğratmaları sonraki yıllarda Anadolu’ya Selçuklu düzenli orduları ile yapılacak akınları kolaylaştırmıştır.³⁴⁴

Selçuklu Devleti’nin izlediği Türkmen politikası dönemin mevcut şartları ve Türkmen zümrelerin psikolojileri ve gelenekleri göz önünde bulundurulduğunda gerçekten başarılı bir stratejiydi. Tuğrul Bey önderliğinde hanedan mensuplarının Türkmenlere yönelik mevcut politikası devlet stratejisinin başarılı bir siyasî oyun uydusu. Nitekim Türkmenlerde gerek atalarından miras aldıkları yağma ve talan alışkanlığı gerekse de gazilik tutkuları nedeniyle savaşmak istiyorlardı. Tuğrul Bey’in Türkmenleri Anadolu topraklarına göndermesinin arkasından yatan neden sadece Anadolu’da yaşayan halkların zayıf ve siyasî birlikten yoksun oluşları değil aynı zamanda Türkmenler için ilerleyebilecek ve yurt tutabilecek en doğru iklim ve coğrafyanın burası olmasıdır. Bilhassa bu dönemde Türkmen zümrelerin güneyde sıcak iklime veya kuzeyde soğuk iklime yönelik harekete geçebilecek askerî ve hayvansal güçleri söz konusu değildi. Küçük Asya her yönüyle Türkmenler için ideal bir coğrafyaydı.³⁴⁵

Selçuklu hükümdarları da Türkmen olmalarına rağmen zamanla Türkmenler ile aralarında dikkate değer bir farklılığın ve ayrışmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim ünlü coğrafyacı el-İdrisî bu tezata dikkat çekerek eserinde yer vermiştir. Selçuklu hükümdarları bu dönemde ekseriyetle cengâver, metin, adil ve tedbirli olmak

³⁴³ Abdolvahid Soofizadeh, "Selçuklu Devleti’nin Kurucusu Olan Türkmenler", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Cilt. 3, (2019), s. 158-170.

³⁴⁴ Ali Hatalmış, Anadolu’nun Fetih ve İslâmlaşma Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020, s. 110-121.

³⁴⁵ Claude Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2015, s. 433-435.

üzere faziletleri ile tanınan kişiler olmuşlardır. Fakat Türkmenler ise ağırlıklı olarak zalim, vahşî, cahil ve kaba olarak nitelendirilmişlerdir.³⁴⁶

Selçuklular hem kendi iktidar ve otoritelerini başıbozuk Türkmen kitlelerinden gelebilecek isyan, suikast vb. tehlikelerden korumak için hem de ülkelerinde asayişin bozulmaması için merkezîyetçi devletin bir gereği olarak Türkmenleri kırmaya çalışmıştır. Tuğrul Bey başta olmak üzere Türkmenlere yönelik uygulanan politikaların arkasında yatan asıl nedenlerden birisi de şüphesiz bu husustur. Selçuklular Türkmenlerin kendi devletlerinin kurucu unsuru ve akrabaları olduklarının farkındaydılar fakat bu unsurların başıboş bir vaziyette olmaları kendi iktidarlarının geleceğini tehlikeye atacağından da asla şüphe duymamış ve buna uygun olarak dahili ve harici bir siyaset izlemişlerdir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk kaleme aldığı “Siyasetname” adlı eserinde Türkmenler ve Selçukluların birlikteliği hususunda “*Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden bize üzüntü gelmişse de onların devlet üzerinde çok hakkı olmuştur. Zira devletin başlangıcında hizmet etmişler ve sıkıntılar çekmişlerdir. Aynı zamanda hepsi sultanın akrabalarındandır*” demiştir. Nizâmü'l-Mülk’ün eserinde kaleme aldığı bu satırlar Türkmen meselesinin onun vezirliği döneminde de çözülmediğini göstermektedir. Nitekim Nizâmü'l-Mülk bilge bir vezir olarak Türkmenlere karşı tamamen menfi bir durum takınmamış ve her şeye rağmen onları kazanmak için tavsiyelerde bulunmuştur. Nizâmü'l-Mülk aynı şekilde eserinde sorun yaratan Türkmenler ile alakalı olarak onlara saray gulamları gibi birtakım görevler ve maaş verilmesi gerektiğini ve bu şekilde de onların devlete olan bağlılıklarının artarak terbiye olacaklarını ifade etmiştir.³⁴⁷

Selçukluların asıl tebaasını oluşturan Oğuzlar aynı zamanda onların en önemli askerî gücünü teşkil etmektedir. Selçukluların siyasî ve askerî teşkilatı Oğuzların siyasî ve askerî teşkilatlarından doğmuştur. Ekseriyetle göçebe olan Oğuzların siyasî teşkilatları bütün göçebe halklar gibi askerî bir yapı arz etmekteydi. Kuruluş dönemi Selçuklu ordusunda bulunan boy beyleri en önemli askerî komutanlardan kabul edilmektedir. Selçukluların devletçi ve merkezîyetçi yapılanmaları neticesinde farklı halkların da katılımı ile kurumsal bir askerî organizasyon tesis edilmişse de

³⁴⁶ Vasilij Vladimiroviç Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul Kronik Kitap, 2019, s. 321.

³⁴⁷ Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-nâme, (haz. M. Altay Köymen), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 73.

Selçukluların her zaman asıl askerî gücünü Türkmenler oluşturmuştur. Anonim bir 13. yüzyıl kroniği olan Tarih-i Şâhî'de Selçuklu sultanı Sencere'evezir olmak istediğini söyleyen bir Türk'e Sencer'in "*Sen Türksün! Senin için ordu kumandanlığı daha uygun olur*" dediği ifade edilmektedir.³⁴⁸ Selçuklu ordusu devletin merkezileşmesine bağlı olarak kurumsal bir yapıya dönüşürken Türkmen askerler ve onların başbuğları uç bölgelerde görevlendirilen Türkmen birlikler olmuşlardır.³⁴⁹

Selçuklu iktidarının asıl dayanağı olan askerî güç 1040 yılında cereyan eden Dandanakan savaşı öncesi ekseriyetle hafif süvari birliklerden oluşmaktaydı. Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra yurt arayışı içerisinde muhtelif bölgelere göç etmeleri, buralarda mücadele içerisinde olmaları ekseriyetle askerî güçlerinin de hafif süvarilerden müteşekkil olmasının en büyük gerekçesidir. Fakat Dandanakan'da Gaznelileri mağlup ederek yeni bir devletin kuruluşunu başlatan Selçuklular zaman içerisinde hem merkezîyetçi yönetimi benimsemiş olmaları hem de devletleşmenin bir gereği olarak asker gücünde kurumsallaşmaya gitti. Özellikle bu kurumsallaşmada bölgede yaşayan muhtelif devletlerin askerî varlıkların miras aldılar. Selçukluların askerî kurumsallaşmasının arkasında yatan esas neden, hem yeni devletin teşkilatlanmasında merkezîyetçi bir yapının benimsenmesi hem de maiyetinde bulunan Türkmen askerî varlığının zaman zaman başıbozuk davranışlar sergileyen itaatsiz yapıları yatmaktadır. Devletin kurucu askerî unsuru olan hafif süvari Türkmenleri otorite altında tutmak güç olduğu için Selçuklular böyle bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Fakat Selçuklular Türkmen gücünden de tam anlamıyla vazgeçemediler. Bilhassa bu askerî varlığı ileri uçlarda, gazâ ve cihad faaliyetlerinde kullanmaya ve onlardan yararlanmaya devam ettiler.

Selçuklu hükümdarlarının ordularının başında savaflara katıldığı ve bizzat orduları komuta etmeleri oldukça önemlidir. İlk üç Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'ın Selçuklu ordularını bizzat idare ettikleri bilinmektedir. Fakat Melikşah'ın ölümünden sonra bu husus ortadan kalkmaya başlamış ve sultanlar ile orduların arasındaki bağlarda böylelikle zayıflamıştır. Selçuklu ordusu kuruluş döneminden sonra muhtelif unsurlardan meydana gelmiştir. Bu unsurlar: Gulâmân-ı Saray, Hassa

³⁴⁸ Osman G. Özgüdenli, "İran Selçuklu'ya Neler Borçlu?", Derin Tarih, Sayı. 42, (2015), s. 78-82.

³⁴⁹ Oğuz Ünal, Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2019, s. 215-215.

Ordusu, İktâ Kuvvetleri, Türkmen Kuvvetler, Vasal Hükümdarların Askerî Varlıkları ve Mutatavviûn (Gönüllüler) oluşmaktadır.³⁵⁰

Selçuklu iktidarının ve bölgede otoritesinin artmasının arkasında yatan önemli güç şüphesiz askerî gücü ve askerî teşkilat yapısıdır. Selçukluların askerî geleneklerinin kökeninde ataları Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devlet'inde ordu komutanı olması yatmaktadır. Selçuklular esasen askerî bir hanedandır. Onların askerî yetenek ve tecrübeleri kurdukları devletin de askerî olarak güçlü bir kurumsallaşmaya ve disipline sahip olmasına imkan tanımıştır. Selçuklular kendi tecrübelerine ilave olarak bölgede kendilerinden önce önemli bir siyasî ve askerî güç oluşturan Samanouğlları, Karahanlılar ve Gazneliler gibi önemli devletlerin askerî ve kurumsal yapısından da etkilenmişlerdir. Bütün bu hususlara ilave olarak Selçukluların askerî teşkilatlarının kendisine has özgünlükleri bulunduğu, zaman ve şartlara bağlı olarak önemli yenilikler yaptıkları da belirtilmesi gereken diğer bir husustur. Selçuklu devletinin askerî başarısının arka planında yer alan askerî teşkilat yapısını incelemek ve bu yapının Selçuklu iktidarına sağladığı avantaj ve dezavantajları belirtmek gerekmektedir. Selçuklu askerî varlıklarının her biri tanımı ve sahip olduğu misyon ile oldukça önemlidir. Bu nedenle bu yapıları başlıklar altında incelemek ve onlar hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

1- Gulâmân-ı Saray

Gulam sistemi, Ortaçağ devletlerinin en önemli askerî ve idarî dayanaklarından birisidir. Bu teşkilata adını veren “*gulam*” ekseriyetle ergenlik çağında gelememiş, erkek, hizmetçi, çocuk ve köle anlamlarına gelmektedir. Teşkilatın bu adla anılmasının en büyük sebebi köle veya esir alınan çocukların yetenekleri göz önünde bulundurularak eğitim almaları ve yetiştirildikten sonra muhtelif devlet kademelerinde görevlendirilmeleri dolayısı ilelerdir. Bu çocuklar ekseriyetle farklı etnik unsurlardan tercih edilmektedir. Özellikle de tek bir etnik unsura sahip bir teşkilat yapılanmasının ilerleyen yıllarda menfi sonuçlar doğuracağından hareketle böyle bir etnik çeşitlilik

³⁵⁰ Muharrem Kesik, Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 146-149.

uygulanmıştır. Nitekim Nizâmü’l-Mülk bütün ordunun tek bir ırktan müteşekkil olmasının doğuracağı olumsuz sonuçlar üzerinde durarak bu sistemin gerekliliğini ifade etmiştir. Gulam sistemini uygulamanın bir diğer gerekçesi olarak da hükümdarın konumunu kuvvetlendirmek ve bütün otoriteyi kendi iktidarı altında toplamak için bu sisteme ihtiyaç olduğudur.³⁵¹

Özel bir terbiye ve eğitim alan bu askerler hükümdarı ve saray erkanını korumakla yükümlü olup doğrudan Selçuklu sultanına bağlı birliklerdir. Gulamlar ekseriyetle Türk, Arap, Kürt, Deylemi ve Kuhistanlılar olmak üzere muhtelif etnik unsurlardan devşirilmektedir. Bu kişilerin ekseriyetle köle pazarlarından temin edilmiş ve iyi bir askerî terbiye ile yetiştirilerek sultana kesin bir şekilde itaat edecek hale getirilmişlerdir. Bu birliklerin doğrudan hükümdara bağlı olması onların Selçuklu iktidarını koruyan en önemli askerî güç kılmaktadır. Başlarında bulunan komutanlarına sâlâr-ı gulâmân-ı saray adı verilmekte olup yıl dört defa “*Bistegânî*” adında maaş alıyorlardı.³⁵²

2- Hâssa Ordusu

Hâssa birlikleri Selçuklu askerî varlığının temelini teşkil eden önemli birliklerdir. Sâlâr adı verilen komutanları ile hükümdara bağlı bir diğer önemli askerî güçtür. Bu askerler devletin muhtelif yerlerinde dağılarak yaşayan bir süvari kuvvetydi. Sipâhiyan, müfârede, gulâmân-ı hâss, haşem-i hâss ve halka-i hâss olarak da adlandırılan bu birliklerin savaşmak dışında başka bir işle meşgul olmaları yasaktır. Bu birliklerin yiyecek-içecek, teçhizat, mühimmat ve hayvan yem masrafları Dîvân-ı Ârız’l-ceyş tarafından temin edilmektedir. Ordularının başına geçen başkomutanları ise isfehsâlar olarak adlandırılmaktadır. Hâssa ordusuna bağlı süvarilerin iktaları bulunmaktadır. İкта sahipleri belirli sayıda asker beslemekle memur edilmişlerdi. Selçuklu devleti bünyesinde ikta sistemini uygulayan ve yaygınlaştıran isim vezir Nizâmü’l-Mülk olmuştur. Bunlar içerisinde hükümdarın çadırını korumakla vazifeli olan “*mülâzıman-ı yatak*” adı verilen askerler de seçilmektedir. Bu birlikler Selçuklu sultanının başta kendisini ve çadırını koruma gibi önemli bir görevi ifa ediyorlardı.³⁵³

³⁵¹ Erkan Göksu, Selçuklu'nun Mirası Gulam ve Ikta, İstanbul, Kronik Kitap, 2017, s. 11-32.

³⁵² Kesik, a.g.e, s. 146.

³⁵³ Kesik, a.g.e, s. 147-148.

3- İktâ Kuvvetleri

Sözlükte "*ayırarak ve kesmek*" anlamlarına gelen "*kat*" kökünden türeyen iktâ kelimesi tarihte terim olarak hükümdar tarafından başta arazi olmak üzere taşınmaz malların mülkiyet, temlik ve faydalanma haklarını uygun gördüğü kişilere tahsis etmesini ifade etmektedir. Kendisine iktâ verilen kişiye de muktâ denilmektedir. İslâm tarihinde Hz. Muhammed döneminden itibaren uygulanan bir sistem olan iktâ, Hulefâ-i Raşidin, Emevîler ve Abbâsîler başta olmak üzere İslâm ve Türk devletleri tarafından kullanılmıştır.³⁵⁴ İktâ sistemi Selçuklulardan daha önce bu bölgede hüküm süren devletler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. İmâdüddin el-İsfahânî'ye göre kargaşanın olduğu ve üretimin yapılamadığı bölgelerde tahsilat yapmak oldukça güçtü. Bu nedenle Nizâmü'l-Mülk bu toprakları iktâ bölgeleri olarak tahsis ederek gelirlerini askerlere vermiş böylelikle de bu bölgelerde refah seviyesi artmıştır.³⁵⁵ İktâ sistemi Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah döneminde başlayan bir uygulama olmuştur.³⁵⁶

Selçuklu iktâları devletin en önemli askerî ve ekonomik gücünü teşkil etmektedir. Selçuklu devleti iktâ sistemi vesilesi ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu iktâlar aynı zamanda eyalet yönetimlerine dönüştürülerek ülkenin muhtelif yerlerinin imar edilmesi ve güvenliğinin temin edilmesi amaçlanmıştır. Selçuklular için önemli olan iktâ sistemine Melikşah döneminde kayıtlı 45 bin süvarinin olduğu bilinmektedir. Selçuklularda melik ve şehzadelerin de sahip oldukları askerlerin iktâlı olduğu görülmektedir. Nitekim kendilerine bağlı bulunan iktâlardan aldıkları güçle taht kavgalarında önemli bir nüfuz elde etmişlerdir.³⁵⁷

İktâ sistemi şüphesiz Selçuklu iktidarını ve merkezi otoritesini güçlendiren en önemli düzenlemeydi. Bu sistem sayesinde Selçuklu iktidarı merkezi bir şekilde otoritesini tesis etmiş ve ülke içerisinde asayişin temin etmiştir. Nitekim iktâ sistemi başıbozuk Türkmenleri merkezi otoriteye bağlamak hususunda önemli bir imkan tanımıştır. Ayrıca devletin askerî ekonomik yükünden kaynaklanan sorunlarını bir ölçüde gidermiş ve devlet hazinesini rahatlatmıştır. Nitekim devlet askerlere maaş

³⁵⁴ Mustafa Demirci, "İktâ", DİA, Cilt. 22, (2000), s. 43-47.

³⁵⁵ Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", DİA, Cilt. 22, (2000), s. 47-49.

³⁵⁶ Muharrem Kesik, Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 235.

³⁵⁷ Kesik, a.g.e, s. 148.

vermekten kurtulmuş, aynı zamanda sefer için gerekli olan erzak, at, silah ve çadır gibi teçhizatları kendi iktâlarından temin etmelerini sağlamıştır.³⁵⁸ Selçuklu fetihleri neticesinde Oğuz Türkmen gruplarının feodalleşme sürecinin başlamıştır. Özellikle de yeni bölgelerin hâkimiyet altına alınması ile devletin izlediği politika neticesinde birçok Türkmen asilzadesi iktâ sahibi olarak yerleşik yaşama geçmiştir. Selçukluların iktâ politikası hem Türkmenleri yerleşik yaşam geçmesine olanak tanımış hem de ekonomik olarak güçlenmelerine vesile olmuştur. Fetihler vasıtası ile Türkmenler üleş elde etmiş ve nüfuz sahibi beyler haline gelmişlerdir. Nitekim ünlü şair Nasir-i Hüsrev Selçuklu beylerinin iktidar dizginlerini ellerine alarak fakir avanelerden servet sahibi hanlara dönüştüklerini yazmaktadır. Oğuz grupları özellikle iktâ olarak çok sayıda kale, tarım arazisi ve yaylak sahibi olmuşlardır.³⁵⁹

4- Türkmenler Kuvvetleri

Selçuklu devletinin kuruluşunda da önemli bir rolleri bulunan Türkmen kuvvetlerin yaylak ve kışlak olmak üzere hayatlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Selçukluların hâkimiyet alanlarını genişletme politikaları neticesinde yeni fetih edilen bölgelerin önemli bir bölümünü Türkmenler fetih etmişti. Türkmenlerin karakter olarak sahip oldukları bağımsız ve özerk yapıları onların devlet tarafından disiplin altına alınarak askere kadrolara dahil edilmeleri güçleştirmiştir. Türkmenler ekseriyeti sadece gazâ yapmak ve ganimet elde etmek amacıyla askerî faaliyetlerde yer almışlardır. Bir kısmı orduya alınmışsa da muhtelif problemler yaratan Türkmen zümreler Melikşah döneminde ordudan tasfiye edilmeye başlanmıştır.³⁶⁰

5- Vasal Hükümdarlara Ait Kuvvetler

Selçukluların genişleme politikası neticesinde sınırlarına dahil ettikleri ve kendilerine bağlılık bildiren mahalli yöneticiler ve vasal devletlerin de Selçuklu askerî varlığı için önemli bir yeri vardır. Selçuklulara bağlılık yemini eden vasal devlet hükümdarları Selçukluların ihtiyacı olduğu isyan bastırma ve savaş gibi dönemlerde askerî kuvvet göndermek mecburiyetindeydi. Fakat Selçuklu iktidar ve merkezi

³⁵⁸ Göksu, a.g.e, s. 145-147.

³⁵⁹ Sergey Grigoreviç Agacanov, Oğuzlar, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, s. 326-331.

³⁶⁰ Kesik, a.g.e, s. 149.

otoritesinin zayıfladığı dönemlerde vasal hükümdarların bu kurala uymadıkları da görülmektedir.³⁶¹

6- Mutatavviûn (Gönüllüler)

Daha genel tabirle “*gaziyan*” olarak ifade edebileceğimiz bu zümre ekseriyetle Selçuklu gönüllüleri olarak adlandırılmaktadır. Bu gruba mensup kişiler muhtelif dinî saikler ile savaşa katılan Selçuklu askerî gücünü oluşturmaktadır. Bu birlikler ekseriyetle Batınîlere ve Haçlılara yönelik olarak yapılan seferlere gönüllü olarak katılan kimselerdir. Dinî duygularla seferlere katılan gönüllülere ilave olarak Selçukluların gerektiğinde “*haşer*” adı verilen ve yerel halktan para karşılığı topladığı askerler de bu cihette sayılmaktadır. Bu grup içerisinde savaşa katılan alimler ve kadıları da dahil edebiliriz. Nitekim sefer zamanı ordu içerisinde husule gelen mahkemeleri düzenlemek için kadıların da sefere katıldıkları bilinmektedir.³⁶²

Selçuklu ordularının sahip olduğu kurumsal kültür ve profesyonellik kadar onları başarıya ulaştıracak asıl güç savaşta onları komuta eden Selçuklu hükümdarlarıdır. Nitekim birçok savaşta savaşın kaderini tayin eden hükümdarlar olmuştur. Bu sebeple Selçuklu hükümdarlarının savaş öncesi ve savaş sırasında sahip oldukları karakterin üzerinde durmak ve yürüttükleri faaliyetler hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. Nitekim Selçuklu hükümdarlarını halkın gözünde değerli kılan adaletli olmalarıysa, askerlerinin gözünde değerli kılan da onların sahip olduğu askerî yetenek ve büyük bir komutan olma vasıflarıdır.

Selçuklu hükümdarlarının ve komutanlarının muhtemel gelecek savaşlar için veya sefer öncesi belirli yükümlülükleri olduğu görülmektedir. Öncelikli olarak askerlerini her zaman eğitimi ve hazır tutmak zorundaydılar. Ordunun silahları çalışır vaziyette olmak zorundaydı ve düzenli olarak kontrol edilmeliydi. Savaş esnasında ordunun silah sıkıntısı çekmemesi için yedek silahların önceden belirli menzillere ulaştırılması gerekiyordu. Aynı zamanda ordunun geçeceği güzergahlarda önceden dinlenebilecekleri menzillerin belirlenmesi önemli bir husustu.³⁶³ Nizâmü’l-Mülk bu hususta askerlerin

³⁶¹ Kesik, a.g.e, s. 149.

³⁶² Kesik, a.g.e, s. 149.

³⁶³ Salim Koca, Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara, Berikan Yayınları, 2005, s. 69.

maaşlarının tam verilmesinin, silahların iyi olmasını ve askerlerin bütün ihtiyaçlarının bilinmesinin hükümdar ve komutanlar tarafından gerekli olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁴

Selçuklu sultanlarının savaş öncesi devlet ve ordu içerisinde üzerine düşen askerî görevlere ilave olarak siyasî alanda da önemli vazifeleri bulunmaktaydı. Hükümdarların en büyük maharetlerinden birisi de savaştan önce rakiplerini politik olarak zayıflatmaya çalışmalarıdır. Özellikle de komşu devletlerle ittifak kurarak kendilerini maddi ve manevi olarak güçlendirirken rakiplerini de psikolojik olarak zayıflatmaları gerekmektedir. Aynı zamanda savaş öncesi hükümdara ve askerlerine düşen bir diğer görev ise karşılarındaki ordunun sahip olduğu askerli varlığa dair istihbarat edinmeleridir. Nitekim Selçuklu hükümdarlarının sefer ve savaşlardan önce düşmanlarının askerî gücünü ölçmek için istihbarat faaliyeti yürüttükleri görülmektedir. Selçuklu hükümdarları aynı zamanda iyi birer komutan olduklarının bir ifadesi olarak savaş meydanlarında askerlerini motive edecek önemli konuşmalar yaptıkları bilinmektedir. Selçuklular Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra siyasî karışıklıkların had safhada olduğu bir bölgeye geldiler. Birçok siyasî teşekkülün bulunduğu ve mücadele içerisine girdiği böylesine çetin bir coğrafyada Selçuklular muhakkak haber alma teşkilatına ve faaliyetlerine ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim Selçukluların kuruluş döneminde istihbarat faaliyetleri yürüttükleri muhtelif kaynaklarda ifade edilmektedir. Arslan Yabgu'nun Gazneliler tarafından Kalincar kalesine hapsedilmesi sonrası Selçukluların gizli yollardan kaleye sızarak Arslan Yabgu'yu oradan çıkarmaya çalışmışlardır. Aynı şekilde Tuğrul Bey döneminde Karahanlı Buğra Han'ın ayakkaıcı kılığındaki casusu Tuğrul Bey'e gizli haberler getirmiştir. Keza Çağrı Bey'in seferlerinin önemli birçoğun da keşif ve istihbarat niteliklidir. Selçuklu iktidarı düşman hükümdarlar ve askerî güçleri üzerinde istihbarat faaliyetleri yürüterek iktidarlarını arttırmanın yanı sıra karşı istihbarat faaliyetlerine de maruz kalmışlardır. Özellikle de kuruluş döneminde Abbâsîler'in ve Büveyhîler'in Selçuklulara karşı istihbarat faaliyetleri yürüttükleri görülmektedir. Abbâsî halifesi tarafından Selçukluları gönderilen ünlü alim Maverdi'nin Selçuklu ülkesinde birtakım raporlar hazırlayarak Abbâsî halifesine göndermeye çalıştığı ve bu raporların Selçuklular tarafından ele geçirildiği görülmüştür.³⁶⁵ İstihbarat faaliyetleri

³⁶⁴ Nizâmü'l-Mülk, a.g.e, s. 86-87.

³⁶⁵ Yavuz Delibalta, Selçuklularda İstihbarat, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2019, s. 45-50.

hükümdarların iktidar ve otoritelerini devam ettirmeleri sağlayan en önemli güçlerden birisidir. Selçuklular döneminde sadece dış istihbarat değil iç istihbarat faaliyetlerin yürütüldüğü de bilinmektedir. Özellikle devlet kademesinde görevli bürokratların hükümdar aleyhinde faaliyet yürütüp yürütmediğinden emin olmak ve hükümdarın iktidarının zaafa uğramasını önlemek için devlet adamlarının da kontrol edildiği bilinmektedir. Keza aynı şekilde şehzadelerin veya hanedanın diğer mensuplarının da isyan veya taht mücadeleleri içerisine girmeleri hususunda istihbaratın aktif bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim ünlü Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk kaleme aldığı Siyasetnamesinde hükümdarların iktidar ve otoriteleri için istihbaratın önemi üzerinde durmuş ve istihbarat hususuna eserde önemli bir bölüm ayırmıştır. Nizâmü'l-Mülk eserinde uzak ve yakın diyarlarda olan biteni bilmenin hükümdarını vazifesi olduğunu ifade etmektedir. Hükümdar eğer böyle yapmazsa memlekette olan biteni bilmez, gaflet ve tembellik zulme dönüşür demektedir. Hükümdarların mutlaka “*sahib-i haber*” yani habercilere ihtiyacını olduğunu belirtmiştir. Önceki hükümdarların bu tür teşkilatlara ihtiyacı olduğunu ve bunlardan faydalandığını belirterek bu teşkilatın önemine dikkat çekmiştir. Bilhassa hükümdarın casuslar göndermesine ve mülkünün iyiliği ve raiyyet işi için tedbir almasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Nizâmü'l-Mülk hükümdarın ulaşabildiği her tarafa tüccar, seyyah, sufi, ayak satıcıları ve dervişleri casus olarak göndermesi gerektiğini bildirmiş ve tavsiyelerde bulunmuştur.³⁶⁶

Selçuklu hükümdarlarının hem hâkimiyetlerini sağlama hem de iktidarlarının sağlam bir temele oturtabilmek için güç tayini yaptıkları görülmektedir. Özellikle de onlar güçlerini tayin etmek için tefviz ve tenfiz düşüncesinden hareketle bürokrasiyi inşâ etmişlerdir. Bu hususta vezirlik ve emirlik gibi önemli kurumların meşru varlıklarından istifade etmeye çalışmışlardır. Bilhassa Selçuklu hükümdarları kendi varlıklarını merkeze alarak çevrelerini bürokratik müesseselerin varlığı güçlendirmiştir. Selçuklu sultanlarının varlığının en temelde kendi iktidarına ve sonra da kurumların varlığına bağlı olduğu görülmektedir.³⁶⁷ Selçuklu iktidarına güç veren, özellikle de kuruluş aşamasında devletin merkezileşerek hâkimiyet alanını genişletmesi konusunda vezirlerin önemli etkileri olduğu görülmektedir. Selçukluların

³⁶⁶ Nizâmü'l-Mülk, a.g.e, s. 45-63.

³⁶⁷ Taqi Azad Armaki ve Maryam Kamali, "Selçuklular Devleti'nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet", (çev. Hormoz Kazemighalinghieh ve Yasemin Ellik), USAD, (2020), s. 263-286.

otoritelerini tesis ederken, önemli kurum ve organizasyonların planlanıp organize edilmesinde vezirlerin önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Selçuklu devletinin sahip olduğu iktidar ve otoritenin en önemli dayanaklarından birisi olarak hükümdardan sonra başarılı işlere imza atan vezirler gelmektedir. Aynı zamanda vezirlik müessesesi kadim bir devlet teşkilatı geleneği olması hasebiyle de önemli bir tarihi tecrübenin aktarımı olduğu şüphesizdir. Nitekim vezir ve vezirlik müessesesinin kökleri kadim dönemlere kadar gitmektedir. Araştırmacıların önemli bir kısmı temellerinin Sâsânî devlet teşkilatına kadar gittiğini ve hilâfetin Emevîler'den Abbâsîlere geçmesi sonrasında devlet teşkilatında yer alan İranî unsurların etkisi ile İslâm dünyasında varlık kazandığını öne sürmektedir.³⁶⁸

Selçuklularda Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli tesirinin görüldüğü kurumların başında vezirlik gelmektedir. Bunun en büyük delili ise Selçukluların vezir seçiminde ekseriyetle İran kökenli unsurları tercih etmesidir. Selçuklu iktidarında vezirlik müessesesi ilk olarak Tuğrul Bey döneminde başlamış ve bu uygulama onun ardılları tarafından da başarılı bir şekilde sürdürülmüştür.³⁶⁹

Selçuklularda vezir hükümdarın mutlak vekili konumundadır. Vezirler aynı zamanda devlet içerisinde yasama, yargı ve yürütme yetkilerine sahip en önemli memurdur. Vezirlerin sorumlu olduğu yegâne kişi iktidarın kaynağı olan hükümdardır. Vezirlerin sahip oldukları bu hususiyetleri nedeni ile onlara sâhib-i divân-ı devlet, sâhib-i divân-ı saltanat ve hâce-i buzurg unvanları verilmiştir. Selçuklu vezirlerinin en önemli görevlerinden biri devlet işlerinin görüldüğü Divan-ı A'lâ'ya başkanlık etmektir. Vezirin görev ve sorumlulukları bunlarla da sınırlı değildir. Selçuklu vezirleri yabancı hükümdarlar ve halifelerle olan ilişkileri düzenlemek, hazinenin gelir ve giderlerini tespit ve tanzim etmek, halkın durumuna göre vergi miktarını belirlemek ve vergileri toplanmasını organize etmek, israfı önlemek, olağanüstü durumlarda gerekli önemleri almak gibi pek çok sorumluluğa sahiptirler.³⁷⁰

Vezirlerin sultanın gölgesi gibi hareket ettiği görülmektedir. Nitekim sultanların olmadığı durumlarda onların en yetkili temsilcisi vezirlerdir. Onlar merasim ve törenlerde de hükümdarı temsil etmişlerdir. Vezirler aynı zamanda askerî konularda

³⁶⁸ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", DİA, Cilt. 43, (2013), s. 79-83.

³⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, "Vezir (Selçuklular)", DİA, Cilt. 43, (2013), s. 83-87.

³⁷⁰ Kesik, a.g.e, s. 44.

da yetkilendirilmiş kişiler olarak ön plana çıkmaktadır. Nitekim hükümdarlar tarafından vezirlere kılıç verildiği ve onların da gerektiği zaman orduya bizzat komutanlık ettiği görülmektedir. Selçuklularda vezirler için “*Sâhib-i ecel*”, “*el-Müeyyed*”, “*el-Mansûr*”, “*Mecûd’l-Mille ve’ddin*”, “*el-Muzaffer*”, “*Sadr*,” “*Sadrü’l-İslâm ve’l-ümme*”, “*Tacü’l-memalik ve’l-mille*”, “*Kıvâmü’l-Mülk ve’l-ümme*”, “*Hace*”, “*Hace-i Buzurg*”, “*sâhib-i divân-ı devlet*” ve “*sâhib-i divân-ı saltanat*” gibi unvanlarının kullanıldığı görülmektedir.³⁷¹ Vezirlerin sahip olduğu bütün bu unvanların onların sahip olduğu karizmatik şahsiyet ve şahsi iktidarlara hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda vezirlerin devlet için ne kadar önemli bir devlet adamı olduklarının bir ifadesidir.

Selçuklu devletinin ilk sultanı olan Tuğrul Bey, devlet işlerinin organize etmek ve idarî geleneklerin yerleşmesini sağlamak için iyi yetişmiş İranlıları hükümet kadrolarına özellikle de vezârete tayin etmiştir. Bilhassa Tuğrul Bey’in ömrünün son yıllarına kadar uzun bir süre onun vezirliğini yapan Amîdü’l-mülk Kündürî, Alp Arslan ve Melikşah’ın veziri Nizâmü’l-Mülk İran kökenli olup katiplik mesleğinden gelen iyi yetişmiş kimselerdi. Selçuklu iktidarının kuruluşunda vezirlik makamında bulunan iki isim Amîdü’l-mülk Kündürî ve Nizâmü’l-Mülk iktidarın tesisinde ve merkezileşmede gösterdikleri etkinlikler ile oldukça dikkat çekicidir. Bu iki vezir de İran kökenliydi ve babaları dihan sınıfına mensuptu. Vezir Kündürî’nin ilk olarak Tuğrul Bey’in kâtipliğini yaptığı bilinmektedir. Nitekim Tuğrul Bey Nişâbur’a geldiği zaman meşhur İmam Muvaffak’dan kendisine Arap diline vakıf bir kâtip tavsiye etmesini istemiş imam da Kündürî’yi sultana tavsiye etmiştir. Amîdü’l-mülk Kündürî daha sonra divâna da dahil olmuştur. Nizâmü’l-Mülk ise vezirlik makamına gelmeden önce babası ile beraber Horasan valisi Ebu’l-Fazl Sûrî’nin himâyesinde bulunmaktaydı. Daha sonra ise Çağrı Bey’in Belh Valisi Ali b. Şadan tarafından vilâyet işleri ile görevlendirilmişti. Bu görevden sonra da Çağrı Bey’in tavsiyesi ile kâtip olarak Alp Arslan’a intisab etmiş ve sultan Alp Arslan’ın vezirliğini yapmıştır.³⁷²

³⁷¹ Kesik, a.g.e, s. 45.

³⁷² Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”, Ankara Üniv. D. T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, (1967), s. 75-90.

Tuğrul Bey devletin kuruluş aşamasında daha önce bazı kaynaklarda dört bazı kaynaklarda ise daha az sayıda vezir değiştirdiği ifade edilmektedir.³⁷³ Amîdü'l-mülk Kündürî'den önceki vezirler ekseriyetle Selçuklu devletinin hâkimiyet alanını genişlettiği coğrafyada yaşayan ve önemli siyasî ilişkilere sahip olan kişilerden müteşekkildi. Bu vezirler hâkimiyet altına alınan önemli bölgelerde siyasî nüfuzu kuvvetli olan memurlardı. Fakat Amîdü'l-mülk Kündürî hem aldığı eğitim hem de muhtelif memuriyetlerde önemli tecrübeler kazanmış birisi olarak Selçuklu Devleti'nin gerçek manada ilk veziridir.³⁷⁴ Aynı zamanda hiçbir vezir Amîdü'l-mülk Kündürî kadar yetkilerle donatılmamıştır. Selçuklu iktidarının tesisi hususunda Amîdü'l-mülk Kündürî'nin ayrıcalıkla bir yere sahip olduğu aşikardır. Nitekim yeni kurulmakta olan devletin vezirlik makamında bulunan biri olarak sorumlulukları oldukça ağırdı. Nitekim o Tuğrul Bey seferdeyken rahatlıkla onun boşluğunu doldurabilen bir kişiydi. Aynı zamanda devletin genişleme politikası, Türkmen meselesi, isyan hareketlerine karşı sergilediği tavrı ve Abbâsî halifesi ile kurulan ilişkilerde ölümle göz göze gelmesine rağmen sergilediği vakur duruşu ile Selçuklu iktidarının otoritesinin arttırmasında önemli bir isim olmuştur. Bilhassa hem Tuğrul Bey adına hem de İslâm dünyası adına yaptığı müspet girişimler nedeniyle Abbâsî halifesi tarafından “*Seyyidü'l Vüzerâ*” (Vezirlerin Efendisi) unvanına layık görülmüştü. Selçuklu iktidarının güçlenmesi hususunda yürüttüğü faaliyetlere ek olarak hayatını adanmış olduğu asıl eylem Abbâsî ailesi ile Selçuklu ailesi arasında evlilik yolu ile bir bağ kurulması olmuştur. Nitekim Tuğrul Bey ile Abbâsî halifesi Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun arasında bir evlilik tesis edilmesi için önemli bir çaba göstermiştir. Bu hususta Abbâsî halifesini karşısına almış ve hatta ölümle bile karşı karşıya gelmiştir. Amîdü'l-mülk Kündürî'nin karizmatik şahsiyeti ve devlet nezdinde var olan itibarı vezirlikten el çektirilene kadar oldukça yüksekti. Onun sahip olduğu iktidarın zaman zaman Tuğrul Bey'in bile iktidarının önüne geçtiği olayların olduğu bilinmektedir. Nitekim Amîdü'l-mülk Kündürî iktidarının ulaştığı boyutu göstermek açısından “*Mihne hadisesi*” örnek gösterilebilir. Amîdü'l-mülk Kündürî'nin bu hadisenin kilit ismidir. Aslen Mu‘tezilî-Şîî olan Kündürî'nin Şâfiî ve Eş‘arîler’e yönelik düşmanca tutumu bazı alimler tarafından tepki görmesine de yol açmıştır. Nitekim o kendi dinî

³⁷³ Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", (çev. Mustafa Alican), Tarih Okulu, Sayı. VIII, (2010), s. 141-149.

³⁷⁴ Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", JASSS, Sayı. 29, (2014), s. 237-259.

anlayışını siyasallaştıran politikalar izleyebilecek kadar güçlü bir kişilikti.³⁷⁵ Fakat her şeye rağmen Kündürî kitabet yeteneği, fesahat ve belâgat, akıl feraseti, cömertlik ve adalet ile ön plana çıkan ve sivrilen bir vezir olmuştur. Nitekim onun sahip olduğu bu meziyetleri Ali b. Hasan el-Bâharzî, Surredürre, Lâmiî Gürgânî ve Ebîverdi gibi alimler tarafından övülmesine yol açmıştır.³⁷⁶

Selçuklu kuruluş dönemine yön veren ve Selçuklu iktidarını güçlendirerek büyük bir imparatorluk haline gelmesine vesile olan bir diğer önemli vezir ise Nizamü'l-Mülk'tür. Nizâmü'l-Mülk gerek aldığı eğitim gerekse sahip olduğu hasletlerle sadece Selçuklu vezirleri arasında değil daha genel olarak Türk tarihinde bu görevi ifa eden bütün meslektaşlarından ayrılmaktadır. İran kökenli olan Nizamü'l-Mülk'ün Babası Ali b. İshak Gazneliler döneminde Tûs âmili ve Nûkân kasabasının dihkanydı. Devrin önemli alimlerinden dersler alan Nizâmü'l-Mülk ilk memur hayatına Gazneliler'in Horasan valisi olan Ebü'l-Fazl Sûrî'nin yanında başlamıştır. Horasan bölgesi tamamen Selçukluların eline geçtiğinde babası ile beraber Selçuklu tebaası oldular. Çağrı Bey tarafından sevilen ve büyük bir ilgi gören Nizamü'l-Mülk, Çağrı Bey'in vefatı sonrası oğlu Alp Arslan'ın vezirliğine tayin edilmiştir. Alp Arslan tahta çıktığı zaman yakından tanıdığı ve yeteneklerinin farkında olduğu Nizamü'l-Mülk'ü Kündürî'yi azlederek yerine tayin etmiştir. Vezirlik hayatı boyunca Malazgirt Muharebesi hariç hemen hemen bütün savaşlarda sultan Alp Arslan'a eşlik etmiş ve onun yanında olmuştur. Sadece devletin kurumsallaşmasına ve bir imparatorluk haline gelmesine çalışmamış aynı zamanda Hasan Sabbâh gibi tehlikeli kişi ve yapılanmalara karşı da mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Vezirliği boyunca zaman zaman birçok devlet adamı ve alim tarafından da eleştirilen bir isim olmuştur. Özellikle de sahip olduğu yetkinin ona sağladığı iktidar nedeniyle tepki çekmiştir. Aynı zamanda akrabaları ve kölelerini önemli mevkilere getirmesi de sıklıkla eleştirildiği hususların başında gelmektedir. Nitekim Melikşah döneminde hakkındaki şikayetler giderek artmış ve şikayetler hükümdar Melikşah'a kadar ulaşmıştır. Fakat Melikşah her seferinde Nizamü'l-Mülk'ün yetkilerini daha da arttırarak onun yanında olmuştur. Ömrünü Batınîler ile mücadeleye adayan Nizamü'l-Mülk, Ebû Tâhir-i Errânî isimli bir

³⁷⁵ Mustafa Alican, Selçuklunun Öncü Veziri Amidülmülk Kündürî, İstanbul, Erdem Yayınları, 2018, s. 37-86.

³⁷⁶ Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", DİA, Cilt. 26, (2002), s. 554-555.

Batınî fedaisi tarafından suikast ile öldürülmüştür.³⁷⁷ Döneminde büyük işler başaran Nizamü'l-Mülk, Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından da takip edilen ve takdir edilen bilge vezirlerden biri olarak ünlenmiştir. Nitekim Abbâsî halifesi ona “*Razî emîri'l-mü'minîn*” ve “*Kıvâmüddevle ve'd-dîn*” gibi lakaplar vermiştir. Nizâmü'l-Mülk aynı zamanda “*Vezîr-i Kebîr*”, “*Hâce-i Büzürg*”, “*Tâcü'l-hazreteyn*” ve “*Atabekü'l-cüyûş*” gibi isimlendirmelerle de anılmıştır.³⁷⁸

Nizâmü'l-Mülk Alp Arslan ve Melikşah dönemleri dönemli dahil olmak üzere yaklaşık olarak 30 yıl Selçuklu devletinde vezirlik görevini ifa etmiştir. Nitekim Melikşah iktidarının ilk yıllarını devlet işleri ile ilgilenmek yerine av vb. uğraşlarla vaktini geçirmesi Nizamü'l-Mülk'e neredeyse fiilî hükümdarlık olarak nitelendirebileceğimiz sınırsız ve denetlenmeyen yetkiler vermesine yol açmıştır. Bilhassa Nizâmü'l-Mülk bu dönemde elde ettiği iktidar gücü ve karizmatik şahsiyet neticesinde çevresindeki alimler, kendi askerleri ve emirleri ile güçlü bir otorite figürü haline gelmiştir. İbnü'l Esir Fatımî veziri Bedr el-Cemalî'nin kullandığı sayısız unvanlarla Nizamü'l-Mülk'ün sahip olduğu unvanları karşılaştırdığında Nizâmü'l-Mülk sahip olduğu unvanlarla neredeyse ilahlık iddiasında dahi bulunabileceğinden bahseder. Nizamü'l-Mülk'ün kendi döneminde veya daha sonraki yıllarda onun adına kaleme alınan eserlerde hayatı anlatılırken neredeyse hükümdar gibi bahsedildiği görülür.³⁷⁹ Nizâmü'l-Mülk şöhreti, karizmatik şahsiyeti, sahip olduğu unvanları ve gücü ile Selçuklu devletinde gölge hükümdar ve gölge iktidar gibidir.

Nizâmü'l-Mülk siyasî ve idarî yeteneği, bilgeliği, cömertliği, adaleti ve güzel ahlâkı ile tanınan ve devlet kapısının şikâyetle bulunmak isteyenlere her zaman açık tutan bir vezirdi. Alimlere ve sufîlere özel bir hürmeti olan Nizamü'l-Mülk'ün onları ayakta karşıladığı bilinmektedir. Kendisinden önce vezirlik makamında bulunan Kündürî'nin aksine mezhep kavgalarını ortadan kaldırmak için hoşgörü politikası izlemiştir. Nitekim Kündürî'nin vezirliği döneminde onun dinî baskılarından dolayı ülkeyi terk eden muhtelif alimlerin tekrar Selçuklu ülkesine dönmesine aracılık etmiştir. Batınîler özellikle de Hasan Sabbâh gibi hem dinî hem de siyasî bakımdan tehlike arz eden teşkilatlarla mücadele etmiş ve devletin savunusunu yapmıştır.

³⁷⁷ Erkan Göksu, Bilge Vezir: Nizamülmülk, İstanbul, Erdem Yayınları, 2018, s. 22-80.

³⁷⁸ Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk", DİA, Cilt. 33, (2007), s. 194-196.

³⁷⁹ Nurullah Yazar, "Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Sayı. 24, (2020), s. 247-266.

Nizâmü'l-Mülk iktâ sistemini geliştiren ve Selçuklu topraklarında daha kurumsal ve disiplinli bir yapıya kavuşmasına imkan tanıyan en önemli isimdir. Onun gayretleri ile iktâ sistemi askerî güç olarak uygulanmaya başlanmış ve devlet bu sistemden büyük menfaatler elde etmiş ülke refaha kavuşmuştur. Selçuklu ordusunun hem teorik hem de maddi olarak gelişmesine öncülük ederek dönemin en güçlü ordusu olmalarına vesile olmuştur. Bu dönemde Müslüman Selçuklu ordusuna “*Allah'ın ordusu*” (Cund Allah) denildiği bilinmektedir.³⁸⁰ Nizâmü'l-Mülk Selçuklu devletinin kuruluş yıllarında devlet teşkilatının gelişmesi için Samanî ve Gazneli devlet organizasyonlarını esas alarak Selçuklularda divan ve saray teşkilatlarını oluşturmuştur. Nizamü'l-Mülk'ü önemli kılan bir diğer husus Nizamiye Medreseleri'ni kurmasıdır. Selçuklunun ilk resmi medresesi olan Nizamiye Medreseleri'ni Bağdat başta olmak üzere muhtelif şehirlerde tesis ederek Şii-Batınî düşünceye karşı önemli bir dinî politika izlemiştir.³⁸¹ Selçukluların bu dönemde Şii ve Batınî ağırlıklı olarak maaruz kaldığı tahribatın önlenmesi için bu medreseler önemli bir işlev görmüştür. Nizamü'l-Mülk'ün Şiiliğe karşı dinî ve siyasî endişelerle kurduğu bu medreseler sayesinde büyük halk kitleleri Şii düşüncenin etkisinde kalmak yerine Sünnî bir anlayışa sahip olmuştur. Aynı zamanda entelektüel olarak Şii düşünce mensuplarının etkinliği azaltılmak istenmiş, onlara alternatif olarak Sünnî ulemânın yetişmesine ve gelişmesine imkan tanınmıştır.³⁸² Nizâmü'l-Mülk tarafından Selçuklu sultanının onayı ve desteği ile kurulan medreselerin hemen hemen hepsi Selçuklu döneminde yaşayan meşhur alimlerin ders vermesi için yapılmıştır. Medreselerde talebelerin Selçuklu devletine ve Sünnîliğe bağlanması için önemli imkanlar sarf edilmiştir. Medreselerde işleyişin başarılı ve sağlıklı bir şekilde devam etmesi için para, yiyecek ve giyecek yardımları yapılmıştır. Medreselerin finansmanı için hükümdarın yanı sıra Nizamü'l-Mülk'ün de kendine ait gelirlerinden bir kısmını bağışladığı görülmektedir. Keza aynı şekilde Selçuklu Devleti'de her yıl devlet hazinesinden toplam 10 milyon eşrafî altını eğitim giderlerinin karşılanması için harcamıştır. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Nizamiye Medreselerinin Selçukluların sadece basit bir eğitim kurumu olarak telakki etmedikleri ve bir devlet misyonu çerçevesinde inşa edip

³⁸⁰ Adem Tülüce, Bizans Tarihyazımında Öteki Selçuklu Kimliği, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2016, s. 52.

³⁸¹ Umut Güner, "Modern Eğitimin Kadim Öncüsü: Nizamiye Medreseleri" Diyanet Dergisi, Sayı. 340, (Nisan 2019), s. 70-73.

³⁸² Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnetin Kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, Marife, Sayı. 1, (2008), s. 137-148.

organize ettiğini göstermektedir. Nizamiye Medreseleri bir devlet politikası olarak tesis edilmiş ve bu amaca hizmet etmiştir.³⁸³

Nizamü'l-Mülk'ün yaptıkları sadece kendi dönemi ile sınırlı kalmamış ürettiği ve ortaya koyduğu teorik ve maddi eserler çağları aşarak yaşamaya devam etmiştir. Aynı zamanda önemli bir hayırsever olan Nizâmü'l-Mülk ribat, hankah, tîmaristan ve mescidler yaptırmıştır. İlim adamlarına karşı hürmetinin ve ilme olan düşkünlüğünün bir gereği olarak devlet işlerinin yanı sıra ilmi çalışmaların Selçuklu ülkesinde filizlenmesi için ulemâyı himâye etmiştir. 1074 tarihinde rasathane inşa ettirmiş ve Sultan Melikşah'ın Celâlüddevle lakabına nisbet edilerek Celâli adında bir takvime öncülük etmiştir. Kendisi bütün bu siyasî, dinî ve toplumsal faaliyetleri neticesinde övgüler almış dönemin birçok alimi eserlerini Nizamü'l-Mülk'e ithaf etmiştir.³⁸⁴

Nizamü'l-Mülk'ü değerli kılan ve onun gerçekte devletler ve milletler tarihi hususunda derin bir vukufiyeti olduğunun bir göstergesi olarak kaleme aldığı “*Siyerü'l-mülûk*” (Siyâsetnâme) adlı eseri oldukça önemlidir. İran ve İslâm devletleri ve hükümdarları ile Selçuklu dönemine dair önemli hikayelerin yer aldığı bu eser aynı zamanda devlet ve teşkilat idaresi hususunda hükümdarların başucu kitabı niteliğinde olmuştur. Nizâmü'l-Mülk bu eseri ile doğu toplumlarında bir gelenek olan nasîhatü'l-mülûk türü eser kaleme alma adetinin önemli bir temsilcisi olmuştur diyebiliriz. Bu eser Nizamü'l-Mülk'ün sadece basit bir alim ve vezir değil önemli bir siyasî teorisyen olduğunun göstergesidir.

Selçuklu devletinin kuruluşunda ve iktidarın tesisi sürecinde Amîdü'l-mülk Kündürî ve Nizâmü'l-Mülk gibi önemli vezirler görev alarak devleti bürokrasisini ve teşkilatlanmayı önemli bir merhaleye taşımışlardı. Fakat onların vefatından sonra vezirlik müessesesinde hem dahili hem de harici nedenlere bağlı olarak meydana gelen değişim ve zaafiyetler üzerinde de durmak gerekmektedir. Bu iki müstesna vezirin ardılları olan vezirlerin hem eğitim olarak onlar kadar iyi yetişmiş olmamaları hem de meydana gelen siyasî olaylarda akıllı selim bir şekilde başarılı politikalar izlememeleri iktidarın bir şekilde inkıraza uğramasına yol açmıştır diyebiliriz. Selçuklu iktidarında güçlü vezirlerin sayısının azalması aynı zamanda vezirlerin manipüle edilmesine yol

³⁸³ Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk", USAD, Sayı. 8, (2018), s. 53-81.

³⁸⁴ Özeydin, a.g.m, s. 194-196.

açmıştır. Nitekim eğitim, kabiliyet, siyasî ve şahsi irade olarak zayıf vezirlerin görevde bulunması halk, asker, bürokratlar, komşu devletlerin hükümdar ve vezirleri ile halifeler tarafından manipüle edilerek yanlış yönlendirilmeleri sonucunu doğurmuştur. Aynı zamanda devlet içerisinde meydana gelen taht kavgalarında şehzadelerin arkasında yer alan hocaları veya müstakbel vezirlerinin tahta hak iddia etmek ve ele geçirmek için sürdürdüğü girişimler de devletin ve hükümdarın kolaylıkla zaafiyet içerisine girmesine olanak tanımıştır. Saltanat manipüle edilmiş ve bürokratların seçkinliği azalmıştır. Söz konusu ettiğimiz bütün bu hususiyetlerin en somut örneklerini sultan Melikşah döneminin son yıllarından itibaren Selçuklu devletinin siyasî bünyesinde görmekteyiz.³⁸⁵

³⁸⁵ Carla L. Klausner, Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194), İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 123-132.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SELÇUKLU İKTİDAR VE HAKİMİYETİNİN KAVRAMSAL TEMELLERİ

3.1. DEVLETİN MAHİYETİ

Selçuklu Devleti'nin mahiyeti, devletin aldığı anlam, devletin karakteri ve sınırları Selçukluların kuruluşu ve yükselişi ile ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. Selçukluların devlet telakkisi kadim Türk devlet anlayışının bir devamıdır. Her ne kadar Selçuklu Devleti, genel manada İslâm özel manada ise İran ve Arap devlet telakkilerinden etkilenmiş olsa da genel karakteri itibarı ile İslâmiyet öncesi Türk devlet geleneğinin önemli bir temsilcisidir. Selçukluların Türk devlet geleneğine olan bağlılığı onların sahip olduğu Türkmen yapısı ile de sıkı ilişki içerisinde. Devletin kurucu unsurunun konar-göçer Türkmenlerden müteşekkil olması hazarî bir siyasî vasıftan ziyade göçerlerin yaşam dünyasında yaşamaya devam eden köklü devlet geleneğinin izleri Selçuklu devlet yapısının karakterinin inşa etmiştir.

Selçuklularda Türk hâkimiyet anlayışının bir ifadesi olarak devletin hanedanın ortak malı olduğu görülmektedir. Nitekim devletin kuruluş aşamasında Merv'de toplanan kurultayda fetih edilen yerler ile gelecekte fetih edilmesi planlanan yerlerin ülüş sistemi göz önünde bulundurularak taksim edilmesi devletin ve ülkenin hanedanın ortak malı olduğunun en önemli göstergelerinden birisidir.³⁸⁶

Selçuklu devletinde tarihi süreç içerisinde taht kavgalarının ve isyanların sıklıkla görülmesi de kadim Türk hâkimiyet anlayışının bir ürünüdür. Devletin hanedanın ortak bir malı olduğu anlayışı nedeniyle Selçuklu ailesi içerisinde iktidarı ele geçirmek için taht kavgaları sıklıkla vuku bulmuştur. Özellikle Selçuklu devletinin kuruluş aşamasında hanedan üyelerinin fethettiği bölgelerin idarelerini üstlenmeleri ve buralarda kendi adlarına hutbe okutup para bastırmaları dikkat çekicidir. Her ne kadar Tuğrul Bey'in liderliğinde merkezi bir iktidarın varlığı söz konusu ise de hanedanın

³⁸⁶ Köymen, a.g.e, s. 11.

diğer mensupları da hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde zaman zaman ayrı birer devlet ve bağımsız bir teşekkül gibi davrandıkları görülmektedir. Bu husus muhtelif zamanlarda merkezde bulunan hükümdara yani hanedanın diğer mensubuna karşı isyan hareketlerinin yaşanmasına imkan tanımış ve merkezi iktidarın meşruiyetinin tartışılmasını da gündeme getirmiştir. Devletin kuruluş aşamasında merkezileşme politikaları neticesinde daha önce Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu arasında tesis edilen üçlü şeflik yönetiminin ortadan kalkması kolay olmamıştır. Bilhassa Tuğrul Bey'in merkeziyetçi devlet anlayışını hâkim kılmak için politikalar izlemesi hanedanın diğer mensupları tarafından kolaylıkla kabul edilmemiştir.

Selçuklu devletinde meydana gelen taht mücadeleleri ve isyanlar hem hanedan mensuplarının taht hakkı nedeniyle hem de iç ve dış dinamiklerle meydana geldiği görülmektedir. Şehzade ve hanedan mensuplarının taht hakkı olması aynı zamanda onları diğer devlet ve hükümdarlar tarafından kullanışlı birer özne haline getirmektedir. Selçuklu iktidarına karşı ittifak kurduğu şehzadeyi aracı kullanarak amacına ulaşmak isteyen muhtelif hükümdarların isyanların ve taht kavgalarının meydana gelmesinde önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Buna benzer şekilde hanedan mensuplarının maiyetinde bulunan askerlerin ve komutanların da devlet içerisindeki nüfuzlarını arttırmak gayesi ile taht kavgalarına sebep ve taraf oldukları dikkat çekmektedir.³⁸⁷

Selçuklu hanedanı mensubu olan şehzadelerin vali ve melik sıfatı ile muhtelif bölgeleri idare ettikleri ve yönetim tecrübesi kazandıkları görülür. Bu şehzadelerin yanlarında ise ekseriyetle "Atabeg" denilen yardımcı hocaları bulunmaktadır. Selçuklularda eski Türk töresi çerçevesinde hükümdarlık hanedanın bütün mensuplarının hakkıdır ve bu nedenle de Selçuklu şehzadelerinin tahta çıkma ihtimali söz konusu olduğu için yetiştirilmeleri özel bir önem arz etmektedir.

İslâmiyet öncesi Türk devletleri ile İran ve Arap İslâm devletlerinde görüldüğü gibi Selçuklu Devleti de muhtelif siyasî teşekküllerin bir araya geldiği bir devlet yapısına sahipti. Selçukluların hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde var olan emirlik veya vasal devletleri kendilerine bağlamaları Selçuklu Devleti'nin mahiyeti ile ilgili önemli hususlardan birisidir. Selçuklular döneminde vasallık statüsü ile kendisine bağlı

³⁸⁷ Nurullah Yazar, Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri, Ankara, OTTO Yayınları, 2018, s. 25-28.

bulunan Bavendiler, Ukayl oğulları ve Mezyed oğulları gibi farklı etnik unsura sahip mahalli teşekküller bulunduğu gibi, başlarında Türkmen beylerin bulunduğu Türk unsurdan oluşan mahalli idarelerin varlığı da görülmektedir. Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet alanları, kurduğu ilişkiler ve devletin siyasî varlığı göz önünde bulundurulduğunda vasal yapılar Selçuklu iktidarı için önem arz etmektedir. Vasal devletlerin varlığı Selçuklular için hakimiyet alanlarını genişletme ve büyük bir devlet haline gelme süreci içerisinde meşruiyet dayanaklarından kabul edilmiştir.

Vasal devlet idarecilerinin Selçuklu sultanlarına karşı siyasî bağılıklarının yanı sıra hem hükümdarlık telakkisi olarak hem de manevî olarak muhtelif sorumlulukları vardır. En temelde vasal hükümdarların alabileceği belirli unvanlar söz konusudur. Vasal hükümdarların bağlı bulundukları merkezi iktidar ve hükümdarın daha da altında unvanlar kullanmaları zorunludur. Selçuklu döneminde vasal idarecilerin ekseriyetle “*Melik*” gibi unvanlar aldıkları görülmektedir. Fakat devletin zaafa uğradığı dönemlerde başına buyruk davranan meliklerin daha büyük unvanlar olarak karizmatik iktidarlarını güçlendirdikleri ve bağımsızlıklarına vurgu yaptıkları bilinmektedir. Bu hususlara ilave olarak vasal idarecilerin hâkimiyet sembolleri hususunda da asıl hükümdardan daha aşağıda yer alan semboller kullanmaları önemli bir zorunluluktur. Vasal hükümdarlar bastırdıkları paralarda öncelikle bağlı bulundukları hükümdarların ardından kendi isim ve unvanlarını darp ettirmek zorundadır.

Bu siyasî organizasyonların merkeze bağılılığı söz konusudur. Keza asıl hükümdar bir sebebi olsun veya olmasın dilediği zaman vasal devletin arazisine rahatlıkla girebilme yetkisine sahiptir. İfade ettiğimiz bütün bu hususlar dönemin Selçuklu vasaları için geçerli olan sorumluluklardandır. Eğer bu hususlardan biri dahi kabul edilmez veya çığnemiş ise o idareci isyan etmiş kabul edilmektedir. Selçuklular döneminde mevcut siyasî bakış açısına göre bir hükümdarın ne kadar çok vasalı varsa o hükümdar o kadar haşmetli kabul edilmektedir. Selçuklu Devleti’de kendisine bağlı vasal devletlerden müteşekkil dönemin en önemli siyasî güçlerinden birisidir.³⁸⁸

Selçuklu devletinin mahiyetini üzerinde dururken bahsedilmesi gereken diğer bir husus devletin Türkmen varlığıdır. Selçuklu hanedanının 24 Oğuz boyundan biri olan

³⁸⁸ Köymen, a.g.e, s. 12-13.

Kınık boyuna mensup olması oldukça önemlidir. Kınık boyuna mensup olan Selçukluların devletin kuruluş dönemine kadar dayandığı en önemli kuvvet Türkmen olarak adlandırılan Müslüman olmuş göçebe Oğuz toplulukları olmuştur. Devletin kuruluş döneminde varlığı ekseriyetle Oğuz devlet geleneği özellikle de bozkır geleneği üzerine kurulmuştur. Fakat merkezileşme faaliyetleri ile birlikte devletin bünye değişikliğine uğradığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Samanî ve Gazneliler'den iltica eden ve gulam sistemine göre yetişmiş general, asker ve bürokratlar Selçuklu devleti bünyesinde yer edinmeye başlamışlardır. Başta İranlı unsurlar olmak üzere devlet içerisinde yer alan kadroların Selçuklu devletinin bünyesine tesir ettirdikleri ve dönüştürdükleri görülmektedir. Bu dönemden itibaren devletin dilinin Farsça olması önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Fakat Selçuklu devletinin bünyesinde esas değişikliği meydana getiren Gulam sistemi oluşturmıştır.³⁸⁹

Selçuklu Devleti'nin artık bir Türkmen aşireti olmayıp kuruluş dönemi ile birlikte devlet haline gelmesinde en önemli etkenlerden bir diğeri ise şüphesiz teşkilatlanmadır. Nitekim Selçukluların hâkimiyet alanının genişlemesi ile gazâ ve cihad faaliyetleri neticesinde himâyesine altına girmek için gelen Türkmenlerin sayısının hızla artması ve bunlara ilave olarak yeni fetih edilen bölgelerde farklı kültür ve gelenekler ile karşılaşılması Selçukluların devlet olarak güçlü bir teşkilata sahip olmalarını zorunlu kılmıştır. Selçuklu iktidarının bu süreçte tesis edilerek otoriter bir yapıya kurulması için teşkilat yapılanması elzem görülmüştür. Selçuklu devlet teşkilatı incelendiğinde kuruluş aşamasında Sâmânî, Karahanlı ve Gazneli gibi Türk devlet teşkilatlarından miras aldıkları görülmektedir. Aynı şekilde kadim İran devlet gelenekleri ile Abbâsî-İslâm devlet geleneğinin de tesiri oldukça büyüktür.³⁹⁰

Hızla toprakları genişleyen Selçukluların merkez ve taşra teşkilatlarına da ihtiyaç duydukları görülmektedir. Selçukluların teşkilatlandırarak organize ettiği merkez ve taşra teşkilatları onların kuruluş döneminden sonra yükseliş dönemine geçmelerinin arkasında yatan en büyük nedenlerden birisidir. Merkez ve taşra teşkilatının kurumsallaşan yapısı, Nizâmü'l-Mülk gibi önemli vezirlerin teşkilatların sağlıklı bir şekilde işlemesi için getirdiği düzenleme ve yenilikler ile sağlam bir yapı

³⁸⁹ Köymen, a.g.e, s. 15-16.

³⁹⁰ Erdoğan Merçil, Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı Merkez ve Eyalet Divanları, Ankara, Berikan Yayınları, 2015, s. 23-54.

oluşturulmuştur. Selçuklu Devleti'nin selefi olan devlet ve medeniyetlerden tevarüs ettiği ve geliştirerek yeni boyut kazandırdığı bu teşkilatlar daha sonraki yüzyıllarda kurulan devletler içinde önemli bir referans noktası olmuştur.³⁹¹

Selçuklu devletinin merkezîyetçi yapısının en önemli göstergelerden birisi de "*şahne*" veya "*şihne*" müessesesinin varlığıdır. Bir bölgenin veya şehrin asayişinden ve emniyette tutulmasından sorumlu olan şahneler Selçuklu merkezi otoritesinin en önemli güçlerinden kabul edilmektedir.³⁹² Abbâsî ve Gazneli devletlerinin teşkilatlarında da görülen şahneler Selçuklular zamanında popüler ve önemli bir kurum haline gelmiştir. Bu müessese Nizamü'l-Mülk'ün siyasetnamesinde üzerinde etraflıca durduğu bir teşkilattır. Selçuklularda şahnelerin ekseriyetle Türk soylu kişilerden seçilmesi önemli bir husustur.³⁹³ Aynı zamanda bu kişilerin maiyetinde asayiş temin için askerî birlikler de bulunmaktadır. Devletin ve toplumun huzur ve refahını sağlamakla görevli bu kişiler suçlu ve hırsızları yakalar, ayyarlar ve zorbalar ile mücadele ederdi. Selçuklu devletinin özellikle muhtelif zamanlarda büyük bir sorun teşkil eden Türkmenlere karşı şahneleri aktif bir şekilde kullandığı görülmektedir. Şahneler Türkmen aşiretlerinin yağma ve talanlarının önüne geçer, anlaşmazlıkları giderir ve Türkmen reisleri kontrol altında tutardı. Zaman içerisinde görevini kötüye kullanan şahnelerin varlığı bilinse de ekseriyetle şahnelik müessesesi Selçuklu devletinin en önemli kurumlarından birisidir. Bilhassa merkezi otorite ve iktidarın en önemli kontrol mekanizmalarından birisidir.³⁹⁴ Müntecebüddîn Bedî' el-Cüveynî tarafından hazırlanan ve Selçuklu fermanlarını içeren "*Atebetü'l-Ketebe*" adlı eserde Selçuklu yönetiminde şahnelik müessesesinin önemine ve teşkilat içerisindeki varlığına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Nitekim bu eserin ekseriyetinin şahnelik kurumuna dair bilgileri ihtiva etmesi bu kurumun bürokrasideki önemine dair dikkat çekmektedir.³⁹⁵

Selçuklu devlet anlayışında sarayda oturma ve saraylar inşa ettirme önemli bir yer tutar. Büyük bir devlet haline gelen Selçukluların önceki büyük medeniyet ve

³⁹¹ Kenan Çetin, Selçuklu Medeniyeti Tarihi, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2014, s. 67-86.

³⁹² Erdoğan Merçil, "Şahne", DİA, Cilt 38, (2010), s. 292-293.

³⁹³ Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2022, s. 9-28.

³⁹⁴ Agacanov, a.g.e, s. 341-349.

³⁹⁵ Ann K. S. Lambton, "Atebet'ül-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (çev. Nejat Kaymaz), Belleten, Cilt. 37, Sayı. 147, (Temmuz 1973), s. 365-394.

devletlerin örneğinde olduğu gibi azametlerinin ve büyüklüklerinin bir göstergesi olarak saraylar inşa ettirdikleri ve saray teşkilatını organize ettikleri bilinmektedir. Selçuklu saray geleneği önceki devletlerin saray teşkilatlarının bir devamı olarak alınmış ve geliştirilerek devam ettirilmiştir. Selçuklular hükümdar, şehzade, hatun ve devlet adamları olarak saraylar inşa ettirmişler ve bu saraylarda çalışanları teşkilatlandırmışlardır.³⁹⁶

Selçuklu sultanları başta Tuğrul Bey olmak üzere adaletleri ile ön plana çıkmış ve bu hususiyetleri neticesinde halkın gönlünde sevgi ve bağlılık kazanmışlardır. Selçuklu devlet mahiyetinin en ayrıcalıklı özelliği adaletli hükümdar ve adaletli siyaset üzerine bina edilmesidir. Selçukluların daha devletin ilk kuruluş yıllarında Tuğrul Bey'in Nişabur'a girişinde halk ile konuşması, onlara güvence vermesi Selçuklu devletinin adalet üzerine kurulu olmasının şüphesiz önemli bir delilidir. Keza aynı şekilde Çağrı Bey'in yağma ve talan politikasına karşılık Tuğrul Bey'in kardeşi ile tartışma yaşaması ve canını ortaya koyarak halkın can ve mal güvenliğini savunması Selçuklu devletinin adaletle verdiği değer ve sahip olduğu adalet anlayışı hakkında bizlere bir fikir vermektedir. Nitekim devletin kuruluş aşamasında hâkimiyet altına alınan ilk bölgelerde halka yönelik sergilenen adil tutum Selçukluların Abbâsî halifesi tarafından bu dönemde adaletleri ile tanınan ve bilinen kimseler olmasını sağlamıştır. Nitekim Tuğrul Bey 1040 yılındaki Dandanakan Zaferi sonrasında Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'a gönderdiği mektupta adaletle ve iyilikle hükmedeceğini bildirmiştir. Bu hususlara ilave olarak Selçuklulara katılan Türkmenlerin sayısının hızlı bir şekilde artmasının arkasında yatan en önemli nedenlerden biri şüphesiz hükümdarların adaletlerinin ününün muhtelif bölgelerde duyulması ve yayılması olmuştur. Devletin kuruluş aşamasında adalet ile hükmedeceklerine dair garanti veren Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey devletin kuruluşu sonrası Adlî teşkilatın tesisi için önemli bir adım atmıştır. Tuğrul Bey ile başlayan adil devlet anlayışı onuna ardılları tarafından da geliştirilerek sürdürülmüştür. Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın sahip olduğu unvanlarından birinin "*es-Sultânü'l Adil*" olması dikkat çekicidir.³⁹⁷ Selçukluların teşkilatlanma hususunda Adalet teşkilatını da kurdukları, şer'î ve örfî

³⁹⁶ Erdoğan Merçil, Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011, s. 13-48.

³⁹⁷ Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", Belleten, Cilt. 29, Sayı. 255, (Ağustos 2005), s. 517-538.

olmak üzere hukuku iki ayırdıkları bilinmektedir. Hukuk sistemini geliştirip daha kurumsal bir yapıya dönüştürdükleri görülmektedir.³⁹⁸

Bütün Türk – İslâm devletleri içerisinde Selçukluların adaletle olan vurgusu ve adalet anlayışları dikkat çekicidir. Selçuklu hükümdarlarının adaleti sağlama hususundaki sertlikleri doğal olarak emirleri altında bulunan devlet görevlilerini de bu konuda sert olmaya zorluyordu. Selçuklu döneminde katiplerin metinleri insanların da adaletin tesis edilmesi hususunda üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirip merkezi otoriteye bildirme konusunda aktif olduklarını göstermektedir. Halkın baskıncılara, tacizcilere, mahsul toplamayı engelleyen durumlara, aşırı vergilendirmelere ve bürokratik baskıya karşı yaşadıkları olumsuz durumları bildirdikleri dikkat çekmektedir. Halkın sahip olduğu bu bilincin arkasında yatan esas neden ise insanların şikâyetlerini doğrudan hükümdara bildirme hakkına sahip olmasaydı. Tuğrul Bey'den itibaren hemen hemen bütün Selçuklu sultanları adaletin tesisi konusunda hassas bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim Selçuklu sultanı Melikşah'ın döneminde yürürlüğe koyduğu uygulamalar Selçuklu iktidarının adaletle verdiği önemin en somut örnekleri oldular. Melikşah döneminde etrafa ulaklar göndermiş, duyuru panoları hazırlamış ve adaletsizlikle ilgili her şikâyeti bizzat minberden dinleyeceğini ilan etmişti. Aynı zamanda Selçuklu devletinin merkezileşme çalışmaları sayesinde de halkın yaşadığı olumsuz durumlar merkeze intikal etmeden taşra idareleri tarafından büyük bir ilgi ile dinlendi ve giderilmeye çalışıldı. Selçuklu hükümdarları bozkır geleneklerinin kendilerine bahsettiği keskin adalet anlayışını İslâmî şeriat ile birleştirerek özgün bir adalet felsefesi inşa ettiler.³⁹⁹

Kadim dönemlerden itibaren Türk devletleri ve hanedanlarında kadınların konumu sadece aile ve sosyal hayatta değil siyasî konularda da önemli bir mevkide olmuştur. Selçuklular Türk geleneklerinin bir taşıyıcısı olarak kadınlara sosyal hayatta verdikleri önemi siyasî hayatta da göstermişlerdir. Selçuklularda kadınların siyasî hayatta etkin oldukları görülmektedir. Kadınların hükümdar gibi devletin yönetiminde söz sahibi olduğu görülmektedir. Selçuklu devletinde hükümdar eşleri öncelikli olarak devlet meselelerinde sultanın en önemli yardımcısı konumundadır. Nitekim hükümdarın

³⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 94-96.

³⁹⁹ Linda T. Darling, Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi, İstanbul, Alfa Yayınları, 2022, s. 219-224.

seferde olduğu veya zor durumda kaldığı anlarda hatunların onların yardımına koştuğu ve destek verdiği görülmektedir. Bu yardımlar çoğu zaman askerî yardımlar da olabiliyordu. Selçuklu tarihinde bunun en somut örneği İbrahim Yınal isyanında Altuncan Hatun'un tutumudur. Selçuklu tarihinde bunun birçok örneğini görebilmek mümkündür. Selçuklu hatunlarının eşlerinin yanında onlara yardımcı olmalarının yanı sıra verilecek önemli kararlar olduğunda görüşlerini beyan ettiği ve devlet yönetimine etki ettiği de görülmektedir. Hatta bazı özel durumlarda hatunların vasî ve naîb sıfatı ile başa geçerek devleti idare ettikleri bilinmektedir. Özellikle tahta geçmesi gereken velihattın küçük yaşta olduğu dönemlerde anneleri bizzat yönetimde söz sahibi olarak devleti yönetmiştir. Selçuklu hatunları aynı zamanda ıktâ sahibi olan varlıklı kişilerdi. Hatunların emirlerinde kendilerine ait askerlerinin bulunduğu da bilinmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da kadının siyasî hayatta aktif bir şekilde rol aldığı, muhtelif tanımları olduğu ve iktidar sahibi kişiler olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰

Selçuklu devleti bünyesinde kadınların varlığı gerek sosyal hayatı düzenleme hususunda gerekse de devletin kaderini belirleme gibi önemle eylemlerde söz konusu olmuştur. Sadece hanedana mensup kadınlar değil Selçuklu topraklarında yaşayan diğer kadınlarda devlet teşkilatında yer edinmişlerdir. Selçuklularda başarıları ile ön plana çıkan ve bunun neticesinde elçi, ordu komutanı ve arabulucu olarak görevli olan kadınlar varlık göstermiştir.⁴⁰¹

Selçuklu devletinin karakteristik yapısı ile ilgili ele alınması gerek bir diğer mesele ise hanedan içi ve hanedan dışı evlilik meselesidir. İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde siyasî, sosyal ve ekonomik olmak üzere muhtelif gayelerle evliliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu evlilikler ekseriyetle devletin iktidar ve otoritesinin arttırmak için komşu kavim ve devletlerle yapılmaktadır. Bu evlilikler vesilesi ile kurulan ilişkiler ve akrabalık bağları iki devlete veya hanedana önemli kazanımlar sunmaktadır. Selçukluların da İslâmiyet öncesi Türk siyasal hayatında gördüğümüz evlilik geleneğini hem hanedan içi hem de hanedan dışı olmak üzere devam ettirdiği görülmektedir. Selçuklular evlilikleri ekseriyetle siyasî amaçlarla yapmışlardır. Özellikle hükümdarlar sadece kendileri için değil çocuklarının evliliği hususunda da

⁴⁰⁰ Sevim Can, Selçuklular Döneminde Kadın, İstanbul, Ufukötesi Yayınları, 2006, s. 69-125.

⁴⁰¹ Fatma İnce, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Dış Politikasında Hanedan Kadınları", KUBD, V 43, (2019), s. 271-278.

seçici olmuşlar ve stratejik düşünerek akrabalık tesis etmeye çalışmışlardır.⁴⁰² Selçukluların bulundukları bölgede veya siyasî atmosferde etkinliklerini arttırmak için hanedan dışı evlilik yapma gayesi ile hareket ettikleri görülmektedir. Fakat hanedanlar veya devletler için siyasî evlilik yapmanın en önemli şartlarından olan nüfuz sahibi ve önemli bir siyasî güce sahip olma nitelikleri kuruluş döneminde Selçuklular için geçerli olmamasından dolayı komşu devlet ve hanedanların onlarla evlilik yolu ile ilişki kurmaktan çekindikleri görülmektedir. Bu dönemde Selçuklular ağırlıklı olarak mahalli hanedanlar veya kendi toplulukları içerisinde evlilik tesis ederek nüfuz arttırma yoluna gitmişlerdir. Fakat Selçukluların kuruluş döneminden itibaren bölgede önemli bir siyasî güç olmalarından sonra Selçuklular ile komşu devlet ve hanedanların yaptığı evliliklerin sayısında bir artış görülmektedir. Selçukluların Sünnî İslâm dünyası ve Abbâsî halifesi nezdinden önemli bir otorite sahip olmaları birçok devlet ve hanedanın onlarla akrabalık tesis etmek için girişimlerde bulunmasına imkân tanımıştır. Selçuklular bir Türkmen topluluğu olarak varlıklarını devam ettirdiği dönemlerde siyasî evliliklerden kaçınan devletler bu dönemden itibaren Selçuklularla akrabalık tesis etmenin yolunu aramaya başlamışlardır. Nitekim Selçuklularda mevcut siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî şartlara bağlı olarak evlilik yolu ile nüfuzlarını arttırmaya önem vermişler ve birçok devlet ile akrabalık kurmuşlardır. Bu evlilikler kız verme ve kız alma şeklinde cereyan etmiştir. Selçukluların evlilik yolu ile ilişki kurduğu devlet ve hanedanları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz: Karahanlılar, Gazneliler, Harizmşah, Büveyhîler, Gürcüler, Kıpçaklar, Ukayliler, Kakuyiler, Bavendiler, Nimruz Melikliği, Mezyedliler ve Abbâsîler Selçukluların evlilik yolu ile ilişki kurduğu hanedan ve devletlerin başında gelmektedir.⁴⁰³

Selçuklu İmparatorluğunun sınırları en geniş haline ulaştığında sınırları İran'ı, Anadolu'nun Doğu topraklarını ve Kafkasya'yı kapsıyordu. Devletin sınırları bu bölgeleri kapsamına rağmen Selçuklu hükümdarlarının gücü Orta Asya, Hint ve Mezapotamya'ya kadar ulaşmıştı. Selçuklu hükümdarları sınırları dışında kalan bu bölgelere de bir şekilde müdahil oluyor, devlet veya hanedanlar ile ilişki kuruyor ve hatta onları kontrol edip yönlendirebiliyordu. Selçukluların ulaştığı bu güç muazzam bir iktidar başarısının sonucuydu. Selçukluların başarısı Asya kökenli Oğuzların en

⁴⁰² Ergin Ayan, Ortaçağ Devletlerinde Hanedan Evlilikleri, Ankara, Gece Kitaplığı, 2017, s. 11-15.

⁴⁰³ Bülent Kaçın, Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 65-180.

büyük başarısı olarak tarihte yerini almıştır. Selçuklu Oğuzları Asya kökenliydi ve Selçuk ailesi devleti zirve noktasına ulaştıran Asya kökenli bir hanedandı. Selçukluların en önemli devlet adamları, bilim insanları, düşünürleri, mimar ve şairleri Asya kökenli Türklerdi.⁴⁰⁴ Asya kökenli Oğuzların bu yüzyıldaki en büyük temsilcisi olan Selçuklular kendilerinden önce bu topraklarda ve yakın coğrafyalarda medeniyet birikim oluşturmuş İran ve Arap kökenli devlet ve medeniyetleri başarıları için önemli bir sıçrama noktası olarak gördüler. Başarılarına giden yolda bu unsurların medeniyet birikimlerinden de yararlanarak kendilerine özgü bir siyasî, sosyal ve ekonomik model oluşturdular. Selçuklular İslâm dünyasını bir çatı altında birleştiren öncü Türk devletiydi. Farklı etnik unsurları ve kültürleri başarılı bir şekilde idare ettiler. Abbâsî halifesinin önderliğinde ilerlemesi durma noktasına gelen İslâm medeniyetine yeni bir kimlik, yeni bir ruh ve yeni bir canlılık kazandırdılar. Selçuklu devletinin mahiyeti, tarihi sonuçları itibarı ile Orta Çağ'ın en büyük iktidar başarısı olarak tarihte yerini aldı.

Selçukluların elinde bulunan siyasî iktidar gücü tarihte ilk defa İslam dünyasında siyasî otoritenin yeniden tanımlanmasına ve adlandırılmasına yol açtı. Selçukluların sahip olduğu güç nisbetinde zayıflayan Abbâsî halifeliğinin iktidarı ve askerî zaafiyeti Müslüman dünyada yeni siyasî teorilerin gelişmesine imkan tanıdı. Bu bakımdan Selçuklular eliyle İslam dünyasında tarihte ilk defa yeni bir devlet felsefesi, yeni unvanlar, yeni tanımlamalar ve yeni teoriler vücut buldu. Nitekim bu döneme kadar Sünni ulemânın büyük çoğunluğu Abbâsî ve Emevî tecrübesinde olduğu gibi merkezi iktidar ve siyasal sistemden uzak durmaya çalışmaktaydı. Fakat başta doğuda ortaya çıkan İsmaili tehdidi olmak üzere Sünni ulemâlar Selçuklu iktidarının himayesine sığınmakta bir sakınca görmediler.⁴⁰⁵ Bilhassa ulemânın devletin kontrolüne geçmesi aynı zamanda devlet aklının ve ideolojisinin ulemâ aracılığı ile yeni teorilerin inşa etmesini sağladı. Bu bakımdan Selçuklular İslâm dünyasında bir “*Sultanizm*” ve “*Türkokrasi*” yarattılar. Böylelikle binlerce yıllık kadim Türk devlet geleceği, İran devlet geleneği ve İslâm devlet geleceği yeni tanımını ve teorisini bulmuş oldu.

⁴⁰⁴ S. Frederick Starr, Kayıp Aydınlanma Orta Asya'nın Altın Çağı, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s. 477-543.

⁴⁰⁵ D. G. Tor, The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought, (ed. Gerhard Bowering), New Jersey, Princeton University Press, 2013, s. 491.

3.2. HÜKÜMDAR

Selçuklu hükümdarlarının tanımlamaları, aldıkları ve onlara verilen isimlendirmeler Selçuklu iktidarının mahiyeti hususunda önemli bilgiler vermektedir. Selçukluların tarih sahnesine çıkışları ve kısa sürede devlet olarak büyük bir siyasî güç oluşları oldukça önemlidir. Selçukluların Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra siyasî bakımdan oldukça karmaşık ve askerî mücadelelerle dolu bir coğrafyada yaşam alanı bulmaya çalışmaları hanedan mensuplarının sahip oldukları idare kabiliyeti ile cesaret ve dirayetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zorlu bir coğrafyada maiyetinde bulunan Türkmenleri sevk ve idare etmek, bölgede var olan siyasî teşekküllerle ilişki kurarak halkının geleceğini tayin etmek ve ekonomik geçimi sağlamak üzere gazâ ve cihad yapmak bütün bunların büyük bir tecrübe ve liderlik yeteneği gerektirdiği şüphesizdir. Bu hasletlere sahip olan Selçuklu hükümdarlarının haiz olduğu nitelik ve niceliklerden bahsetmek elzemdir. Bilhassa Selçuklu hükümdarlık telakkisini ele almak Selçuklu iktidarını anlamanın en iyi yoludur. Nitekim hükümdar demek iktidar demektir.

Selçuklu hükümdarlık telakkisinin İslâmiyet öncesi Türk hükümdarlık telakkisinden beslendiğine hiç şüphe yoktur. Selçuklular, göçebeliğin onlara bahşettiği bütün dinamizmi ve kadim gelenekleri taşımaktadır. Fakat bu düşünce asla Selçukluların göçebe reisliğinden hızla sultanlığa yükselen bir boy veya aşiret olduğunu anlamına gelmemektedir. Selçuklu hanedanının Oğuzların Kınık boyuna mensup olması ve Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde Oğuzların birincisi ve başı olarak Kınık boyunu zikretmesi oldukça önemlidir.⁴⁰⁶ Keza İslâm tarihçisi İbnü'l-Esîr'in de el-Kâmil fi't-târîh adlı eserinde Selçukluların atası Dukak için "*Oğuzların başbuğu ve fikir danıştıkları kişi*" demektedir.⁴⁰⁷ Aynı şekilde ailenin büyüğü olan Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devlet'inde sübaşı yani ordu komutanı olması Selçuklu ailesinin bürokratik tecrübesinin ve siyasî kimliğinin önemli bir göstergesidir. Bu bilgilerden hareketle Selçuklu ailesinin hükümdarlık yapabilecek bir tecrübeye ve asalette olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Tarihi süreç içerisinde hızlı bir şekilde merkezi bir devlet kurup kurumsallaşmaları ve bir

⁴⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e, s. 721.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 361.

imparatorluk haline gelmeleri sahip oldukları yönetim tecrübesinin ve aile geleneklerinin bir ifadesi olmalıdır. Ünlü Şii tarihçisi İbnü't-Tıktaka'nın El-Fahrî adlı eserinde Selçuklu ailesi ve ataları hakkında verdiği bilgiler onların sahip olduğu asalet hakkında önemli ip uçları vermektedir. İbnü't-Tıktaka eserinde Selçuklular hakkında: *“Ataları Selçuk üzerinde asalet alametleri, hareketlerinde saadet delilleri göstererek büyüdü”* demektedir. Aynı eserin bir başka yerinde ise *“Selçuk'un çocukları güçlü, zengin, devlet sahibi olarak büyüdüler. Devletlerinin gücü fazla, ülkeleri geniştir, istekleri halife tarafından yerine getirilmiştir”* demektedir.⁴⁰⁸ Sünnîliğin hamisi olan Selçuklular hakkında ünlü Şii tarihçisi İbnü't-Tıktaka'nın bu yazdıkları Selçuklu ailesinin asaleti ve devletli olmaları hakkında farklı mezhebe mensup bir alim tarafından yazılması bakımından önemlidir. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e Türklerin özellikleri ve güncel meseleler ile ilgili bir risale takdim eden Ebu'l-alâ b. Hassul'un da Selçuklu hükümdarına hitaben söyledikleri Selçuklu sultanlarının karizmatik şahsiyetleri ile ilgili oldukça dikkat çekicidir. Ebu'l-alâ b. Hassul eserinde Tuğrul Bey için *“İslâm'ın Padişahı, Alemin Sultanı, Ulu ve Yüce Şahinşah, Rükneddin, Allah'ın dininin ziyneti, kulların imdatçısı, Allah'ın beldelerinin Sultanı”* demektedir. Ebu'l-alâ b. Hassul risalesinde Selçuklu Türklerinin kahramanlıkları, şecaatleri, cesaretleri ve güzel ahlâkları ile ilgili önemli ifadelerde bulunmaktadır. Özellikle kaleme aldığı risalesinde Türkler için söylediği şu sözler Selçuklu hükümdarlarını ve halkını anlamak açısından önemlidir: *“Bütün milletler içerisinde cesaret ve şecaatta onlardan daha ileri olan yoktur, büyük gayeleri elde etmek uğrunda onlardan daha ileri gidebilecek bir millette yoktur. Yüce Allah onları arslan suretin e yaratmıştır. Bilekleri yoğundur. Yavuz yaratılışa sahiptirler. Türklerden hiçbir kişinin ve hiçbir cemaati gözü asla yılmaz. Kıtık içerisinde çöl şartlarında yaşamaya dahi alıştırlar. Baskınlarla elde ettikleri nesnelerden büyük zevk alırlar. Avcılıkta ve ev av hayvanının izini sürmekte mahirdirler. Sabır dereceleri yüksektir. Yorulmuş ve takatleri kesilmiş olsa bile altlarındaki ata sürerler ve dağların tepelerine dahi çıkarlar. Tehlikelere atılmak ve yolu izi belli olmayan yerlere gitmekten mutluluk duyarlar. Türklerin tabiatlarındaki şeref ve himmetler o kadar büyüktür ki bu yüzden gazâyı kendilerine farz kılmışlardır. Esir alınsalar bile yeme, içme, giyme ve binmede efendilerinden asla aşağıda yer almazlar.”* Ebu'l-alâ b. Hassul'un Tuğrul Bey'e sunduğu bu risale

⁴⁰⁸ İbnü't-Tıktaka, El-Fahrî, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul Bilge Kültür Sanat, , 2016, s. 205-206

Selçuklu Türklerinin karakteristik özelliklerini ifade etmesi bakımından kıymetli bilgiler içermekte ve döneme ışık tutmaktadır.⁴⁰⁹

Selçuklu ailesinin iktidarlarına meşruiyet kazandırma hususunda köken meselesini gündeme getirmeleri siyasî ve askerî başarılarına doğru orantılı olarak konu edinilmeye başlanmıştır. Ailenin bilhassa devletin genişleme politikasına ilave olarak zaman içerisinde hâkimiyet altına aldıkları topluluklar üzerindeki iktidar ve otoritelerini arttırmak için efsanevî bir ata ve soya atıfta bulundukları görülmektedir. Özellikle de Türklerin efsanevî atalarından kabul edilen Alp Er Tunga veya Şehnâmede ifade edilen diğer bir adlandırmayla meşhur Turan hükümdarı Afrasiyab'a dayandırdıkları görülmektedir.⁴¹⁰

Allah tarafından seçildiğine inanılan ve sadece siyasî değil dinî yani kut merkezli iktidar sahibi de olan Selçuklu hanedan mensuplarının geleneksel Türk hanedan anlayışına uygun bir şekilde kanları da kutsal kabul edilmiştir. Bu sebeple aileden birisinin kanının dökülmesi hanedanın kutsiyetine ve ilahi vasıflarına karşı büyük bir suç olarak görülmüştür. Başta taht kavgaları olmak üzere hanedan mensuplarının kanının dökülerek öldürülmesini önlemek için azami gayret sarf edilmiştir. Taht kavgaları sonucu öldürülmesi gereken hanedan mensupları kan dökülerek değil boğularak veya gözlerine mil çekilerek öldürülmüştür. Nitekim Tuğrul Bey isyanı sonrası bertaraf ettiği İbrahim Yınal'ı yayının kirişi ile boğulması emrini vermişti. Melikşah da mağlup ettiği amcası Kavurd'u ilk olarak “*nesebi zayi etmem*” diyerek öldürmekten çekinmiş fakat veziri Nizamü'l-Mülk'ün ikna çabaları sonucu amcasını boğdurarak öldürtmüştür. Kavurd'un çocuklarının da gözlerine mil çekilmiştir.⁴¹¹ Yayın kirişi ile boğdurarak öldürme ve gözlere mil çekme Selçuklu tahta kavgaları sonucunda sıklıkla yaşanan uygulamalardan birisidir. Taht kavgaları sonucunda hanedan mensuplarının kanının akıtılmaması için Selçuklu hükümdarlarının özel çaba harcadığı görülmektedir. Bu düşüncenin arkasındaki esas neden şüphesiz hanedanın ilahi vasıfları ve hanedan üyelerinin kanlarının kutsal kabul edilmesidir. Bilhassa bu davranış Selçuklu ailesinin soyunun asil olduğuna dair olan inancın bir gereğidir.

⁴⁰⁹ Ebu'l-alâ b. Hassul, “Tafdil el-Etrak alâ sâir el-ecnâd ve menakıb el-hazarat el-aliyyet el-sultâniyye”, haz. Abbas Azzavî, çev. Şerafeddin Yaltkaya, Belleten, Cilt. 4, Sayı. 14-15, s. 235-266.

⁴¹⁰ Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (Haz. Muharrem Ergin), İstanbul, Tercüman Yayınları, 2000, s. 82.

⁴¹¹ Cüneyt Kanat, Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, İstanbul, Küre Yayınları, 2017, s. 62-65.

Selçuklu hükümdarlık anlayışının beslendiği kaynaklar hususunda bölgede önemli bir medeniyet birikimi yaratmış olan İran ve Arap-İslâm siyaset geleneği ile hâkimiyet anlayışlarından da bahsetmekte yarar vardır. Selçuklu hükümdarlarının devletin kuruluşundan sonra hem bürokrasi alanında hizmetine giren İranî unsurların etkisiyle hem de Abbâsî halifeliği ile kurulan ilişkiler neticesinde bu iki kadim medeniyetin siyasî geleneğinden beslendiği görülmektedir. Bu medeniyetlerden Selçuklulara başta merkez ve taşra teşkilatları olmak üzere önemli bir kurumsal yapının intikali ettiği görülmektedir.

Selçuklu hükümdarlarının İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde var olan “*kut*” anlayışı çerçevesinde hükümdarlığın Tanrı tarafından kendilerine verildiğine inandıkları görülmektedir. Selçuklu hükümdarlarının kadim Türk kut anlayışı ile Abbâsî halifeleri tarafından kullanılan ilahi nitelikli unvan ve tanımlamaları birleştirdiği görülmektedir. Selçuklu sultanları kendilerini kut anlayışının bir ifadesi olarak “*zillullah-i fi'l-arz*” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) olarak nitelendirmişlerdir. Selçuklu hükümdarlarının başta fermanlar olmak üzere önemli yazışmalarda bu adlandırmayı kullanmışlardır. Nitekim buna benzer “*hodâvegân-i rûy-i zemin*” (dünyanın hâkimi), “*hodâvend-i âlem*” (kainatın hükümdarı), “*pedîşâh-ı Benî Âdem*” (Adem oğullarının padişahı), “*Meliku'l-Meşrik ve'l-Mağrib*” (Doğunun ve Batının hükümdarı), “*sultan-ı a'zam*” (en büyük sultan) gibi unvanları kullandıkları görülmektedir. Bu unvanlar Selçuklu hükümdarlarının iktidar gücü, hâkimiyetlerinin genişliği, otorite ve şahsi güçleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hâkimiyetin Tanrı tarafından kendilerine verildiğini düşünen Selçuklu sultanları bu niteliklerini halka karşı göstermek ve meşruiyetini arttırmak için sıklıkla kullanmaktadır. Birçok belgede kendilerinin halkı korumak için Tanrı tarafından görevlendirildiğini dile getirmektedirler. Selçukluların bilge veziri Nizamü'l-Mülk’ün de hükümdarın ilahi vasfının önemine dikkat çektiği bilinmektedir. Nitekim kaleme aldığı Siyerü'l-mülûk (Siyâsetnâme) adlı eserinde Allah’ın her zaman halktan birilerini seçtiğini, onu şöhrete kavuşturduğunu ve ona hükümdarlık özellikleri bahşederek yeryüzüne gönderdiğini ifade etmektedir. Keza Nizamü'l-Mülk’ün Melikşah’ın iktidarı ile ilgili dünyaya hükmetme hakkının ona Tanrının takdiri ile verildiğini söylemektedir.⁴¹²

⁴¹² G. M. Kurpalidis, Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020, s 71-72.

Nizâmü'l-Mülk eserinde Selçuklularda hükümdarın sahip olduğu ve taşıması gereken özellikler ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Hükümdarın Allah tarafından yetkilendirilmesine ilave olarak hükümdarın siyasî iktidarı kazanması için yetenekli olması gerektiğini belirtir. Nizamü'l-Mülk'e göre sultanlık hem ilahi hem de ırsîdir. Ünlü vezir hükümdar babadan hükümdar çocuk doğacağını düşünür. Hükümdarların meşruiyet kaynağının üç temele dayandırır. Bunlardan ilki ilahî meşruiyet, ikincisi kazanılan iktidar ve otorite üçüncüsü ise asalet veya soydur. Hükümdarın halka karşı doğrudan doğruya bir sorumluluğu yoktur fakat ülkenin huzur ve refahından tek sorumlu hükümdardır. Sultan siyasî icraatlarında halka karşı sorumluluk duymayabilir. Nizâmü'l-Mülk hükümdarın yalnızca kutu ona veren Allah'a karşı sorumluluğu vardır ve ahirette yaptıklarının hesabını Allah'a verecektir. İdareciler sultana, sultan ise Allah'a karşı sorumludur. Hükümdarın siyasî, askerî, manevî, iktisadî ve dinî yükümlülüklerinin üzerinde duran Nizâmü'l-Mülk bu yükümlülüklerin yerine getirildiği takdirde hem Allah'ın hem de halkın rızasının kazanılacağından bahseder.

Daha genel anlamda ifade etmek gerekirse Nizamü'l-Mülk'ün eserinde yer alan hükümdarın vasıf ve özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Asil bir soya sahip olmak,
2. Akıllı ve bilgili olmak,
3. Adil olmak, boş yere kan dökmek ve zalim olmamak,
4. Siyaset sahibi olmak özellikle de ihtiyatlı ve tedbirli davranmak,
5. Uyanık ve zeki olmak,
6. Cömert olmak,
7. Dürüst olmak ve doğruluktan ayrılmadan iyilikte bulunmak,
8. Aceleci olmadan sabırlı ve kararlı olmak,
9. İyi huylu ve merhametli olmak,
10. Nefsine hâkim olmak,
11. Mağrur ve kibirli olmamak,
12. Takva sahibi olmak.⁴¹³

⁴¹³ Erkan Göksu, Kutadgu Bilig'e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 54-56.

Muhtelif Orta Çağ yazarlarının eserlerinde Selçuklu hükümdarlarının ilahi kaynağı ve misyonu ile ilgili önemli bilgiler bulmak mümkündür. Er-Râvendî eserinde Selçuklu hükümdarlarını anlatırken onların güçlerinin Allah'ın yardımı ile arttığını kaydeder ve onlar için Allah'ın yeryüzündeki vekilleri tanımını kullanır. Selçuklu sultanı Sancar adına hazırlanan bir eser olan Atebetü'l-Ketebe'de yer alan belgelerde Selçukluların İslâmiyet için yaptıkları nedeniyle diğer bütün hükümdarların onların vasalı ve köleleri olduklarını belirtilmektedir.⁴¹⁴

Selçuklu hükümdarları Sünnîliğin önemli bir temsilcisi olarak kendilerini görmektedir. Özellikle de Abbâsî halifesi ile kurdukları ilişkiler ve halife tarafından kendilerine verilen unvan ve yetkilerden hareketle din ve dünya işlerinde halifenin yegâne yardımcısıdır. Selçukluların Abbâsî halifesini himâye etmeleri neticesinde halifelik birkaç yüzyıl daha yaşamaya devam etmiştir. Selçuklu hükümdarları İslâm dünyasının siyasî önderi olmuşlar ve dünyevi iktidarın tek temsilcisi olarak büyük bir iktidar elde etmişlerdir. Abbâsî halifesi ise sadece dinî önder olarak kalmıştır.⁴¹⁵ Selçukluların Tuğrul Bey döneminden itibaren muhtelif konularda halife adına karar vermeleri ve halifeye danışmadan şahsi politikalarını tatbik etmeleri dikkate değerdir. Bilhassa Selçuklu hükümdarlarının Abbâsî hilâfedinin merkezi olan Bağdat'ta bile halifeden bağımsız hareket etmeleri bunun en büyük göstergelerinden kabul edilebilir. Bu uygulama ve politikalar Selçukluların tabiri caizse hilâfete de bir nebze ortak oldukları söylenebilir. Aynı zamanda Selçuklu sultanı ile Abbâsî halifesi birbirine muhtelif konularda bağımlı görünmektedir. Selçuklu hükümdarları dinî meselelerde halifeye bağlı, halife ise siyasî meselelerde Selçuklu hükümdarlarına bağlıdır.⁴¹⁶

Selçuklu hükümdarlarının yayınladığı ferman ve söylediği sözler kanun hükmünde kabul edilmektedir. Hükümdar aynı zamanda yegâne kanun koyucudur. Hükümdarın sahip olduğu yetkilerin sınırsız olduğu görülse de kararlarının büyük divan başta olmak üzere hatunlar, ulemâ ve vezirler tarafından tartışıldığı da görülmektedir.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Kurpalidis, a.g.e, s. 74.

⁴¹⁵ László Rásonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983, s. 60.

⁴¹⁶ M. Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2012, s. 280.

⁴¹⁷ A. Yaman, Eda A. Arslan, Cihân Arslan, "Selçuklu Devleti'nin Yönetim Yapısı", KUBD, Cilt. 40, s. 157-171.

Selçuklu hükümdarlarının Abbâsî halifesi tarafından kendilerine ihsan edilen unvanlar dışında devlet içerisinde de taşıdıkları veya ihsanda bulundukları unvanlar bize onların hükümdarlık anlayışları hususunda önemli bilgiler vermektedir. Selçuklu hükümdarlarının başlangıçta Oğuz devletinin siyasî kimliğinin izinden giderek "Yabgu" unvanı aldıkları görülmektedir. Hükümdar dışındaki hanedan üyeleri ise "Yinal", "İnanç" ve "Bey" unvanlarını kullanmaktadır. Fakat ilerleyen süreçte Müslüman devlet ve hanedanlarla kurdukları temaslar neticesinde "Sultan", "Emir" ve "Melik" unvanlarını kullandıkları da görülmektedir.

Bu unvanlar içerisinde yer alan "Sultan" unvanının tarihte başka devlet ve hükümdarlar tarafından da kullanıldığı bilinmektedir ve köklü bir geleneğin taşıyıcısı olan bir unvandır. Fakat bu unvanın siyasî bir unvan olarak kullanılıp yaygınlaşması Selçuklular zamanında olmuştur. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 1043 yılında Hemedan'da bastırdığı parada bu unvan "*es-sultânü 'l-muazzam*" şeklinde kullanılmıştır. Nitekim Tuğrul Bey'in kullandığı sultan unvanı daha sonraki süreçte Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından da "*sultânü 'l-meşrik ve 'l-mağrib*" şeklinde onaylanmıştır. Sultan unvanının Selçuklu hanedanı mensupları tarafından en çok kullanılan ve benimsenen unvan olduğu görülmektedir. Bilhassa Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Selçuklu hükümdarları da bu unvanı sıklıkla kullanmışlardır. XI. ve XII yüzyıla gelindiğinde ise sultan sözcüğünün Farsça kökenli bir unvan olan "şah" ile birleşerek "*sultanşah*" şeklinde kullanılmaya başlandığı da görülmektedir.⁴¹⁸

Selçuklu hükümdarlarının kullandığı sultan unvanına yeni bir tanım verdikleri ve anlamını farklı bir boyuta taşıdıkları görülmektedir. Selçukluların bilhassa bu unvanı halifenin siyasî ve manevi otoritesinin bir muadili olarak kullandıkları dikkat çekmektedir.⁴¹⁹ Selçukluların bu niyetlerinin arkasında yatan esas nedenin ise İslam dünyasının dinî ve siyasî otoritesinin yeniden düzenleme düşüncesi olması muhtemeldir. İktidarlarının ilk yıllarında Abbâsî Devleti ile ikili bir sultan-halife otoritesini hedefleyen Selçuklular zaman içerisinde güçlerini arttırarak Abbâsî halifeliklerinden dinî ve siyasî pek çok şey daha talep ettiler ve istediklerini aldılar.

Selçuklu hükümdarlarının aldıkları manevi unvanlara ek olarak onların maddi alametleri olarak ifade edilebilecek sembollerin varlığı söz konusudur. Hükümdar

⁴¹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan", DİA, Cilt. 37, (2009), s. 496-497.

⁴¹⁹ Tor, a.g.m, s. 533.

olmanın bir gereği olarak saray, taht, yüzük, hilat, taç, sancak, nevbet, saltanat çadırı, sikke, tuğra, arma ve çetr gibi maddi alametler olarak ön plana çıkmaktadır. Bu maddi semboller hükümdarın hâkimiyetini ve iktidarını temsil eden işaretlerdir. Bu işaretler halkın nezdinde hükümdarın bağımsızlığının, otorite ve iktidarının birer maddi göstergeleridir. Bu maddi alametlere ilave olarak özellikle de hükümdarın karizmatik şahsiyeti ile birleşen ok, yay, kılıç ve kalkan gibi önemli sembollerin varlığı da söz konusudur. Her devletin karakterini ve bağımsızlığını simgeleyen kendisi ile özdeşleşen bayrağının varlığı bilinmektedir. Selçuklularda da bayrak oldukça önemlidir. Selçuklu Devlet’inde iki çeşit bayrak görülmektedir. Bunlardan biri hükümdar sancağı diğeri ise “*ukab*” adı verilen ve Abbâsî halifesini temsil eden sancaktır.⁴²⁰

Selçuklu hükümdarları ve hanedan mensupları zaman zaman taht kavgaları ve isyanlarla karşı karşıya gelmiş olsalar da hükümdarların ekseriyetinin aileye ve ailelerinin soyuna dair büyük bir hürmetleri olduğu anlaşılmaktadır. Keza eski bir Türk an’anesi olan atalar kültü çerçevesinde atalara ve aile büyüklerine duyulan saygının bir neticesi olarak hükümdarlar aile büyüklerinin mezarlarını ziyaret etmiştir. Bu gelenek Selçuklulardan önce Türk devletlerinde hükümdarlar tarafından tatbik edilmiş bir hükümdarlık geleneğidir. Selçuklular da bu hükümdarlık geleneğini devam ettirmişlerdir. Selçuklu Devleti’nin kuruluş döneminde hükümdarların atalarının mezar ziyaretlerine dair tarihi kaynaklarda bilgi bulunmamasına rağmen böyle bir geleneğin varlığı ve uygulandığı muhtemel görünmektedir. Keza tarihi kaynaklarda Sultan Alp Arslan’ın Mangışlak Seferi sonrasında atası Selçuk Bey’in mezarını ziyaret etmiştir.⁴²¹ Aynı şekilde Melikşah’ın da atalarının mezarını ziyaret ettiği görülmektedir.⁴²² Bu iki önemli hükümdarın kadim geleneği tekrar ihya ettikleri düşünülse de önceki hükümdarların bu geleneği uygulamadıkları sonucu çıkmaz.

⁴²⁰ Erdoğan Merçil, Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 123-229.

⁴²¹ Cihân Piyadeoğlu, Sultan Alp Arslan Fethin Babası, İstanbul, Kronik Kitap, 2021, s. 104-108.

⁴²² Erdoğan Merçil, “Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti”, IX. Türk Tarih Kongresi, (1988), s. 658-665.

3.3. GAZA VE CİHAD

Gazâ ve Cihad kavramları Orta Çağ Müslüman Türk devletlerinde önemli bir yer tutar. Sözlükte "*düşmanla savaşmak*" olarak ifade edilen gazâ kelimesi X yüzyıldan itibaren Türkmen boylarının hem askerî motivasyon hem de meşruiyet unsuru olarak telakki ettikleri faaliyetir denilebilir. Türkmenlerin sahip olduğu bu motivasyon İslâmiyet'i yaymak, nüfuz alanlarını genişletmek ve Allah uğruna cenk etmek şeklinde tanımlanabilir.⁴²³ Nitekim gazânın İslâm hukukunda karşılığı olan ve Kur'anî bir temele dayanan cihad ile birlikte anlam birliği gösterdiği görülmektedir. Arapça "*cehd*" kökünden gelen cihad, İslâmî literatürde güç ve gayret sarf etmek, düşmanlarla mücadele etmek ve İslâmiyet'i yaymak olarak tanımlanmıştır.⁴²⁴ Gaza yapan ve bu uğurda canını ortaya koyan kimselere ise gazi denilmektedir. Gazi kavramının İslâmiyet öncesi Türk topluluklarında yaygın olarak kullanılan kahramanlık ve cesaret gibi anlamlara gelen "*Alp*" kelimesi ile kullanıldığı ve benzer manaları taşıdığı görülmektedir.⁴²⁵ Alp tanımlaması Selçukluların mensubu olduğu Oğuz Türklerinde sıklıkla kullanılan unvanlardan birisidir. Keza "*Alp*" unvanının Selçuklu devletlerinde resmi bir unvan ve ad olarak da kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Selçuklular "*Gazi*" unvanını da birçok yerde unvan olarak kullanmışlardır. Selçuklu Devleti'nin önemli hükümdarlarından biri olan Malazgirt Fatihî Alp Arslan'ın ismi de bunun önemli bir delilidir.⁴²⁶

Selçuklulardan önce anlam kazanan ve varlık bulan bu iki kavram ekseriyetle İslâm devletleri ile Bizans arasında yapılan mücadeleleri tanımlamak için gazâ olarak nitelendirilmiştir. Keza sonraki yıllarda İran coğrafyasında meydana gelen gayrimüslim (Şamanist ağırlıklı) Türkler ile Müslüman Türkler arasındaki mücadeleler de gazâ olarak nitelendirilmiştir. Daha genel bir manada ise Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında cereyan eden askerî hadiselerin tümü Orta Çağ Türk devletlerinde gazâ olarak tanımlanmıştır.⁴²⁷

⁴²³ Cemal Kafadar, "Gazâ" DİA, Cilt. 13, (1996), s. 427-429.

⁴²⁴ Ahmet Özel, "Cihad", DİA, Cilt. 7, (1993), s. 527-531.

⁴²⁵ Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012, s. 289-299.

⁴²⁶ Fuad Köprülü, "Alp", DİA, Cilt. 2, (1989), s. 525.

⁴²⁷ Yinanç, a.g.e, s. 19-35.

Gazâ faaliyetlerine katılanların ekseriyetle yeni Müslüman olan Türkler olması dikkat çekicidir. Bu mefhum bilhassa tarih boyunca Türkler arasında taraftar bulmuştur. Türkler tarafından gazâ ve cihadın benimsenmesinin arkasında yatan nedenin sadece dinî olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. İslâmiyet öncesinde de umumiyetle yağma ve talan ile ekonomik geçimini sağlayan göçebe Türklerin bu politikalarının İslâmiyet ile birlikte gazâ adı altında dinî bir kimliğe bürünmesi muazzam bir imkan yaratmıştır diyebiliriz. Nitekim 11. yüzyıldan itibaren Horasan ve Maverâünnehir'den kopup gelen Türkmenlerin en büyük gayesi gazâ faaliyetlerine katılmak olduğu görülmektedir. Nitekim daha önceki devirlerde Abbâsî halifelerinin savaşçılık meziyetleri ile ön plana çıkan Türkeri gazâ ile memur ettiği bilinmektedir.

Özellikle de hem devlet nezdinde hem de halk tarafında karşılığı olan bu iki kavram dinî dayanağı, felsefesi ve manası itibarı ile Orta Çağ Türk aşiret ve boylarının yaşam kaynağını, devletlerin ise öncelikli politikasını teşkil etmektedir. Selçuklu ailesinin Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılarak Cend'e gelmelerinin akabinde başta siyasî ve ekonomik nedenlere bağlı olarak kabul ettikleri İslâmiyet'in onlara kazandırdığı bu iki misyon Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sağlayan en temel psikolojik motivasyonlardan biri olmuştur. Gazâ ve cihad mefhumlarının tarihte devlet kurucu etkisinin en somut örneği Selçuklular olmuştur. Selçuklular Maverâünnehir ve Horasan'a gelişlerinden sonra siyasî olarak gazâ ve cihad'a sarılarak yaşamaya çalışmışlardır. Özellikle de ataları Selçuk Bey'in gazi unvanını alması Selçukluları gazâ ve cihadla kendilerini özdeşleştirmelerinin ve diğer topluluklar tarafından bu şekilde anılmalarını sağlamıştır. Gazâ yapmak ve gazi olmak kişiler için bir iktidar göstergesi olan ayrıcalıklı bir kazanımdır. Birey, aşiret veya devletlerin sahip olduğu Gâza ruhu Türk tarihinde özellikle de Selçuklularda görüldüğü gibi devlet kurucu bir aksiyondur. Kendileri de birer gazi olan Selçuklu hükümdarları devlet yöneticisi olarak da bunu bir politika olarak benimsemişlerdir.

Selçukluların yükselişlerinde ve büyük bir imparatorluk haline gelmelerinde dayandıkları bu temel onlara hâkimiyet alanlarını genişletme imkanı tanımıştır. Selçukluların sürdürdüğü gazâ ve cihad politikası yeni bölgelerin fethini ve bu toprakların hâkimiyetleri altına girmesini kolaylaştırarak Selçuklu iktidarını güçlendirmiştir. Nitekim devlet sadece hâkimiyet alanlarını genişletme hususunda değil zaman zaman ortaya çıkan Oğuz göçü ve Türkmen meselesinin çözümünde de

gazâ ve cihad politikasından yararlanmıştır. Özellikle Türkmenlerin Anadolu'ya yönelik harekete geçmelerini sağlamak devletin onlara verdiği gazâ ve cihad misyonu ile olmuştur. Nitekim Anadolu'nun fethini ve Türkleşip İslâmlaşmasını sağlayan eylemlerin temeli bu ideolojiye dayanmaktadır.⁴²⁸

Selçuklu hükümdarlarının bir devlet kurucusu olarak tarih sahnesine çıktıklarında ataları Selçuk Bey'den ziyade İslâm dünyasında “*gazi sultan*” olarak büyük bir üne sahip olan rakipleri Gazneli Mahmud'un varlığını görüyoruz. Mahmud gerçekten de başta Hindistan'a yaptığı seferler, saltanatının ihtişamı ve halife tarafından kendisine verilen unvanlar göz önünde bulundurulduğunda bu yüzyılda “*gazi hükümdarlığı*” kavramını şahsında karizmatik bir iktidara dönüştürmüş yegâne kişiydi. Nitekim Selçuklu hükümdarlarının da devletlerinin kuruluş sürecinde Gazneli Mahmud'un sahip olduğu bu rol modelin etkisinde kalmışlardır. Nitekim Selçuklu sultanları çok kısa bir sürede Gazneli Mahmud'un sahip olduğu bu ün ve şöhreti açacak ve İslâm dünyası nezdinde gazi sultanlığın en önemli örneği olarak gösterilecekti.⁴²⁹

3.4. DİNİ SİYASET

Selçukluların Müslüman bir devlet olarak izledikleri dinî siyaset onların iktidar anlayışları ve dinî aksiyonları ile ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Selçukluların öncelikli olarak Oğuz Yabgu Devlet'inden ayrılarak göç ettikleri Cend'de Müslüman olmaları onların hayatında en büyük dönüm noktasını oluşturur. Göç ettikleri coğrafyada Müslüman çoğunluğun yaşaması ve burada yaşam alanı bulabilmek için bir strateji olarak din değiştirme siyaseti izledikleri aşıkardır. Nitekim İbnü't-Tıktaka Selçukluların İslâmiyet'i kabul ederek bölgede bulunan Müslümanların yardımlarını elde etmeyi arzuladıklarını ve kendilerine otlak ile yerleşecekleri yerler tesis etmek için İslâmiyet'i kabul ettiklerini ifade etmektedir.⁴³⁰ Fakat onların yeni dine girişleri sadece politik bir hamle olmayıp hanedan ve maiyetindeki toplulukla beraber büyük bir dinî dönüşüm yaşamak istedikleri de görülmektedir. Nitekim Müslümanlığı kabul ettikten sonra bölge valisinden bir din görevlisi talep ederek İslâm dininin kaide ve

⁴²⁸ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 35-90.

⁴²⁹ Ali Anooshahr, Gazi Sultanlar ve İslâmın Sınırları, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021, s. 97-117.

⁴³⁰ Seyfullah Kara, Selçuklular'ın Dini Serüveni, İstanbul Şema Yayınları, 2006, s. 75.

inanç hususiyetlerini öğrenmek istemeleri onların bu yeni dine karşı hassas olduklarının ve gerçekten bu din bağlanmak istediklerinin önemli bir göstergesi olmuştur. Selçukluların İslâmiyet'i kabul edişleri sonrası hızlı bir şekilde gazâ ve cihad faaliyetlerine katılmaları ağırlıklı olarak ekonomik ve siyasî gerekçelerle olmuş olsa da bu etkinliklerinin arkasında manevi motivasyonun olduğu da şüphesizdir.

Selçuklu hükümdarları ve bürokratları sadece siyasî ve dinî meşruiyet için değil 1040 yılındaki Dandanakan savaşından önce de Türkmenler ve yağmacılık gibi çeşitli vesileler ile Abbâsî halifesi ile ilişkiler kurmuştur. Fakat Selçukluların Sünniliğin yegâne temsilcisi Abbâsî halifesi ile kurdukları ilişkinin dinî bir siyaset olarak ortaya çıkıp devam etmesi Dandanakan Savaş'ından sonra olmuştur. Selçuklu Türkleri Abbâsî halifesi ile ilişki kurarak halifenin şahsından hem iktidar meşruiyetlerini dayandıracakları unvan ve ihsanlar almak için hem de İslâm dininin yeryüzündeki tek temsilcisi halifenin koruyucusu ve himâyecisi olmaya namzet olduklarını beyan etmek için temas kurmuşlardır. Bilhassa erken dönemde kurulan bu ilişkilerinden sonra Selçuklular ile Abbâsî halifeliğinin ilişkisi Selçukluların tasavvur ettiği bu dinî siyaset çerçevesinde cereyan etmiş, Selçuklu devleti Sünnî İslâm'ın ve Abbâsî halifesinin koruyucusu ve askerî gücü olmuşlardır. Bu süreç Bağdat'ın Selçukluların mücadelesi ile Büveyhî ve Fatımî tehlikesinden kurtarılması sonrası artık doruk noktasına ulaşmış ve Abbâsî halifesi İslâm dünyasının sadece dinî temsilcisi olarak kalmıştır. Selçuklular ise tarihte ilk defa Müslüman bir Türk devletinin erişebileceği en yüksek makama erişmişlerdir. Bu makam şüphesiz bütün Müslümanların ve Doğu ile Batı'nın dünyevi hükümdarı ve temsilcisi olma makamıdır. Selçukluların Cend'de başlayan dinî siyasetleri izledikleri başarılı askerî ve siyasî hamlelerle kısa bir sürede amacına ulaşarak zirve noktasına çıkmıştır.

Selçukluların dinî siyaseti hususunda İslâmiyet'i kabul edişleri, Abbâsî halifesi ile kurdukları ilişki ve İslâm uygarlığının dünyevi temsilcisi olma makamına erişmeleri haricinde bu bölümde üzerinde durmamız gereken diğer hususlar ise onların devlet içerisinde halk ve dinî gruplara yönelik izledikleri dinî siyaset ve yaklaşımdır. Dönem tarihçileri Selçukluların mezhebi ile ilgili Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ve Hanefi mezhebine mensup olduklarını kaydetmiştir. Nitekim devlet politikası olarak tesis edilen eğitim kurumlarında dinî öğretim hususunda da Hanefi eğitim destekledikleri ve Hanefiliğin yayılmasına gayret gösterdikleri dikkat çekmektedir. Fakat Selçuklu

iktidarı sadece Hanefiliğe değil genel olarak bütün Sünnî mezheplere karşı olumlu bir yaklaşım sergilemişler ve Sünnîliği bir devlet dinî olarak yaşatmaya çalışmışlardır.⁴³¹

Selçukluların dinî siyasetlerinin en önemli gayelerinden birisi de şüphesiz hak mezhep ve Allah'ın ile peygamberin gerçek yolu olduğuna inandıkları Sünnîliği yeryüzünde hâkim kılmaktır. Selçuklular birçok dinî ve mezhebî buhranın varlık gösterdiği, Sünnî inanın etkinliğini yitirdiği bir dönemde Sünnîliğe sahip çıkmışlardır. Selçukluların halifeyi ve Sünnî inancı himâye etmeleri neticesinde halifelik müessesesi ve Sünnî inanış yaşamaya devam etmiştir. Şii düşüncenin hem siyasî hem de dinî etkinliğini arttırdığı bu dönemde Selçukluların izlediği Sünnîlik eksenli siyaset söz konusu olmasaydı muhtemelen Abbâsî halifeliği tamamen ortadan kalkacak ve Sünnîlik de tarihe karışacaktı.⁴³²

Selçukluların Şii düşüncenin ağırlıklı olarak hâkim olduğu İran coğrafyasında Sünnîliği neden benimsedikleri hususunu ele almakta da yarar vardır. Öncelikli olarak ifade edilmesi gereken şey Selçuklulardan önce Sâmânîler'in Maveraünnehir bölgesinde hâkim olmaları ve hâkimiyet yılları boyunca bu bölgede önemli bir Sünnî geleneğin ve dinî düşüncenin kökleşmesine imkan tanımalarıdır. Sâmânîlerin himâyesinde bu coğrafyada yaşam alanı bulan Hanefilik, Sâmânîlerin ardından Selçuklulara kadar yaşayarak ve yaygınlaşarak gelmiştir. Sâmânîlerin Hanefi kökenlerine ilave olarak bu dönemde İslâm dünyasının en büyük temsilcisi olan ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak ifade edilen Abbâsî halifesinin de Sünnî olması Selçukluların bu mezhebi benimsemelerinde önemli bir etkidir. Selçukluların Hanefi mezhebine olan yakınlıklarının siyasî gerekçelerine ilave olarak bireysel ve manevi gerekçeleri de zikretmekte fayda vardır. Bu mesele ile ilgili olarak bahsetmemiz gereken husus Selçukluların diğer İslâmî mezheplere nazaran daha rahat yaşama imkanı tanıyan ve şahsi özgürlüğe daha fazla değer veren Sünnîliği tercih etmeleri onların geleneksel Türk inanç hürriyetleri ile ilgili görünmekte ve de bağdaşmaktadır. Nitekim Hanefi mezhebinin kadınlara ve gayrimüslimlere yönelik daha müsamahakar olması ve toplumların kadim gelenekleri olan örf ve adetlere karşı tutucu bir felsefeye sahip olmaması da önemli bir etken olmalıdır.⁴³³

⁴³¹ Ahmet Ak, Selçuklular Döneminde Maturidilik, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019, s. 48.

⁴³² Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 29-33.

⁴³³ Ocak, a.g.e, s. 51-83.

Selçuklu devletinin hâkimiyet alanı altında muhtelif ırka ve inanca sahip insanların yaşadığı bilinmektedir. Bu sebeple Selçuklu topraklarında diğer mezhepler ve inançlar hakkında da bilgi vermek ve Selçuklu devletinin onlara yönelik izledikleri politikalardan da bahsetmek gerekmektedir. Selçuklu topraklarının doğu kesimlerinde Hanefiliğin ağırlıklı bir etkisi görülürken ülkenin batı tarafında Şâfiî ve Hanbeli mezheplerine mensup insanların ağırlıklı olarak yaşadığı bilinmektedir. Fakat Selçukluların İran topraklarında belirli şehirlerinde Şii düşünce mensuplarının çoğunluğu da dikkat çekicidir. Özellikle Şii mensuplarının belirli şehirlerde toplandığı ve yaşadığı görülmektedir. Kum, Kaşan, Save, Rey ve Ave gibi şehirlerde çoğunluk Şiilerden oluşmaktadır. Selçuklu topraklarında Harzm bölgesinde ise Mu'tezile ekolüne mensup insanların ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Selçuklu devletinin merkeze uzak taşra bölgelerinde yaşayan başıbozuk Türkmenlerin inanç sistemlerinin ise daha farklı bir anlayışla şekillendiği görülmektedir. Merkeze uzak kırsal alanlarda hayatını sürdüren Türkmenlerin ise sufilik karışımı bir İslâm yorumu benimsedikleri dikkat çekicidir. Geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan bu Türkmen aşiretlerin kitabî bir anlatı sunan fıkıhçılardan ziyâde eski inanç geleneklerinde mevcut olan "*kam*" ve "*ozan*" benzeri sufilere daha yakın bir dinî anlayış geliştirdikleri görülmektedir.⁴³⁴ Zaman zaman mevcut iktidar ve devlet idaresi ile ters düşen bu sufi zümrelerin Anadolu coğrafyasına göç etmek zorunda kaldıkları ve bu toprakların Türkleşip İslâmlaşmasında etkili oldukları görülmektedir.

Devletin kuruluş aşamasından sonra Sünnîliği bir devlet politikası olarak benimsenmesi ve Selçukluların Abbâsî halifesinin koruyucusu olmaları doğal olarak Şii düşünceye ve Şii siyasî oluşmalara karşı da bir politika izlemeyi zorunlu kılmıştır. Nitekim Selçuklu devletinin kurulduğu dönem Şiiliğin siyasî olarak zirvede olduğu bir dönemdir. Şiiliğin siyasî olarak nüfuzunun güçlü olduğu bu dönem de Şii siyasî inanca mensup Büveyhî ve Fâtımî gibi devletler Abbâsî halifesini tehdit eder bir noktaya ulaşmışlardı. Hatta hilâfet merkezi Bağdat'ı işgal etmişler, halifeden özel unvanlar almışlar, kendi askerlerini ve valilerini hilâfet merkezinde muhtelif makamlara getirmişlerdi. Hanefiliğe hem dinî hem de siyasî olarak sıkı sıkıya bağlı Selçuklular ise tabii olarak Şii düşünce ve Şii menşei devletlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle Sâ mânî ve Gazneli gibi Sünnî inancı başarılı bir şekilde devlet

⁴³⁴ Cağfer Karadaş, "Selçukluların Din Politikası", İstem, Sayı. 2, (2003), s. 95-108.

olarak temsil eden güçlerin inkıraza uğraması neticesinde Sünnîliğin siyasal anlamdaki tek güçlü temsilcisi olarak Selçuklular kalmıştı. Selçuklular üzerlerindeki bu dinî siyasetin sorumluluğu ve Abbâsî halifesinin yardım talepleri neticesinde Şii devletler olan Büveyhîler ve Fâtımîler ile uzun mücadelelere girişmişlerdir. İki farklı mezhebe mensubiyeti bulunan ve mezheplerini siyasal olarak araçsallaştıran Selçuklular ile Şii devletler arasındaki savaşların galibi nihayetinde Selçuklular olmuş ve inkıraza uğramaya başlayan bilhassa da dinî ve dünyevi otoritesi sarsılan Abbâsî halifeliği Selçukluların himâyesi ve gayretleri ile birkaç yüzyıl daha ömrünü uzatmıştır.

Selçuklu iktidarını güçten düşüren ve hanedan mensuplarının öldürülmesine kadar varan Nizârî İsmailileri ve Batınîlik kavramı üzerinde de durmakta da yarar vardır. Selçukluları dinî siyaset hususunda en çok etkileyen, işlerini zorlaştıran ve hatta otoritelerini sarsan İsmaililerin yürüttükleri faaliyetler oldukça önemlidir. Selçuklu otoritesi için büyük bir sorun olan İsmâîliye inancı İsmail b. Câfer es-Sâdık'a nisbet edilen ve varlığını Selçuklular dönemine kadar sürdüren aşırı dinî ve siyasî eğilimli Şii koludur. Uzun yıllar Fatımî devleti içerisinde yaşam alanı bulan bu inanç sistemi bağlıları ile birlikte liderleri Hasan Sabbâh öncülüğünde İran coğrafyasında faaliyetlere başlamıştır. Zaman içerisinde de Selçuklu Devleti topraklarında özerk ve özgün bir harekete dönüşmüştür.⁴³⁵ Nizârî İsmâîlîleri'ne dinî bağlılıklarının köktenci oluşu, yüksek cesaretleri ve kolaylıkla ölümü göze almaları nedeniyle "*Haşîşîyye*" veya "*Haşhaşîler*" de denilmiştir.⁴³⁶

İsmâîlîlerin "*Seyyidina*" (Efendimiz) adını verdikleri liderleri Hasan Sabbâh ilime ve bilgiye oldukça önem veren babası öncülüğünde devrin önemli alimlerinden dersler almış ve onların rahle-i tedrisinden geçmiş bir kişidir. Fatımîlerden ayrıldıktan sonra İran coğrafyasına gelip Selçuklu topraklarında kendisine bağlıları ile birlikte faaliyetler yürüten bu radikal bilgin, Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün dikkatini çekmiştir ve daha sonra tehlikeli eğilimleri nedeniyle takip altına alınmıştır. Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, Hasan Sabbâh'ın tehlikeli fikirlerinin Selçuklu iktidarı ve devleti için problem teşkil edebileceği kanaatine varmış ve yakalanmasını emretmiştir. Fakat Nizamü'l-Mülk'ten kaçmayı başaran Hasan Sabbâh artık faaliyetlerinin odak noktasında Selçuklu iktidarını ve bürokratik taassubu alarak devlet aleyhinde

⁴³⁵ Ayşe Atıcı Arayancan, Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2020, s. 7-24.

⁴³⁶ Mustafa Öz, "Haşîşîyye", DİA, Cilt. 16, (1997), s. 418-419.

mücadeleye girişmiştir. Mücadelesinde Alamut Kalesi'ni ele geçirerek burada Selçuklular aleyhine büyük bir direniş başlatmıştır.⁴³⁷

Selçuklu hükümdarları içerisinde İsmâîli tehdidine karşı askerî kuvvetlerle karşı koymayı önceleyen ilk isim sultan Melikşah oldu. Melikşah, İsmâîlilerin yoğunlukta olduğu ve merkezleri konumunda olan Alamut'a ve Kûhistan'a iki sefer düzenlemiştir. Bu iki seferde Selçuklular istediği başarıyı gösterememişler ve başarısız olmuşlardır.⁴³⁸ Selçuklu hükümdarı Melikşah İslâm dünyası için ciddi bir problem teşkil ettiğini düşündüğü Hasan Sabbâh'a karşı mücadeleyi bu dönemde bir devlet politikası haline getirmiştir. İsmâîlilerin halka yönelik yürüttükleri propaganda faaliyetlerini önlemek ve aynı zamanda ilmi alanlarda da onlarla mücadele etmek için bir devlet politikası olarak Nizâmîye Medreseleri öncülüğünde karşı faaliyetler yürütmüştür. Selçuklu hükümdarı Melikşah, Hasan Sabbah'ı yeni bir din icat etmek ve cahil halkı kandırmakla suçlamıştır. Hasan Sabbâh ise Selçuklu devletini Abbâsî hilâfetini gasp etmek ve Nizamü'l-Mülk'ü de entrikalar çevirmekle suçlamış ve devleti tehdit etmiştir. Bâtınî düşünce mensupları olan Hasan Sabbâh bağlıları Melikşah'ın ölümü sonrası hem taht kavgaları hem de Haçlıların Selçuklu topraklarına yönelik hareketleri neticesinde zayıflamaya başlayan Selçuklu otoritesinden faydalanarak sultan Berkyaruk'u dahi yaralamışlardır. Haşhâşi hançerleri ile birçok devlet adamı ve önemli isim de hayatını kaybetmiştir. Haşhâşilerin öldürdüğü en önemli isim şüphesiz Nizamü'l-Mülk'tür. Ünlü Selçuklu veziri Hasan Sabbâh'ın bağlıları tarafından suikast sonucu öldürülmüştür. Bu teşkilatın düzenlediği suikastlar neticesinde hayatını kaybeden sadece Selçuklu veziri değil, Atbeg Mevdud, Kasımüddevle Aksungur el-Porsuki ve Şam Atabegi Börî gibi önemli isimler de hayatını kaybetmiştir. Selahaddin Eyyübi, Nureddin Mahmud Zengi ve Usame ibn Münkız gibi önemli isimler de yaralanmıştır.⁴³⁹

Davaları uğruna planlı ve programlı bir şekilde çalışan ve büyük bir teşkilatçılık başarısı gösteren Nizâri İsmâîlileri gizli yollar ile Selçuklu Devlet'inde önemli mevkilerde görevler almışlardır. Özellikle de başta devlet kademesi olmak üzere Selçuklu ordusuna, medreselere ve camilere sızmayı başarmışlardır. Devlet içerisinde

⁴³⁷ Arayancan, s. 25-35.

⁴³⁸ Bernard Lewis, Haşîşiler: Ortaçağ İslam Dünyasında Terörizm ve Siyaset, İstanbul, Sebil Yayınları, 1995, s. 40.

⁴³⁹ Muammer Gül, İslâm'ın Batını Çehresi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2016, s. 106-124.

zamanla yüksek mevkilere erişen İsmaili mensupları olduğu gibi önemli bir makamda bulunan ve sonradan Nizâri İsmailileri teşkilatına dahil olan isimlerin varlığı da bilinmektedir. Bu nedenlerden dolayı Selçuklu Devleti bünyesinde Nizâri İsmaililerinin nüfuzu oldukça güçlüydü. Devlete ve orduya sızan Nizâri İsmailileri devletin en büyük zaaflarından birisini oluşturmaktaydı. Bu kişilerin tespit edilip kontrol edilmesi ciddi bir iktidar sorunu olarak görülmektedir.⁴⁴⁰

Selçuklu iktidarı ve Hasan Sabbâh bağlıları arasındaki dinî, siyasî ve askerî mücadeleler uzun yıllar devam etmiştir. Parlak bir zekaya ve teşkilatçı kabiliyetlere sahip cesur bir kişi olan Hasan Sabbâh aynı zamanda dinî ilimlere vakıf bir kişiydi. Dinî inançlarını siyasî gaileler ile süsleyerek önemli bir iktidar ve nüfuz elde etmişti.⁴⁴¹ Hasan Sabbâh'a yönelik Selçuklu iktidarının izlediği dinî siyaset devletin en çok zorlandığı ve müşkül durumda kaldığı bir süreç olmuştur. Selçuklu iktidarı Bâtınîler'e karşı yürüttüğü mücadelede hem siyasî hem de askerî olarak oldukça yıpranmıştı. Nitekim bu mücadeleler neticesinde yorgun düşen devlet zaman içerisinde yıkılışına giden sürece girmiş oldu.

Selçuklu devletinin dinî siyaseti ile ilgili olarak hem yaşadığı dönemde hem de sonraki yıllarda sıklıkla tartışma konusu olan vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin Eş'arîlik ve Şâfiîlik karşıtı siyaseti üzerinde de durmakta yarar vardır. Ünlü Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk Kündürî aldığı kararlarda ve uygulamalarında kendi dinî düşüncesinden hareketle bir siyaset tercih etmesi ve onu uygulaması dönemin en çok tartışılan ve büyük problemlere yok açan konularından birisidir. Bu konunun açıklığa kavuşması için öncelikle Amîdü'l-mülk Kündürî'nin mensup olduğu mezhep eğilimleri ile ilgili bilgi vermek faydalı olacaktır. Eş'arî karşıtı bir siyaset izleyen Amîdü'l-mülk Kündürî'nin hangi mezhebe bağlı olduğu hususunda kaynaklar büyük bir ihtilaf içerisinde. Ebu'l-Fida, İbnü'l-Esir ve İbn Hallikân gibi önemli tarihi kaynaklarda Kündürî'nin Şâfiîlere karşı şiddet derecesinde taasup sahibi olduğunu ifade etmektedir. Kazvînî ise Kündürî'nin Şii olduğunu ifade etmektedir. el-Bündârî ise Kündürî hakkında onun Hanefi olduğunu ve Şafilîğe düşman olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴²

⁴⁴⁰ Ayşe Atıcı Arayancan, *Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2020, s. 77-78.

⁴⁴¹ Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, Cilt. 16, (1997), s. 347-350.

⁴⁴² Mustafa Demirci, "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî ve Selçuklu Dini Siyasetindeki Yeri", *SUTAD*, (2019), s. 211.

Tuğrul Bey döneminde dinî hayatta minberden Rafizilerin ve Eş‘arîlerin lanetlenmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu lanetlenme kampanyasının vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin girişimleri ile gerçekleştiği tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Selçuklu ülkesinde Şafî ve Eş‘arîlerin lanetlenmesi Nizamü'l-Mülk'ün tahta çıkışına kadar olan süreçte devam ettiği bilinmektedir. Minberde bu mezheplere ve mensuplarına lanetler yağdırılırken aynı zamanda bu Eş‘arî mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş‘arî'nin ve takipçilerinin kafir oldukları alenen söylenmiştir. Aynı zamanda Eş‘arîlere yönelik nefret sadece minberde kalmamış bu mezhebe mensup alimlerin dersler vermeleri engellenmiş ve birçoğu görevden alınmıştır. Abbâsîler döneminden itibaren devam eden Mutezili ve Eş‘arî çekişmesinin yeni kurulan Selçuklu devletine de sirayet ettiği ve devletin dinî siyasetini de etkisi altına alarak resmi bir söyleme dönüştüğü görülmektedir. Selçuklu topraklarında yaşanan mezhep kökenli dinî çekişmelerin kökeninde ekseriyetle vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin dinî taasubunun iktidar merkezli bir siyasete dönüşmesi yattığı muhakkaktır. Vezir Kündürî'nin bu siyaseti izlemesinin arkasında yatan bir diğer neden de halk tarafından çok sevilen ve bilge bir kişi olarak tanınan Eş‘arî alim Ebu Sehl'nin birgün Selçuklu vezirlik makamına kendisinin yerine getirileceğinden endişe duymasıdır. Kündürî'nin uygulamaya koyduğu dinî siyasete Hanefî olan Tuğrul Bey'de istemeden müdahil olmak zorunda kalmış ve Kündürî, Tuğrul Bey'den Eş‘arîlere karşı politika izlemek için izin dahi almıştır.⁴⁴³

Amîdü'l-mülk Kündürî'nin yürüttüğü faaliyetlerden artık iyice rahatsızlık duymaya başlayan Eş‘arîler, bu dönemde Nîşâbur'da yaşamakta olan dinî büyükleri Ebu'l-Kasım el-Kuşyeri aracılığı ile şikâyetlerini bildirmek için Tuğrul Bey'in huzuruna çıkmışlardır. Fakat Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Eş‘arîlerin şikâyetlerine karşılık olumsuz bir tavır takınmış ve yapılan görüşme bir netice vermemiştir. Ebu'l-Kasım el-Kuşyeri “*Şikâyetü Ehli's-sünne bi-hikâyeti mâ nâlehüm mine'l-Mihne*” adlı bir risale kaleme alarak yaşananları ve üzerlerindeki baskıyı anlatmıştır. Risale ikili arasında cereyan eden konuşmalardan bahsetmesi bakımından önemlidir Kuşeyri bu risalesinde Tuğrul Bey ile yaptığı görüşmeye dair önemli bilgiler vermektedir. Risaleye göre Tuğrul Bey kaçamak cevaplar vermiş, yaşananların üstünü kapatmaya

⁴⁴³ Demirci, a.g.e, s. 220-234.

çalışmıştır ve kelimî tartışmalardan anlamadığını ifade etmiştir.⁴⁴⁴ Eş‘arî büyüğü Ebu‘l-Kasım el-Kuşeyri daha sonraki süreçte Tuğrul Bey’e hitaben kaleme aldığı bir mektupta Tuğrul Bey’in ömrü için dua ettikten sonra onun sünneti ihya eden bir hükümdar olduğunu fakat meclisinde bulunan kötü niyetli kimselerin yanlış yönlendirmede bulunarak Eş‘arîleri sultanın gözünden düşürmeye çalıştıklarını anlatmıştır. Fakat İmam Kuşeyri’nin mektupları da sonuç vermemiştir. İlerleyen süreç içerisinde Eş‘arî alimler tutuklanmaya başlamıştır. Selçuklu veziri Amîdü‘l-mülk Kündürî’nin sultan Tuğrul Bey’i de kendi dinî politikasına dahil ederek izlediği siyaset sultan Alp Arslan’ın tahta çıkışına kadar devam etmiştir. Sultan Alp Arslan tahta çıktıktan sonra vezir Amîdü‘l-mülk Kündürî’yi önce yakalatıp hapsedmiş sonra da öldürtmüştür. Vezirlik makamına da Şâfiî ve Eş‘arî olan Nizâmü‘l-Mülk getirilmiştir. Vezir Nizâmü‘l-Mülk döneminde Eş‘arîler onure edilmeye başlanmış ve Nizâmiye Medreseleri’nde Şâfiî-Eş‘arî ulemâya çeşitli imkanlar tanınmıştır.⁴⁴⁵

Amîdü‘l-mülk Kündürî’nin şahsi inançlarını ve mezhep taassubunu devletin dinî siyaseti haline getirmesi ve buna yönelik politikalar izlemesi Selçukluların dinî siyaseti hususunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Amîdü‘l-mülk Kündürî’nin faaliyetleri neticesinde Selçuklu ülkesinde mezhep tartışmaları yaşanmış, birçok alim göç etmek zorunda kalmış ve Selçuklu iktidarı dinî siyaset nedeni ile eleştirilerek iktidarı tartışılır bir hale gelmiştir. Alimlerin çoğu Horasan’dan ayrılarak Irak ve Hicaz’a göç etmişlerdir. Göç eden ünlü alimler arasında Gazâlî’nin hocası Ebu‘l Me‘âlî el-Cüveynî ve Ebu‘l kasım el-Kuşeyri de göç edenler arasındadır. Sübkî’nin aktardıklarına göre göç döneminde dört yüzden fazla kadı göç etmiştir.⁴⁴⁶ Selçuklu vezirinin şahsi hırs ve ihtirası neticesinde izlediği siyaset Selçuklu topraklarında mezhep çatışmalarının ortaya çıkmasına imkan tanımıştır. Bu dönemde başlayan tartışmalar uzun yıllar İslâm alimleri tarafından devam ettirilmiş ve kelimî çalışmalara ve risalelere konu olmuştur.

Selçukluların hâkimiyet kurdukları bölgelerde sufilerin sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Nitekim İslâm sufiliğinin en önemli merkezleri zaman

⁴⁴⁴ Sabri Yılmaz, Muhammed Salim Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyri ve Şikâyetü Ehli’s- Sünne Başlıklı Risalesi", SDÜİFD, Cilt. 1, Sayı. 40, (2018), s. 203-216.

⁴⁴⁵ Ocak, a.g.e, s. 90-92.

⁴⁴⁶ İlhan Baran, Büyük Selçuklu ve Eyyûbiler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler, İstanbul, Siyer Yayınları, 2021, s. 135.

içerisinde Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş ve böylelikle Selçuklu ülkesinde birçok sufi hareket yaşam alanı bulmuş ve ortaya çıkmıştır. Selçuklu sultanları ülkelerinde bulunan sufi alimlere ve kanaat önderlerine karşı ılımlı bir politika izlemiş ve onlarla müspet ilişkiler kurmuşlardır. Tuğrul Bey Hemedan'a gittiğinde burada bulunan Baba Tahir, Şeyh Hamşad ve Baba Ca'fer gibi sufi kanaat önderlerini ziyaret etmiştir. Sufi önder Baba Tahir'in uzun yıllar abdest aldığı ibriğin kırık başını yüzük yaptığı ve onu Tuğrul Bey'in parmağına takarak memleketi eline koyduğunu ve adaletli olmasını tavsiye ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Nitekim Tuğrul Bey ile beraber hanedanın önemli bir mensubu olan Çağrı Bey'de gittiği yerlerde sufileri ziyaret etmiştir. Tuğrul Bey hükümdarlık süresince Horasan'ın piri olarak kabul edilen Ebu Sâid Ebu'l-Hayr ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Sultan Tuğrul Bey ile Çağrı Bey, büyük sûfî Ebu Said Ebü'l-Hayr'ın desteğini almak için Meyhene'ye gitmiş ve dergahında bekleyerek elini öpmüşlerdir.⁴⁴⁷ İlk Selçuklu sultanları gibi ardılları olan hükümdarlar da sufiler ile iyi ilişkiler kurmuş ve onlara karşı saygıda kusur etmeden hürmet göstermişlerdir. Bilhassa sultan Alp Arslan ve ardından Melikşah'da sufiler ile iyi ilişkiler tesis etmiştir. Selçuklu sultanlarının bu hususlara ilave olarak bürokratik kademelerde bulunan önemli devlet adamları da sufilerle iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle Nizâmü'l-Mülk sufilere verdiği destekle tanınan önemli isimlerden birisidir. Nizamü'l-Mülk'ün sufilere verdiği himâye ve destek ile onlara karşı sonsuz güven duyması nedeniyle kendisini öldüren Batınî suikastcisi dahi onun yanına sufi kılığında yaklaşarak öldürmüştür.⁴⁴⁸

Selçuklu devletinin kısa sürede hâkimiyet alanının genişlemesi ile birlikte gayrimüslimlerin sayısı da hızlı bir şekilde artmıştır. Dolayısı ile Selçukluların hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlere yönelik dinî politikaları da önem arz etmektedir. Zaman içerisinde Selçuklu devletinin hâkim olduğu coğrafyada azımsanmayacak bir gayrimüslim nüfusu yaşamaya başlamıştır. Aynı zamanda devletin batıya doğru genişleme politikaları neticesinde bilhassa Anadolu'da yaşayan Bizans, Ermeni ve Gürcüler ile kurulan ilişkiler de oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle de Selçuklu devletinin dinî siyasetini ele alırken gayrimüslimlere karşı izlenen

⁴⁴⁷ Mustafa Akkuş ve İzzetullah Zeki, "Tuğrul Bey'in Mutasavvıflarla İlişkileri", METDER, Cilt. 4, Sayı. 1, (2020), s. 34.

⁴⁴⁸ Kadir Özköse, "Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasî ve Dini Sahaya Tesiri", GÜİFD, Cilt. 2, Sayı. 11, (2014), s. 11-42.

devlet politikaları ve kurulan ilişkileri de ele almak gerekmektedir. Selçukluların Müslüman olmalarından önce İslâm medeniyeti çerçevesinde başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere gayrimüslimlerle ilişkileri düzenleyen kurallar ve kanunların varlığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Muhammed döneminden başlayarak Arapların gayrimüslimlerle kurduğu ilişkiler çerçevesinde Selçuklulara kadar fıkıh alanında gayrimüslimlere yönelik önemli bir literatür oluşmuştu. Bu hususlara ilave olarak Selçukluların hâkimiyet tesis ettikleri coğrafyada daha önce varlık gösteren Sâ mânî, Karahanlı ve Gazneli gibi devletlerin de var olan gayrimüslim siyasetleri önemli bir birikim yaratmıştır. Bütün bu birikimlerin üzerinde Selçukluların gayrimüslimlere yönelik politikaları belirginleşmeye başlamış ve bir karakter kazanmıştır. Selçuklu iktidarının gayrimüslimlere yönelik politikalarını iki kısımda ele almak mantıklı olacaktır. Birinci kısım kendi hâkimiyet alanları altında yaşamayan ve fetih edilecek bölgelerde yaşayan gayrimüslimler ile kurulan ilişkiler ve takınılan tavidir. İkinci kısım ise Selçuklu ülkesinde yaşayan gayrimüslim tebaaya yönelik takınılan tavır ve uygulanan siyasettir. Öncelikli olarak birinci kısım olarak ayırdığımız Selçukluların fetih politikaları çerçevesinde yabancı dine inanan toplumlar ile kurdukları ilişkiye değinelim. Selçukluların İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra yoğun bir gazâ ve cihad siyaseti izlediği bilinmektedir. Bu gazâ ve cihad politikası çerçevesinde Selçuklu iktidarının gayrimüslimlere yönelik katı tutumları görülmektedir. Yeni girilen dinin verdiği motivasyon ve rûştünü ispat etme düşüncesinden hareketle Selçuklular Müslüman olmayanlara yönelik askerî mücadelelere ağırlık vermiştir. Bu politika devletin kuruluşundan sonra hanedan üyeleri arasında yeni fetih edilmesi planlanan bölgelerin paylaşılması ile daha da şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Özellikle İbrahim Yınal başta olmak üzere Selçuklu hanedan mensupları gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelere yönelik önemli seferler düzenlemişlerdir. Bu askerî operasyonlar ağırlıklı olarak o bölge halkının yeni bir dine davet etmekten ziyade ganimet elde etmek ile ilgilidir. İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul Bey'in de Anadolu'ya yönelik askerî harekate çıktığı bilinmektedir. Bu dönemde Selçukluların Müslüman olmayanlara yönelik politikası doğudan gelen Türkmen göçleri ile farklı bir boyuta da ulaşmıştır. Özellikle Türkmen muhaceretinden olumsuz olarak etkilenen Selçuklu iktidarının izlediği siyaset yeni göçlerle gelen Türkmen aşiretlerini devlet politikası olarak gazâ ve cihad misyonu ile Anadolu topraklarına yani kafirlere karşı yönlendirmek olmuştur. Selçukluların Müslüman olmayanlara yönelik izlediği siyaset

ekseriyetle batıda yaşayan topluluklara yönelik olsa da doğuda yaşayan özellikle de Selçuklularla soydaş olan fakat Müslüman olmayan Türklere yönelik de politikalar izlenmiştir. Devletin kuruluşundan sonra Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu da doğuda yaşayan gayrimüslim Türklere yönelik gazâ ve cihad faaliyetleri yürütmüşlerdir. İran ve Ön Asya coğrafyasında yaşayan İslâm'a girmemiş Türklere yönelik de yoğun bir şekilde gazâ ve cihad politikası izlenmiştir.

İkinci kısım olarak ifade ettiğimiz Selçuklu ülkesinde yaşayan farklı inanç mensuplarına karşı Selçuklu iktidarının temel politikası üzerinde de durmak gerekmektedir. Selçuklu iktidarının kendi tebaası olan başta Hristiyan ve Museviler olmak üzere farklı inanç mensuplarına yönelik olarak hoşgörülü ve korumacı bir anlayışa sahip dinî siyaset izlediği görülmektedir. Selçuklu hükümdarları özellikle Anadolu coğrafyasında Hristiyanlara yönelik fetih politikası izlemesine rağmen dönemin yabancı yazarları tarafından adil ve merhametli olarak anılmışlardır. Özellikle Alp Arslan ve Melikşah'ın Hristiyan ve Musavilere yönelik hoşgörü politikası tarihi kaynaklarda sıklıkla dile getirilmiştir. Süryani Mihail "*Türkler şerir Rumların aksine kimsenin dinî inancına karışmıyor. Onlar dinî baskı ve zulüm yapmıyorlar*" demektedir.⁴⁴⁹ Nitekim Selçuklu hükümdarlarının ölümleri sonrası gayrimüslim halkın temsilcilerinin büyük üzüntü duyduğu bilinmektedir. Özellikle Melikşah'ın vefatı sonrası Emreni müellif Mateos "*herkesin babası ve bütün insanlara merhametli davranan büyük sultan öldü*" demiştir. Selçukluların Hristiyanlara ilave olarak Museviler ile de yakın ilişkiler kurdukları bilinmektedir. Özellikle de İsfahan olmak üzere muhtelif Selçuklu şehirlerinde Musevi ticaret erbaplarının ekonomik ilişkiler kurdukları görülmektedir. İsfahan'ın dönem kaynaklarında "*Yahudi İsfahan*" olarak anılması da dikkat çekicidir. Musevi sermayedarlar ile ünlü Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk'ün dostluk kurduğu bilinmektedir.⁴⁵⁰ Nitekim Yahudi sermayedar İbn Allan'ın öldürülmesi meselesi Selçuklu devleti içerisinde önemli bir hadise olarak meydana gelmiştir. Vezir Nizâmü'l-Mülk ile yakın ilişkileri olan Yahudi sermayedar İbn Allan Gevher Ayin ve Humar-tekın tarafından öldürülmüştür. Yakın dostunu

⁴⁴⁹ İlhan Türkmen, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", Tarihte Türkler ve Ermeniler, Cilt. 3, s. 129.

⁴⁵⁰ Kesik, a.g.e, s. 345.

kaybeden Nizâmü'l-Mülk bu hadiseden sonra üç gün evinden çıkmamış ve yas tutmuştur.⁴⁵¹

Son olarak ise doğrudan Selçukluların dinî inançları ile ilgili olmasa da İslamiyet öncesi Türk devletlerinde görülen ve Orta Çağ Türk – İslam devletlerinde revaçta olan müneccimlikten ve Selçuklu sultanlarının müneccimler ile kurduğu ilişkilerden bahsetmekte de yarar vardır. Müneccimlik müessesesi bilhassa da müneccimler dinî vasıflara sahip olmamakla birlikte toplumların değer verdiği ve görüşlerine saygı duyduğu önemli kişiler olmuşlardır. Özellikle de Orta Çağ hükümdarlarının sefer ve savaş gibi önemli olaylardan önce müneccimlerin verdiği bilgilere özel bir önem attikleri görülür. Selçuklu hükümdarlarının da dönemlerinde müneccimlere saygı duydukları ve onların verdiği bilgilerden faydalandıkları görülmektedir. Selçuklu sultanların müneccimler ve onların verdiği bilgilerden hareketle iktidarlarını tesis etme sürecinde ve önemli başarıları arzulamalarında bu kişilerin verdiği bilgilerden meşruiyet elde etmeye çalışmışlardır. Bu düşüncenin en güzel örneği ise Selçuklu devletinin kuruluş sürecinde önemli bir dönüm noktası olan 1040 Dandanakan savaşında görülmektedir. Bu savaşın kazanılmasında bir müneccimin verdiği bilgilerin önemli bir etkisi olduğu tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir. Mevlâzâde olarak anılan bu kişinin aynı zamanda zaferden sonra Selçukluların isteği ile Merv’de kalmıştır. Keza Mevlâzâde Selçukluların Horasan hükümdarı olacağını beyan etmiş ve eğer bu kehanet gerçekleşmezse boynunun vurulmasını talep etmiştir. Selçuklu hükümdarlarının iktidarlarına ve verdiği kehanetlerle destek olan müneccimlerin aynı zamanda hükümdarların nedimleri olarak da görev yaptıkları bilinmektedir. Özellikle de müneccim nedimler sultanlar ve devlet için kutlu ve kutsuz saat ve işleri belirlerlerdi.⁴⁵²

3.5. CİHAN HAKİMİYETİ

Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren Türk devletlerinin ve hükümdarlarının hâkimiyet telakkilerinin evrensel bir hâkimiyet anlayışı çerçevesinde şekillendiği

⁴⁵¹ Turan, a.g.e, s.319-322.

⁴⁵² Tülay Metin, "Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler" History Studies, Cilt 6, Sayı 3, (Nisan 2014), s. 239-252.

bilinmektedir. Özellikle de hükümdarın ve hanedanın sahip olduğu “kut” anlayışı neticesinde Türk hükümdarları Tanrı tarafından yeryüzüne düzen vermek ve idare etmek vazifesi ile görevlendirildiklerine inanmaktadır. Kadim Türk hükümdarlık anlayışının Selçuklu Türkleri üzerinde de derin bir tesiri olduğu ve bu hâkimiyet anlayışının Selçuklu iktidarının en temel meşruiyet dayanaklarından biri olduğu görülmektedir. Nitekim Selçuklu hükümdarları da kendilerinin Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanmış ve kendilerini yeryüzünün hâkimi olarak kabul etmişlerdir. Selçuklu sultanları sahip oldukları cihân hâkimiyeti anlayışını hem eylemleri ile hem de unvan ve sembolleri ile her zaman göstermişlerdir. Selçuklu devletinin kuruluş döneminde hanedan üyeleri arasında hem doğu hem de batı olarak ülke topraklarını paylaşılması ve buna ilave olarak doğu ve batıya yönelik fetih politikaları izlemeleri cihân hâkimiyeti anlayışlarının askerî eylem safhası ile ilgili en önemli örnekliktir. Keza devletin doğudan ve batıdan sınırlarını genişleterek cihânda ulaşabildikleri yerlere kadar hâkimiyetlerini genişletmeyi tasavvur ettikleri görülmektedir.

Tuğrul Bey’den itibaren Selçuklu hükümdarlarının yürüttüğü dahili ve harici siyasetin merkezinde cihân hâkimiyeti telakkisinin olduğu aşikardır. Selçuklu hükümdarlarının bu minvalde yürüttüğü faaliyetler devletin sınırlarını zirve noktasına ulaştıran Melikşah’ın hükümdarlığı döneminde tam anlamıyla somutlaşmıştır diyebiliriz. Nitekim Melikşah döneminde devletin hâkimiyet alanı Hazar Denizi’nden Okyanus’a kadar ulaşmıştı. Urfalı Mateos’a göre on iki millet Selçuklu sultanına tabi olmuş ve ona vergi vermiştir. Bilhassa Melikşah, Akdeniz sahiline vardığında atını denize sürmüş ve kılıcını üç kez denize çaldıktan sonra “*İşte Allah, İran denizinden bu okyanusa kadar yerleri benim elime vermiştir.*” Demiştir. Ardından da hükümdarlığı döneminde devletin sınırlarının babası Alp Arslan’ınkinden daha da geniş olduğu için Allah’a şükretmiştir. Melikşah aynı zamanda babası Alp Arslan’ı kast ederek “*Henüz çocuk yaşta bıraktığın oğlun Melikşah, dünyayı baştan başa fethetti.*” Diyerek Selçukluların cihân hâkimiyeti davasında devlet olarak ulaştığı boyutu sözleriyle ifade etmiştir.⁴⁵³

⁴⁵³ Mateos, Vekayi-nâme, (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 172.

Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu hükümdarlarının hemen hepsinde görülen cihân hâkimiyeti düşüncesini tam anlamı ile gerçeğe ulaştırmak için hareket geçen Selçuklu hükümdarı Melikşah olmuştur. Nitekim Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin gücünün zirvede olduğu bir dönem olmakla birlikte Melikşah'ın şahsi iktidarı kıtalar ve denizler aşan bir noktaya ulaşmıştı. İran coğrafyasından başlayarak okyanuslara kadar ulaşan sınırlara sahip olan sultan, cihân hâkimiyetini tam anlamı ile gerçekleştirmek için Abbâsî hilâfetinin merkezi olan Bağdat'ı Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti yapmak ve halifeliği ele geçirmek için harekete geçmişti. Nitekim Selçuklu hükümdarının bu amacını gerçekleştirmesi demek artık Türklerin cihân hâkimiyetini neredeyse tamamlamaları ve halifeliği uhdelere almaları demektir. Bu gaye ile harekete geçen Melikşah, daha önce kızı ile evlendirdiği Abbâsî halifesinden olma torunu Cafer'i halifelik tahtına geçirmek için harekete geçmişti. Bu isteğine olumsuz bir yanıt veren halifeyi ise Bağdat'tan kovmuştu. Şüphesiz Melikşah'ın yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Abbâsî halifeliğini ve Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olan halifeyi kovabilecek gücü kendinde bulması onun sahip olduğu iktidarın ve nüfuzunun büyüklüğünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Melikşah bu amacının yanı sıra Bağdat'ı Türk başkenti yapmak için şehrin imar ve ihyâ faaliyetlerine her zaman önem vermişti. Aynı zamanda hilâfet merkezinde doğum gününü bir dünya hükümdarı olarak kutlaması ve bu doğum gününün görüp görülebilecek en ihtişamlı doğum günü olarak tarihi kaynaklarda yer alması dikkate değerdir. Melikşah'ın vefatı sonrası Selçuklu Devleti her ne kadar zayıflamaya başlamış olsa da devletin cihân hâkimiyeti telakkisi devam etmiştir. Özellikle daha sonraki dönemlerde tahta çıkan sultan Sencer'in cihân hâkimiyetini ifade eden şu sözleri de oldukça önemlidir: *"Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza ve emanet etti. Bütün emriler ve hükümdarlar bizim memurlarımızdır."*⁴⁵⁴ Selçuklu hükümdarı Sencer aynı zamanda halifeye gönderdiği bir mektubunda babası Melikşah'tan cihân padişahlığını aldığını söylemiştir.⁴⁵⁵ Sultan Sencer'in Hezaresb'i kuşattığı sırada yanında bulunan şair Enverî'nin kaleme aldığı rubaisinde: *"Ey şah! Bütün yeryüzü sana aittir, dünya devleti ve ikbalini sen kazandın"* kaydını düşmesi⁴⁵⁶ Sencer'in ve

⁴⁵⁴ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2012, s. 208-214.

⁴⁵⁵ Turan, a.g.e, 238.

⁴⁵⁶ Meryem Gürbüz, "Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmûalarında Yer Alan Bir Belge Türü: "İhvâniyat", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı. XV, (Eylül 2013), s. 43-55.

dolayısı ile Selçuklu hükümdarların cihân hâkimiyeti ve yeryüzünün sahibi olma davalarının bir diğer güzel örneklerinden kabul edilebilir.

Selçuklu hükümdarları sadece siyasî ve askerî olarak ortaya koyduğu eylemleriyle değil, kaleme aldıkları şiirlerinde ve yaptırdıkları kitabelerinde de cihân hâkimiyeti fikrini işlemişler ve bu husustaki emellerini açık bir şekilde belirtmişlerdir. Selçuklu hükümdarlarının Farsça olarak kaleme aldıkları şiirlerinde cihân hâkimiyeti telakkisi hususunda önemli bilgiler yer almaktadır. Cönk, 200dini‘a, tezkire ve tarih gibi eserler aracılığı bu şiirler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hükümdarların duygu yoğunluğunun yüksek olduğu bu tür edebi metinlerde cihân hâkimiyeti hususunda bilgiler vermeleri bu hâkimiyet düşüncesinin onların şahsında ne derece bir duygu yoğunluğuna karşılık geldiğini ve önemli olduğunu ifade etmesi bakımından dikkate değerdir.

Musâfir b. Nâsir el-Malatevî tarafından kaleme alınan “*Enîsu’l-halve ve celîsu’ssalve*” isimli 200dini‘a içerisinde yer alan ve Melikşah’a isnad edilen aşağıdaki şiir Selçuklu hükümdarlarının hâkimiyet telakkisi ile ilgili en önemli metinlerden birisidir.

*“Cihan hükümdarları içinde ben öyle bir şâhım ki,
Sadece bana nasip oldu dünyaya hükmetmek.
Şâhlara taç ve taht ihsan ettim;
Buna şahit oldu yedi yıldız.
Elde edemediğim iki şey varsa eğer,
Biri peygamberlik diğeri ise ilâhlık.
Bağladı kara toprak elimi şimdi,
Kayboldu iyi günlerimin aydınlığı ve ışığı.
Ey dünya! Vefâsızlığı âdet edinmişsin,
Kötülüğü iyilik şeklinde gösterirsin.
Binlerce yıl vefâ arasan da eğer,
Sonunda 200dinilen200ktan başka bir şey bulamazsın.
Benden sonra pek çok şâhlar görsen de,
Her birinin mülkünü ve ömrünü artırsan da,
Benim gibi böyle bir makam ve yücelikte,*

Başka birini bulamayacaksın”⁴⁵⁷

Bu şiir Melikşah’ın sahip olduğu cihân hâkimiyeti anlayışını gösteren en güzel örneklerden birisidir. Bu şiire dikkat edildiğinde dünyada sadece Melikşah’ın kendisine cihana hükmetmenin nasip olduğu fikrine sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda ilâhlık ve peygamberlik dışında dünyevi ve manevî olan ne varsa elde ettiğine dikkat çekmektedir. Onun sahip olduğu bu düşünceler hem şahsi iktidarının hem de siyasî ve manevi iktidarının gücünü gözler önüne sermektedir. Melikşah kendi iktidarının yüceliğinden ve cihân hâkimi oluşundan o derece emindir ki kendisinden sonra böyle bir makama hiçbir hükümdarın asla erişemeyeceğini ifade etmektedir.

Melikşah gibi sultan Sencer’in de şiirlerinde sahip olduğu karizmatik şahsiyet ve cihân hâkimiyetine dair izler görmek mümkündür. Sultan Sencer kaleme aldığı şiirinde *“Cihan bana boyun eğdi, tıpkı bedenın akla itaat etmesi gibi. Bir el sallayarak nice kaleleri fethettim, Bir ayak darbesiyle nice orduları yendim.”* İfadelerini kullanması Selçuklu hükümdarlarının cihân hâkimiyeti anlayışlarının en güzel örneklerinden birisidir.⁴⁵⁸

Kadim dönemlerden itibaren Türk devlet ve toplumsal düşüncesinde yer edinen Türk cihân hâkimiyeti düşüncesini tanımlamak için kullanılan Kızılalma, hem kavram olarak hem de anlam olarak Müslüman Oğuzlardan itibaren yerini *“i’lâ-yi kelimetullah”*a bırakmıştır.⁴⁵⁹ Selçuklu Türklerinin İslamiyet’i kabul etmelerinden itibaren gaza ve cihad faaliyetlerine ağırlık vermeleri başta olmak üzere dış politikada fetih politikaları yürütmeleri ekseriyetle i’lâ-yi kelimetullah düşüncesi çerçevesinde gelişmiştir. Yükseltmek ve yüceltmek masdarı olan *“İ’lâ”* ile Allah’ın sözü anlamına gelen *“kelimetullah”* terkibinden oluşan bu kavram genel anlamı ile Allah’ın birliğini ve dinini yüceltmek ve yaygınlaşması için çaba göstermek anlamlarına gelmektedir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Osman G. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt. I, Sayı. 2, (Sonbahar, 2014), s. 39-67.

⁴⁵⁸ Özgüdenli, a.g.m, s. 47.

⁴⁵⁹ Mustafa S. Küçükaşcı, “Kızılalma’dan İla’-yı Kelimetullah’a Tarih Şuuru”, Diyanet Dergisi, Sayı. 327, (Mart 2018), s. 9.

⁴⁶⁰ Metin Yurdağür, “İ’lâ-yi kelimetullah” DİA, Cilt. 22, (2000), s. 62-63.

Bu düşüncenin Selçuklu Türklerinin muhayyilesinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Selçuklu iktidarının cihân hâkimiyeti hususunda sahip olduğu zihniyetin en önemli ifadelerinden birisi de hükümdarların kullandığı unvanlardır. Selçuklu hükümdarlarının zaman içerisinde kullandığı unvanlar onların oldukları ve olmak istedikleri şeyler hususunda teferruatlı bilgiler vermektedir. Nitekim Selçukluların Müslüman olduktan sonra aldığı unvanlar ardından da Abbâsî halifesi ile kurdukları temas sonrası verilen unvanlar cihân hâkimiyeti düşüncesi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh'ın Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e verdiği "*Meliku'l-Meşrik ve'l-Mağrib*" (Doğunun ve Batının hükümdarı) unvanı Selçukluların cihân hâkimiyetinin en önemli temsilcisi olduklarının bir göstergesidir. Keza el-İslâm, eş-Şark ve'l-Garb, el-Maşrik, el-Maşrik ve'l Magrib, el-Arab ve'l-Acem, el-İslâm ve'z-zahîrû'l-imam gibi kullanılan sıfatlar aynı şekilde cihân hâkimiyeti anlayışının bir göstergesidir. Selçuklu hükümdarlarının sahip olduğu unvanlara ek olarak ferman ve menşurlarında da cihân hâkimiyeti hususunda önemli bilgiler mevcuttur.⁴⁶¹

Selçukluların başta bir devlet politikası olarak benimsedikleri ve hemen hemen bütün hükümdarlarının muhayyilesinde karşılık bulan cihân hâkimiyeti tasavvuru dönemin şair, yazar ve alimlerinin eserlerinde de kendisini göstermektedir. Selçuklu hükümdarlarının hâkimiyet telakkisi dönemin yazarlarının da dikkatini çekmiş ve eserlerine konu olmuştur. Bu husus ile ilgili başta Râvendî olmak üzere bütün döneme yakın kaynaklarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Nitekim bunun en somut örneği Râvendî'nin eserine düştüğü kayıta kendisini göstermektedir. Râvendî "*Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr*" adlı eserinde Selçukluların 202dinil hakim olma yolunda mücadele ettiklerini ve hükümdarlığın onların şahsında tecelli ettiğini yazmaktadır.⁴⁶² Selçuklu devrinin önemli şairlerinden olan Burhânî, Ezrakî, 'Am'ak-i Buhârî, Mu'izzî, Enverî, Mehestî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, 'Abdu'l-Vâsi'-yi Cebelî ve Edîb Sâbir gibi önemli isimler Selçuklu hükümdarların metheden şiirler kaleme almışlar ve bu

⁴⁶¹ Sadi S. Kucur, "Büyük Selçuklu Devleti", (ed. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemaloğlu), Türk Dünyası Kültür Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2021, s. 214.

⁴⁶² Râvendî, a.g.e, s.100.

şairlerde Selçuklu hükümdarlarının iktidar ve hâkimiyetleri hususunda önemli bilgiler vermişlerdir.⁴⁶³

Melikşâh döneminde onun fetihlerini ve cihân hâkimiyetinin neticesinde sınırlarının genişliğini anlatan şiirlerinden birisi şu şekildedir: “*Geçen yıl batıya sefer yapmıştır, bu yıl doğuya ayak basar. Geçen yıl Fırat ve Dicle’den başarıyla geçer bu sene de Ceyhun’dan başarıyla geçer*”. Bu şiirde de görüleceği üzere Selçuklu sultanının doğuya ve batıya düzenli ve aktif olarak seferler düzenlemesi şairlerin şiirlerine konu 203dinilen hususlardan birisidir. Selçuklu hükümdarının doğuya ve batıya düzenli olarak seferler düzenlemesi onun sahip olduğu cihân hâkimiyeti ile ilişkili olduğu muhakkaktır.⁴⁶⁴

Selçukluların Sünnî olmalarına rağmen sahip oldukları iktidar gücü ve cihân hakimiyeti anlayışı Şii alimler tarafından da tasdik edilmiş ve tanınmıştır. Özellikle de muhtelif Şii alimlerin Sünnî bir inanca mensup olan Selçuklulara hakimiyetin Allah tarafından verildiği ve bu yüzden de onlara itaat etmelerinin zorunlu kılındığı ifade edilmiştir. Bu hususla ilgili ise Şii alim Abdülcelil Kazvini kaleme aldığı “*Baz-u Mesâlib’in-Nevâsıb fî Nakz-ı Baz-ı Fezâiyh’ürRefâvız*” tam adına sahip olan ve kısaca “*Nakz*” olarak tanınan eserinde Sünnî Selçuklular hakkında “*Allah öyle takdiri etmiştir ki Türkler cihan hâkimi olsun ve Şiiler ise onların veziri ve danışmanı. Allah’ın takdiri böyledir ona rıza gösterip itiraz etmemek gereklidir*” demektedir. Keza aynı eserinde yine Selçuklular hakkında “*Türkler alim ve akıllıdır bu sebeple cihan hâkimiyeti boşuna onların eline geçmemiştir*” diyerek Selçukluların sahip olduğu dünyevî ve dinî iktidarı bir Şii alim olarak tanımlamış ve gerekçeler sunmuştur. Abdülcelil Kazvini aynı eserinin devamında “*Gazi Türkler günümüzde takiyesiz bir şekilde cihan hâkimidirler. Al-i Muhammed’in kan davacıları Türk’ün yardımıyla düşmanlarından intikam alacaklardır. Dolayısıyla gazi Türklere ahir zamanda Mehdi’ye yardım etsinler ve ordusu olsunlar diye dua etmiştir. Onlar gerçekleri gün ışığına çıkarıp, batılları yok etsinler*”⁴⁶⁵ diyerek Türklerin ahir zamanda Mehdi’nin ordusu olarak ona

⁴⁶³ Özgüdenli, a.g.m, s. 39-67.

⁴⁶⁴ Savaş Eğilmez, "Farisi Şairlerin Gözünden Selçuklu Sultanları", AÜFSBD, Sayı. 52, (Haziran 2014), s. 113-124.

⁴⁶⁵ Ali Rıza Mukaddem, "Büyük Selçuklular Dönemine Ait Bir Şiî Müdafaa-Namesinde Türkler", Ankara, XVIII. Türk Tarih Kongresi, s. 41-50.

yardım edecekleri ve Mehdi için savaşacak cihân hakim, gazilerden olacağını ifade etmiştir.

Selçukluların İslâmiyet’i kabulü sonrası cihân hâkimiyeti anlayışları farklı bir boyuta ulaşmıştır. Yeni dinin getirdiği motivasyon ve Allah yolunda Allah için mücadele etmek arzusu Selçukluların cihân hâkimiyetine giden süreçte en önemli parolaları olmuştur. Keza Kur’ân-ı Kerîm başta olmak üzere İslâmî düşüncenin yöneticilere yükledikleri esas sorumluluklardan biri olan Allah’ın adaletini yeryüzünde tesis etme felsefesi Selçuklular için cihân hâkimiyetinin arkasında yatan en önemli düşünce formlarından biri olmuştur. Selçukluların Abbâsî halifesini himâye etmeleri neticesinde halifenin sadece dinî otorite olarak kalması ve İslâm’ın dünyevi ve siyasî temsilcisinin Selçuklu hükümdarları olması artık Selçuklu iktidarını yeryüzünün sahibi ve yöneticisi kılmıştır. Bu dönemden itibaren artık Selçuklular bütün moral ve motivasyonları ile siyasî, dinî ve sosyal olarak cihân hâkimiyeti düşüncesine kendilerini tamamen vermişlerdir. Selçuklu ordularının bu süreçte “*Cund Allah*” yani Allah’ın ordusu olarak tanınması da cihân hâkimiyeti düşüncesinin onlara yükledikleri misyon ve tanımla ilgili olduğu açıktır.

Selçuklu sultanlarının cihân hâkimiyetinin tesis etme hususunda askerî olarak gerçekleştirdikleri faaliyetler haricinde kendi ülke sınırları içerisinde yaşayan bütün halklara karşı adaletli bir düzen kurmak istemeleri sahip oldukları cihân hâkimiyet telakkisi ile ilişkili bir diğer noktadır. Dünya nizamı düşüncesi çerçevesinde Selçuklu hükümdarlarının ve devletin adalet ile anılması ve tabası olan bütün halklara karşı hoşgörölü yaklaşımın arkasındaki en temel nedenlerden biri de cihân hâkimiyeti ve Allah’ın adaletini temsil etme düşüncesi ile ilgilidir. Fakat burada üzerinde durulması gerek asıl nokta ise hükümdarların fetih ettikleri bölgelerde yürüttükleri imar ve ihya faaliyetlerinin cihân hâkimiyeti düşüncesi ile olan ilişkisidir. Selçuklu hükümdarlarının hâkimiyet alanına dahil ettikleri bölgelerde yer alan şehir ve köylerinde mevcut ahalisinin dinî ve ırkı fark etmeksizin imar ve ihya çalışmalarına önem vermesi evrensel hâkimiyet düşüncesi ile bağlantılı olmalıdır. Bilhassa Selçuklu hükümdarlarının savaşlar nedeni ile harap olan beldeleri şenlendirmeleri, halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için gerekli olan bütün bayındırlık işlerine ağırlık vermeleri bu bölgelerde hâkimiyetlerinin kalıcı olarak telakki edilmesi ve cihân hâkimiyeti tasavvuru ile alakalıdır.

Genel olarak bahsedecek olursak Selçuklular kadim Türk cihân hâkimiyeti düşüncesinin İslâmiyet ile birlikte yeni bir kimlik ve formda buluşturarak zirve noktasına ulaştırmışlardır. Selçuklu iktidarının inkırazına kadar olan süreçte devletin en temel politikalarından birisi cihân hâkimiyeti siyaseti olmuştur. Selçuklu iktidarının sahip olduğu bu hâkimiyet telakkisi hem hükümdarların siyasî ve askerî eylemlerinde hem de unvan ve sembol gibi maddî tanımlamalarda kendisini göstermiştir. Bunlara ilave olarak dönemin yazarlarının Selçuklu devleti ve hükümdarları ile ilgili eserlerine düştükleri kayıtlar ekseriyetle Selçuklu sultanlarının yeryüzünde adaleti tesis eden ve tüm insanlığın hükümdarı olduklarını ifade etmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶⁶ Turan, s. 149-221.

SONUÇ

Selçuklular Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldıktan sonra yeni göç ettikleri bölgede siyasî bir iktidar stratejisi olarak İslâmiyet'i kabul etmiştir. Selçuklular bölgede tutunabilmek ve burada yaşayan ve çoğunluğu Müslüman olan halktan destek ve himaye görmek için yeni dinlerine uyum sağlamış ardından da rüşlerini ispat edebilmek için gazâ ve cihad faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Selçuklular bölgede mevcut olan siyasî atmosferde ikili ilişkiler kurarak hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmış ve iktidarlarını güçlendirmek için siyasî ve askerî mücadeleler vermiştir.

Selçuklu hanedanı 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda bölgenin en önemli devleti ve askerî gücü olan Gazneliler'e karşı büyük zafer kazanmış ardından da devletin kuruluş dönemi başlamıştır. Selçuklu ailesi mensupları devletin kuruluş döneminde başta İslâmiyet öncesi Türk tarihinden gelen devlet ve hâkimiyet geleneği olmak üzere İslâm ve İran devlet geleneklerinden de beslenerek iktidarlarını kurmaya çalışmışlardır. Yeni kurulan devletin dinî ve siyasî stratejini belirlemiş ve Sünnî İslâm'ın yeryüzündeki tek temsilcisi olan Abbâsî halifesi ile temaslar kurarak iktidarlarını dinî bir temele dayandırmaya çalışmışlardır.

Selçuklu Devleti zaman içerisinde yürüttükleri başarılı fetih politikası ve merkezileşme faaliyetleri neticesinde bölgede önemli bir güç olmuştur. Bunun akabinde ünleri gittikçe artmış ve Müslüman Türkmenler süratle Selçuklu Devleti'ne katılmaya başlamışlardır. Selçuklu iktidarı hem Türkmenleri kontrol altında tutabilmek hem de merkezi otoriteyi güçlendirmek için genişleme politikası izlemiştir. Bu politika neticesinde devlet doğuya ve batıya olmak üzere hâkimiyet alanlarını genişletmiştir.

Hâkimiyet kurduğu bölgelerde önemli bir siyasî güç olan Selçuklular, Abbâsî halifesinin yardım taleplerine müspet cevap vermiş, Büveyhî ve Fâtımî gibi Şii siyasî teşekküllerden Sünnî halifeliği kurtarmak için mücadele vermiştir. Selçukluların Abbâsîler ile kurduğu ilişkiler aldıkları unvanlarla iktidar güçlerini arttırmalarına imkan tanımıştır. Aynı zamanda evlilik yolu ile İslâmiyet'in yeryüzündeki temsilcisi olan halifelik ile akrabalık tesis edilerek bir siyasî teşekkül ve hanedanın erişebileceği en yüksek soy bağı olan Hz. Peygamber ile akrabalık bağı kurulmaya çalışılmıştır.

Selçuklu hükümdarları başta kurucu hükümdar Tuğrul Bey döneminden itibaren devlet teşkilatını oluşturmaya başlamış ve bölgede daha önce var olan devlet teşkilatlarını bünyesin katarak yeniden düzenlemiş ve tesis etmiştir. Aynı zamanda gulam ve ikta sistemleri gibi önemli teşkilatlanmaların en önemli geliştiricileri ve kurucuları Selçuklular olmuştur.

Selçuklular kuruluşundan itibaren beslendiği kaynakların kendisine sunduğu tecrübelerle ilave olarak kendi özgün formunu oluşturmuş ve daha sonraki devletlere miras olarak bırakabileceği bir siyasal sistem kurmuşlardır. Selçuklu iktidarı beslendiği kaynaklar, tesis süreci ve sahip olduğu kavramlarla Türk tarihi için önemli bir geleneğin taşıyıcısı ve aktarıcısı olarak varlık göstermiştir.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

Agacanoy, Sergey Grigoreviç (2013). Oğuzlar, İstanbul: Selenge Yayınları.

Ağırakça, Ahmet (2011). İslâm Tarihinde İlk Siyasî Hareketler Hilâfet-Saltanat Mücadelesi, İstanbul: Akdem Yayınları.

Ahmed bin Mahmud (2018). Selçuknâme, (haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Ahmetbeyoğlu, Ali (2014). Sorularla Eski Türk Tarihi, İstanbul: Yeditepe Yayınları

Ak, Ahmet (2019). Selçuklular Döneminde Maturidilik, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Alican, Mustafa (2018). Selçuklunun Öncü Veziri Amidülmülk Kündüri, İstanbul: Erdem Yayınları.

Altungök, Ahmet (2015). İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi Sâsânî Dönemi, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Altungök,Ahmet (2015). Eski İran'da Din ve Toplum, İstanbul: Hikmet Yayınevi

Anbarlı Bozatay, Şeniz (2019). Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hâkimiyet, İstanbul: Kriter Yayınları.

Anooshahr, Ali (2021). Gazi Sultanlar ve İslâmın Sınırları, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Apak, Adem (2017). Kabile, İstanbul: Endülüs Yayınları.

Apak, Adem (2017). Kuran'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu, İstanbul: Kuramer.

Arayancan, Ayşe Atıcı (2020). Dağın Efendisi Hasan Sabbah ve Alamut, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Arayancan, Ayşe Atıcı (2020). Haşhaşiler Efsaneler ve Gerçekler, İstanbul: Yeditepe Yayınları

Aristakes, Lastivertli (2019). Aristakes Lastiverte'i's History, (haz. İlhan Aslan). İstanbul: Post Yayınları.

Arsal, Sadri Maksudi (2020). Türk Tarihi ve Hukuk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayan, Ergin (2017). Ortaçağ Devletlerinde Hanedan Evlilikleri, Ankara: Gece Kitaplığı.

Ayan, Ergin (2021). Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu, İstanbul: Kronik Kitap.

Aycan, İrfan (2015). Saltanata Giden Yolda Muâviye Bin Ebi Süfyan, Ankara: Ankara Okulu,

Aydın, Erhan (2019). Taşa Kazılan Tarih Türklerin İlk Yazılı Belgeleri, İstanbul: Kronik Kitap

Aydın, Erhan (2022). Eski Türklerde Gündelik Hayat, İstanbul: Kronik Kitap

Azimli, Mehmet (2018). Halifelik Tarihine Giriş, Konya: Çizgi Yayınları, Konya

- Baran, İlhan (2021). Büyük Selçuklu ve Eyyûbiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Barca, İbrahim (2019). Adil Siyaset ve İnsan Hakları (İslâm Siyaset Geleneği Örneği), İstanbul: Siyer Yayınları
- Barthold (2012), İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara: Akçağ
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç (2019). Moğol İstilasına Kadar Türkistan (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Kronik Kitap.
- Baykara, Tuncer (2012). Türk Türklük ve Türkler, İstanbul: IQ Yayınları.
- Baykara, Tuncer (2014). Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Beyani, Şirin (2020). Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi, İstanbul: Selenge Yayınları
- Biçer, Bekir (2014). Kürtler, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bozkurt, Nahide (1999). Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali, Ankara: Ankara Okulu
- Brett, Michael (2021). Fâtımî İmparatorluğu Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi, İstanbul: Kronik Kitap.
- Brosset, Marie-Félicité (2003). Gürcistan Tarihi, (haz. Hrand D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bryennios, Nikephoros (2008). Tarihin Özü, (Çev. Bilge Umar). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları
- Bundârî (2016). Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, (çev. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cahen, Claude, (2015), Türkler Nasıl Müslüman Oldular, İstanbul: Örgün Yayınevi
- Can, Mesut (2016). Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri Fazl b. Sehl Örneği, Konya: Çizgi Yayınları.
- Can, Sevim (2006). Selçuklular Döneminde Kadın, İstanbul: Ufukötesi Yayınları
- Çetin, Kenan (2014). Selçuklu Medeniyeti Tarihi, Yitik Hazine Yayınları.
- D. G. Tor, (2013), The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought, (ed. Gerhard Bowering), New Jersey, Princeton University Press
- Danişmend, İsmail Hami (2021). Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Darling, Linda T. (2022). Ortadoğu'da Sosyal Adalet ve Siyasal İktidarın Tarihi, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Delibalta, Yavuz (2019). Selçuklularda İstihbarat, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Demircan, Adnan (2009). Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna, İstanbul: Beyan Yayınları

- Demircan, Adnan (2017). Bedevi, İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Ebu'l-alâ b. Hassul, "Tafdil el-Etrak alâ sâir el-ecnâd ve menakıb el-hazarat el-aliyyet el-sultâniyye" (haz. Abbas Azzavi, çev. Şerafeddin Yaltkaya) Belleten, 4(14-15)
- Ebu'l-Ferec (İbn'ül İbri) (1945). Ebu'l-Ferec Tarihi, (Çev. Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han, (2000), Şecere-i Terakime, (Haz. Muharrem Ergin), İstanbul, Tercüman Yayınları
- Ebü'l-Fazl el-Beyhakî (2019). Tarih-i Beyhaki, (çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Ed Duri, Abdülaziz (2020). Abbâsîler Tarihi, İstanbul: Beka Yayınları
- el-Azîmî et-Tenûhî (2006). Azimi Tarihi, (Haz. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-İş, Yusuf (2017). "ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Ahdasu elleti Sebekatha ve Meheddet leha İbtidaen Fitneti Osmân" (Çev. Ö. Aras), AİBÜİFD, C 5, s 10
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ercilasun, Konuralp (2019). Türk Tarihinde Asya Hunları, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Eroğlu, Haldun (2021). Türklerde Siyasal İktidarın Gelişim Tarihi, İstanbul: Post Yayınları.
- Ersan, Mehmet (2019). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- es-Süyûtî (2014). Târîhu'l-hulefâ (çev. Onur Özatağ). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Foltz, Richard (2022). İran Tarihi (Çev. H. Gökalp). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Garthwaite, Gene R. (2021). İran Tarihi (Çev. F. Aytuna), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gerlof Van Vloten (2021) Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîa Ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar (ÇEV., Ankara: Otto Yayınları
- Gibbon, Edward (2020). Son Peygamber Muhammed Doğuşu, Karakteri ve Öğretisi, (Çev. Meral Harzem). İstanbul: Indie Kitap.
- Golden, Peter B. (2020). Türk Halkları Tarihine Giriş, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Ziya (2015). Türk Medeniyeti Tarihi, 2015, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Göksu, Erkan (2017). Selçuklu'nun Mirası Gulam ve Ikta, İstanbul: Kronik Kitap.
- Göksu, Erkan (2018). Bilge Vezir: Nizamülmülk, İstanbul: Erdem Yayınları
- Göksu, Erkan (2019). Kutadgu Bilig'e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı, İstanbul: Kronik Kitap
- Göksu, Erkan (2019). Türk Kültüründe Silah, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Göksu, Erkan, (2020), Büyük Selçuklular (1040-1157), İstanbul, Selenge Yayınları
- Gökyay, Orhan Şaik (2018). Kızıl Elma, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Gölpınarlı, Abdülbaki (1996). Mü'minlerin Emiri Hz. Ali, İran: Ensariyan Yayınları.
- Gül, Muammer (2016). İslâm'ın Batını Çehresi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gültepe, Necati (2013) Türk Kadın Tarihine Giriş, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Gültepe, Necati (2014). Kızılelma'nın İzinde, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Gündüz, Tufan (2019). Bozkırın Efendileri Türkmenler Üzerine Makaleler, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Güner, Umut, (2021), Tarih Musahabeleri, Ankara, DİB Yayınları
- Hafeziniya, Muhammed R. (2017). Hafeziniya, İran Jeopolitiği ve Siyasî Coğrafyası (Çev. K. Dilek). Ankara: İraniyat Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed (2013). İlk İslâm Devleti, İstanbul: Beyan Yayınları
- Hamidullah, Muhammed (2013). İslâm Müesselerine Giriş, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed (2013). İslâm Peygamberi, İstanbul: Beyaz Yayınları
- Hatalmış, Ali (2020). Anadolu'nun Fetih ve İslâmlaşma Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Hazleton, Lesley (2016). İlk Müslüman, İstanbul: Kitabix Yayınları.
- İbn-i Hişâm, (2006), es-Sîretü'n-nebeviyye, C. IV, (haz: Hasan Ege), İstanbul: Kahraman Yayınları
- İbnü'l-Adîm, (2011), Bugyat At-Talab Fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İbnü'l-Adîm, (2014), Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb, (haz. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İbnü'l Cevzî (2005), El-Muntazam Fî Târîh'l-Ümem, (haz. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Esîr (1991). el-Kâmil fi't-târîh, IX, (çev. Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Verdi, (2017), Tarihi İbnü'l-Verdi, (Trc. Mustafa Alican), İstanbul, Kronik Kitap Yayınları
- İbnü't-Tıktaka (2016). El-Fahrî (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- İvanovi, Mihail Sergeyeviç (2021). İran Tarihi En Eski Çağlardan 20. Yüzyıla (Çev. H. Demiroğlu), İstanbul: Runik Kitap.
- Kabaklı Çimen, Latife (2008), Türk Töresinde Kadın ve Aile, İstanbul: IQ Yayınları
- Kaçın, Bülent (2017). Selçuklu Hatunları Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Kafalı, Mustafa (2013). Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, Ankara: Berikan Yayınları.
- Kafesoğlu İbrahim (1997). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Kafesoğlu, İbrahim (2014). Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülâhazalar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İbrahim (2018). Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kanat, Cüneyt (2017). Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kanlıdere, Ahmet, İlyas Kemaloğlu (2021). "Türk Dünyası Kültür Tarihi", İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021
- Kara, Seyfullah (2006). Selçuklular'ın Dinî Serüveni, İstanbul: Şema Yayınları.
- Karatay, Osman (2020) İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Karatay, Osman (2021). Bey ile Büyücü, Ankara: Kripto Yayınları
- Kaşgarlı Mahmud (2020). Dîvânü Lugâti't-Türk (Haz. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kavala, Coşkun Faik (2019). İran Kadim Uygarlık, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kaya, Büşra Sıdika (2021). İslâm Öncesi Arap Toplumunda Eman, İstanbul: Siyer Yayınları
- Kaya, Sıbgatullah (2016) Üç Gelenekte Devlet Ütopya - Siyasetname - Yönetim Fıkhı, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kazvînî, Hamdullah el-Müstevfî, (2015), Târîh-i Güzîde, (haz. Erkan Göksu), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları
- Kesik, Muharrem (2021). Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kesik, Muharrem (2021). Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Klausner, Carla L. (2019). Selçuklularda Vezirlik Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma (1055-1194), İstanbul: Kronik Kitap.
- Koca, Salim (2005). Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara: Berikan Yayınları.
- Koçak, Kürşat (2019). Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenler, Ankara: Kriter Yayınları
- Köseoğlu, Nevzat (2013). Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de İslâm'da ve Osmanlı'da Devlet, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Köymen, Mehmet Altay (1976). Tuğrul Bey ve Zamanı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köymen, Mehmet Altay (1999), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, C I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Köymen, Mehmet Altay (2004). Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurpalidis, G. M. (2020). Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat

- Lewis, Bernard, (1995), Haşîşiler: Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset, İstanbul: Sebil Yayınları
- Ligeti, Lajos (2011). Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S. Karatay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lombart, Maurice (2002). İslâmın Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslâm (Çev. N. Uzel), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Mateos, Vekayi-nâme, (200), (çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Memiş, Ekrem (2019), Eski İran Tarihi Medler, Persler, Partlar, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (2007). Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (2008). “Büyük Selçuklular Döneminde İpek Yolu Üzerinde Bir Şehir: Niasbur”, Dünden Bugüne İpek Yolu, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Merçil, Erdoğan (2011). Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı, İstanbul: Bilge Kültür Sanat
- Merçil, Erdoğan (2019). Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, Erdoğan (2021). Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Merçil, Erdoğan, (2021), Büyük Selçuklu Devleti, İstanbul, Bilge Kültür Sanat
- Merçil, Erdoğan, Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı Merkez ve Eyalet Divanları, İstanbul: Berikan Yayınları
- Minhac Sirac Cüzcanî (2010). Tabakat-ı Nasırî, (Çev. Akbar A. Aghdam), Tarih Okulu, 8
- Minhac-i Sirac el-Cüzcanî (2015). Tabakat-ı Nâsirî, (Haz. Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mneymneh, Hassan (2021). Büveyhîler Devleti Tarihi, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî (2020). el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye, (Haz. Mehmet Çaliskân). İstanbul: Selenge Yayınları
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (2017), Câmiu'd-Düvel, (Haz. Ali Öngül), İstanbul, Kabalacı Yayınları
- Naşır İbn Ali El-Hüseyni (1999). Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, (haz. Necati Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nazmî-zâde Murteza (2014). Gülşen-i Hulefâ, (haz. Mehmet Karataş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Necefî, Ekber N. (2005). Karahanlılar, İstanbul: Selenge Yayınları
- Niyazi, Mehmed (2013). Türk Devlet Felsefesi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Nizamü'l-Mülk, Siyâset-nâme, (Haz. M. Altay Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, Ahmet (2022). Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul: Kronik Kitap.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2017). Selçuklular Osmanlılar ve İslâm Tespitler, Problemler, Öneriler, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2016). Türklerde Devlet Anlayışı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öz, Şaban (2012). Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi, Ankara: Ankara Okulu
- Özgüdenli, Osman Gazi (2006). Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2017). Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), İstanbul: İSAM yayınları.
- Özkan, Mustafa (2009). Medine Vesikası Anayasası ve Birlikte Yaşam, Ankara: Fecir Yayınları
- Özsoy, Ömer ve İlhami Güler (2005). Konularına Göre Kur'an, Ankara: Fecr Yayınları
- Öztürk, Mustafa (2019). Kur'an ve Tarihsellik Üzerine, Ankara: Ankara Okulu
- Pırlanta, İsmail (2013). Orta Çağ'ın İncisi Nîşâbur, İstanbul: Hikmetevi.
- Piyadeoğlu Cihan (2012). Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Piyadeoğlu, Cihan (2014). Çağrı Bey, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Piyadeoğlu, Cihan (2020). Büyük Selçuklular/Yeni Bir Devrin Başlangıcı, İstanbul: Kronik Kitap.
- Piyadeoğlu, Cihan (2021). Sultan Alp Arslan Fethin Babası, İstanbul: Kronik Kitap.
- Rahman, Fazlur (2015). İslâmi Yenilenme Makaleler I, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Rásonyi, László (1983). Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Râvendi (2020), Rahat-Ûs-Sudûr ve Âyet-Ûs-Sûrûr (Cilt I-II) (çev. Ahmed Ateş) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Reşidü'd-din Fazlullah (2010). Cami'ü-t Tevarih (çev. Erkan Göksu - Hüseyin Güneş). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Rodinson, Maxime (2013). Muhammed Yeni Bir Dünyanın ve Peygamberin Doğuşu (Çev. A. Tokatlı), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Roux, Jean- Paul (2008). Türklerin Tarihi, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- Roux, Jean-Paul (2021). Kral, Mitler ve Simgeler, (Çev. N. F. Kıcıroğlu). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Sadi S. Kucur, (2021), "Büyük Selçuklu Devleti", (ed. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemaloğlu), Türk Dünyası Kültür Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat

- Sallabi, Ali Muhammed (2018). Selçuklular, İstanbul: Ravza.
- Sandys William, Wright Vaux (2022) Persler Parthlar, Sâsânîler (Çev. B. A. Uzun). İstanbul: Say Yayınları.
- Schimmel, Annemarie (2008). Hz. Muhammed O'nun Peygamberidir, İstanbul: Profil Kitap
- Schimmel, Annemarie (2020). İslâmın Mistik Boyutları (Çev. E. Kocabıyık). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Severcan, Şefaettin (2018) “Devlet ve Siyaset”, İslâm Medeniyeti ve Tarihi, 14
- Sevim, Ali (2000). Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Sevim, Ali, Erdoğan Merçil (2014). Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sırma, İhsan Süreyya (2013). İslâmi Tebliğin Medine Dönemi ve Cihad, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Sırma, İhsan Süreyya Sırma (2019). Abbâsîler Dönemi, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Starr, S. Frederick (2021). Kayıp Aydınlanma Orta Asya'nın Altın Çağı, İstanbul: Kronik Kitap.
- Sümer, Faruk (2017). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Süryani Patrik Mihâil, Vakainame, II Kısım, çev, Hırant Andresyan, 1944.
- Şahin, Sinan (2020). Maveraünnehir'in Sosyal ve İdari Yapısı (VIII.- XII. Yüzyıllar), İstanbul: Selenge Yayınları
- Şebankâreî (2009). Mecma'ı'l-Ensâb (haz. Ahmad Hesamipour) Tarih Okulu, IV
- Şevket, Fahreddin (2017). İran, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taberî, Tarih-i Taberî III, (2007), (çev. M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınları
- Taneri, Aydın (2005). Türk Devlet Geleneği, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşagıl, Ahmet (2014). Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşagıl, Ahmet (2021). Türk Bilgeleri, İstanbul: Yeditepe Yayınları
- Taşkıran, Hasan (2016). Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular, Ankara: Gece Kitaplığı
- Tellioğlu, İbrahim (2019). Orta Çağ'da Türkler - Ermeniler - Gürcüler, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tellioğlu, İbrahim (2022). Fethedilenlerin Gözüyle Anadolu'nun Fethi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tolstoy, Sergey P.(2017). Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Turan, Nurullah (2020). Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye Kadar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Turan, Osman (2003). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman (2003). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi, İstanbul: Ötüken Neşriyat,
- Turan, Osman (2012). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Turan, Osman (2018). Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turhan, Abdullah (2020). Cahiliyede Yönetim, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Tülüce, Adem (2016). Bizans Tarih yazımında Öteki Selçuklu Kimliği, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Uluçay, M. Çağatay (2012). İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ünal, Oğuz (2019). Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi, İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Vardan, Müverrih (2017). Türk Fütühatı Tarihi, (çev. Hrant D. Andresyan). İstanbul: Post Yayınları
- Vasary, Istvan (2003). Eski İç Asya'nın Tarihi, (Çev. İ. Doğan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Watt, W. Montgomery (2019). Hz. Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı (Çev. S.E. Türközü), Ankara: İletişim Yayınları.
- Watt, W. Montgomery (2021). Hz. Muhammed Medine'de, İstanbul: Kuramer.
- Wellhausen, Julius (2022). Arap Devleti ve Çöküşü (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: İLAV Yayınları.
- Yaşaroğlu, Hasan (2013). "Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye B. Ebu Süfyan ve Hz. Osman'ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi", Turkish Studies, 8,
- Yazar, Nurullah (2018). Büyük Selçuklu Devleti'nde İktidar Mücadeleleri, Ankara: OTTO
- Yazılıtaş, Nihat Yazılıtaş. Fâtımî Devleti'nde Türkler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, Muhammed Emin (2020). Tarihi ve Sosyal Yapısıyla Siyer Coğrafyası, İstanbul: Siyer Yayınları.
- Yinanç, Mükrimin Halil (1944). Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
- Zahîru'd-Din Nîşâbü'rî (2018), Selçuknâme, (Haz: Ayşe Gül Fidan) İstanbul: Kopernik Yayınları.
- Zehebî, (2002), Târîhu'l-İslâm, (haz: Muazaffer Can), İstanbul: Cantaş Yayınları
- Zehtabi, Muhammed Taki, Ferhad Rahimi (2010), İran Türklerinin Eski Tarihi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- Zerrinkub, Abdülhüseyin, Ruzbeh Zerrinkub (2019). Sâsânîlerin Siyasî Tarihi (Çev. A. H. Toğay). İstanbul: Önsöz Yayıncılık
- Acar, Hasan (2019). "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", İnsan ve İnsan, 6(21)

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

- Ahmetbeyoğlu, Ali (2020) "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümrânlığın Hududları", Tarih Dergisi, 71
- Akbaş, Mehmet (2010). "Hz. Ömer'in Kırbacı", FÜİFD, 15
- Akbaş, Mehmet (2017). "Ölü Bedenlere Kasdetme Girişimi Olarak İslâm Tarihinde İlk Baş Kesme Hadisesinin Ortaya Çıkışı ve Emevîler Döneminde Başları Keslenler", İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1
- Akcan, Ayten (2020). "Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hâkimiyetin İlahi Temelleri", Mecmua, 10
- Akhan, E. Birkan, "Oğuznamelerde Orun ve Ülüş Paylaşımı", Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 12(27),
- Akkuş, Mustafa ve İzzetullah Zeki (2020). "Tuğrul Bey'in Mutasavvıflarla İlişkileri", METDER, 4(1).
- Akyol, Edip (2018). "Büveyhîlerin Bağdat Hâkimiyeti (945-1055)", İslâm Tarihi Araştırmalar Dergisi, 3, 2018.
- Al, Hamza Al (2020). "Erken Dönem İslâm Devleti: Politik Birliğin Sağlanmasında Seçkin Sahabelerin Rolü". FÜÜİBD, 4(2)
- Algül, Hüseyin (1995). "Ensar", DİA, C. 11
- Alican, Mustafa (2014). "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", JASSS, 29
- Ann K. S. Lambton, (1973), "Atebet'ül-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (çev. Nejat Kaymaz), Belleten, Cilt. 37, Sayı. 147
- Apak, Adem (1998). "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", UÜİFD, 7
- Apak, Adem (2017). "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", İTAD, 1
- Avcı, Casim (2006). "Kureys", DİA, C. 26
- Ayan, Ergin (2015). "Tuğrul Bey Döneminde Oğuzların İran Coğrafyasına Yayılmaları", 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Ankara
- Ayaz, Fatih Yahya (2013). "Vezir", DİA, C. 43
- Aydın, Şadi (2018). "Sâsânî Kültürü ve İslâm'ın Çatışma Alanı: İran", Journal of Awareness, 3(4)
- Azimli, Mehmet (2007). "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri". DAAD, 7(4)
- Balcı, İsrâfil (2004). "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", OMUİFD, 16
- Belek, Kayra (2019). "Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1(2),

- Bodur, Hüsnü Ezber (2020). "Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslâmi Bilince Doğru", Akademik Siyer Dergisi, 1,
- Bowen, Harold (2010.) "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", (çev. Mustafa Alican), Tarih Okulu, S VIII,
- Cihan, Cihad (2015). "Türk-Sâsânî Askerî İttifakları ve Sâsânî Ordusunda Türkler", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(32)
- Coşkun, Derya (2020). "Tuğrul Bey'in Hâkimiyet Mefkuresi Bağlamında Kafkasya'daki Faaliyetleri", BÜİTBFD, 6
- Çakır, Oğuzhan (2021). "Kaynaklar Işığında Selçuk Bey'in Çocukları", Tarih Araştırmaları Dergisi, 40(70).
- Demircan, Adnan (2013). "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", ANEMON, 1
- Demirci, Mustafa (2000). "İktâ", DİA, C. 22
- Demirci, Mustafa (2019). "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündüri ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri", SUTAD
- Demirel, Demokaan (2017) Eski Türklerde Devlet Sisteminin Mutlak Monarşik Modelden Ayrılan Yönleri, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 9(16)
- Duran, Muazaffer (2021). "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi", OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3(2)
- Efe, Adem (2002). "Karizmatik Bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve O'nun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler", IV Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğler
- Eğilmez, Savaş, (2014), "Farisi Şairlerin Gözünden Selçuklu Sultanları", AÜFSBD, Sayı. 52
- el Mhemit, Hüseyin, Hakan Temir (2020). "Emevî İktidarın Kuruluş ve Yıkılışında Salgın Hastalıkların Etkisi", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 20(2)
- Göktürk, İsmail (2020) "Temel Kaynaklardan Hareketle Türk Devlet Geleneğinde Meşruluğun Dayanakları", KSÜSBD, 17(2)
- Gömeç, S., A. Fidan (2020) "Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı", Türk Dünyası Araştırmaları, 12(5)
- Güner, Umut, (2019), "Modern Eğitimin Kadim Öncüsü: Nizamiye Medreseleri" Diyanet Dergisi, Sayı. 340
- Güner, Umut, (2022), "1048 Hasankale (Pasinler) Savaşı ve Sonuçları", KOUSBAD, Sayı 15
- Gürbüz, Meryem, (2013), "Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmûalarında Yer Alan Bir Belge Türü: "İhvâniyat", Tarih Okulu Dergisi, Sayı. XV
- Hatamova, Munire (2020). "Ötüken", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(4)
- İnan, Abdülkadir (2014) "Orun ve "Ülüş" Meselesi", Türkler Ansiklopedisi, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- İnce, Fatma (2019). "Büyük Selçuklu Devleti'nin Dış Politikasında Hanedan Kadınları", KUBD, V 43

- İslam Kavas, (2021), "Selçuklu Hanedanı İktidarının Meşrûlaşması", Esogü Tarih Dergisi, Cilt. 4, Sayı. 1
- Kafadar, Cemal (1996). "Gazâ" DİA, C. 13
- Kafesoğlu, İbrahim (1953). "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021)", Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası
- Kalkışım, H. M., Doğan, K. C (2017) Eski Türk-İslâm Devletleri'nde Yakınma (Şikâyet) Kurumlar, Kesit Akademi Dergisi, 9
- Kallek, Cengiz (2003). "Mâverdi", DİA, C. 28
- Kapanşahin, Muhittin (2012). "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin İlişkileri", History Studies, V 4
- Karadaş, Çağfer (2003). "Selçukluların Din Politikası", İstem, 2
- Karadeniz, Ahmet (2019) "İslâm Kaynakların Türk İmgesi ve Onun Değişimi", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1(1)
- Kaya, Abdullah (2014). "Başlangıcından 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme", EKEV, 59
- Kesik, Muharrem (2018). "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-Mülk, USAD, S 8
- Kıran, Abdullah (2020) "Kisra Nûşirevan'ın Yönetim ve Adalet Anlayışı", Tarih ve Gelecek Dergisi, 6(4)
- Kitapçı, Zekeriya (1994). "Asrın Olayı. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihî Gerçekler", SÜTAD, 1, 1994
- Koçak K. ve Ç. Bakır (2019) "Eski Türk Devlet Felsefesinin Kozmolojik ve Mitolojik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 3(2)
- Köprülü, Fuad (1989). "Alp", DİA, C. 2
- Köse, Feyza Betül (2020) "İlk Dönem İslâm Tarihi Siyasî Hâdiselerinde Kureyşlilik Olgusu" BÜFİD, 15
- Kuçur, Sadi S. Kuçur (2000). "İktâ (Selçuklular)", DİA, C. 22, s.
- Küçükbaşcı, Mustafa S, (2018) "Kızılelma'dan İla'-yı Kelimetullah'a Tarih Şuuru", Diyanet Dergisi, Sayı. 327
- Kütük, Ahmet Kütük, Eyüp Efeoğlu (2022). "Tuğrul Bey'in Türkmen Siyaseti (Erken Selçuklu Çağında İktidar-Gelenek Çatışması Ve Sosyo-Politik Yansımaları)", Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 15
- Makadisi, George Makadisi (2009). "Tuğrul Bey'in Evliliği" (çev. Mustafa Alican), Tarih Okulu Dergisi, S III,
- Merçil, Erdoğan (1988). "Sultanların Ata Mezarlarını Ziyareti", IX. Türk Tarih Kongresi
- Merçil, Erdoğan (2010). "Şahne," DİA, C. 38

- Metin, Tülay, (2014) "Selçuklular Zamanında Müneccimliğe Dair Bazı Tespitler" History Studies, Cilt 6, Sayı 3
- Metin, Tülay, (2014) "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", SÜTAD, Sayı. 35,
- Metin, Tülay, (2022), "Orta Çağ Türk-İslâm Dünyasında Şehirlere Verilen Unvanlar", XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2022
- Metin, Tülay. "Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış", Tarih Okulu Dergisi, V XVII
- Mukaddem, Ali Rıza, (2022), "Büyük Selçuklular Dönemine Ait Bir Şîi Müdafaa-Namesinde Türkler", Ankara, XVIII. Türk Tarih Kongresi
- Niray, Nasır (2000) "İslâmiyetten Önce Oluşan Sosyal Yapıların Şiilik Adı Altında İslâmiyete Yansımaları", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1
- Niray, Nasir (2001). "Sâsâni İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", MÜSBED, 5
- Okumuşlar, Muhiddin (2008). "Ehl-i Sünnetin Kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", Marife, S 1
- Orsoy, Sema (2020), "Jin Shu'daki Bilgiler Işığında MS. 3. Yüzyılda Hunlara (XİONG-NU) Genel Bir Bakış, GTTAD, Cilt 2, Sayı. 3
- Orsoy, Sema, (2017), "Çin Kaynaklarına Göre Hunlarda Asayiş ve Güvenlik Yapılanması", Türk Polis Tarihinin Kökenleri Kitabı, Ankara, Polis Akademisi Yayınları
- Öner, Abdulkerim (2020), "Hz. Ömer Döneminde Şûrâ Uygulamaları", EKEV, 84
- Öz, Mustafa Öz, "Haşîşîyye", DİA, C. 16
- Özaydın, Abdülkerim (1997). "Hasan Sabbâh", DİA, C. 16
- Özaydın, Abdülkerim (2002). "Kündürî", DİA, C. 26
- Özaydın, Abdülkerim (2007). "Nizamülmülk", DİA, C. 33
- Özaydın, Abdülkerim (2009). "Selçuk Bey", DİA, C. 36
- Özaydın, Abdülkerim (2013). "Vezir (Selçuklular)", DİA, C. 43
- Özaydın, Abdülkerim, (2022), "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", XVIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara,
- Özel, Ahmet (1993). "Cihad, DİA, C. 7
- Özgüdenli, Osman G, (2012), "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", Selçuklu Tarihi El Kitabı, (ed. Refik Turan), Ankara, Grafiker Yayınları
- Özgüdenli, Osman G. (2002). "Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (1038-1064), Türkler Ansiklopedisi, C V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Özgüdenli, Osman G.(2015), "İran Selçuklu'ya Neler Borçlu?", Derin Tarih, Sayı. 42
- Özgüdenli, Osman G., (2014), "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt. I, Sayı. 2

- Özgüdenli, Osman Gazi (2009). "Sultan", DİA, C. 37
- Özkan, Mustafa (2019). "Medine Vesikası", DİA, C. 2
- Özköse, Kadir (2014). Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasî ve Dinî Sahaya Tesiri, GÜİFD, 2(11)
- Palabıyık, M. H. (2002) "Hz. Peygamber'in Devlet Kurma Faaliyetleri (Tarihî Arkaplan ve Tesrî Açısından)", AÜİFD, 17
- Peker, Raziye (2017) "Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu", BUSAD, 1(2)
- Piyadeoğlu, Cihan (2013). "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", Türkiyat Mecmuası, 2013,
- Sabuncu, Ömer (2018). "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", HÜİFD, 23
- Sarı, Arif (2017). "Oğuz İli'nden Anadolu'ya Türkmenler", Göç ve İskan, Konya
- Sarıkaya, Asım (2020). "Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi", SCÜİF, 2
- Sevim, Ali, (2005), "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", Belleten, Cilt. 29, Sayı. 255
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (2009). "Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler", Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(45)
- Solmaz, Sefer, (2014), "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu- Yabgulu Mücadelesi", SÜTAD, Sayı. 35
- Soofizadeh, Abdolvahid (2019). "Selçuklu Devleti'nin Kurucusu Olan Türkmenler", Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 3
- Sümer, Faruk (1994). "Dihkan", DİA, C. 9
- Sümer, Faruk (2002). "Kınık," DİA, C. 25,
- Sümer, Faruk (2012). "Türkmenler", DİA, C. 41,
- Şahbazi, A. Şapur (2012) “Crown Prince”, Encycylopedia Iranica, Cilt VI
- Şeşen, Ramazan, (1969) "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, Cilt. 15
- Tafazzoli, Ahmad (2012) “Dehqan”, Encycylopedia Iranica, Cilt VII
- Taneri, Aydın (1967). “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”, Ankara Üniv. D. T. C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara
- Taqi Azad Armaki ve Maryam Kamali, (2020), "Selçuklular Devleti'nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet", (çev. Hormoz Kazemighalinghie ve Yasemin Ellik), USAD,
- Taşagıl, Ahmet (2015). "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları Hakkında", Oğuzlar, Dilleri Tarihleri Ve Kültürleri, Ankara.
- Teker, Filiz (2015). "İran, Aniran ve İranşehr Kavramları Üzerine", İRTAD. 3(5), 2020
- Türkmen, İlhan, "Selçukluların Gayr-i Türk Unsurlara Uyguladığı Hoşgörü ve Adalet Politikası", Tarihte Türkler ve Ermeniler, 3
- Uçar, İlyas (2022). "Medine Tarihi'nde Kara Bir Gün: Harre Vak'ası", Tarih ve Gelecek, 8

- Uslu, A. (2019). "Türklerde Devlet Yönetimi", Türk Ekini, 3
- Uzun, Nihat (2014). "İlk İslâm Toplumunun Siyasî Kimliğini Medenî Sûreler Bağlamında Okumak", KTUIFD, 1
- Ünal, Ayhan Afşın (2019). "Büyük Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar-Türkmenlere Karşı Takip Ettiği Siyaset", Historical Analysis, 14(2)
- Yaman, A., Eda A. Arslan, Cihan Arslan, "Selçuklu Devleti'nin Yönetim Yapısı", KUBD, C 40,
- Yarshater, Ehsan (2012), "Iran History (Pre-Islamic Times)", Enclcyopedia Iranica, XIII
- Yazar, Nurullah (2020). "Nizâmülmülk Etkisi: Otorite Sahibi Bir Vezir Portresi", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, S 24
- Yıldırım, Nimet (2011). "Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji", Doğu Araştırmaları, 7
- Yılmaz Gömbeyaz, Melek (2010). "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", UÜİFD, 19(1)
- Yılmaz, Sabri (2018). Muhammed Salim Kaya, "Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Döneminde Etkin Bir Âlim: Abdülkerim el-Kuşeyrî ve Şikâyetü Ehli's- Sünne Başlıklı Risalesi", SDÜİFD, 1(40), 2018
- Yurdagör, Metin, (2000) "İ'lâ-yi kelimetullah" DİA, C. 22
- Yücel, Muhammet (2015), "Erken Dönem Sâsânîlerde Kadın ve Hanedan", Tarih Dergisi, 61
- Zahoder, (1955), "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", Belleten, Cilt. 18, Sayı. 76